

İnkılâp (انقلاب)

Arapça قلب = klb = kalb kökünden türetilmiş bir kelimedir. Bir halden başka bir hale dönüşme, biçim değiştirme anlamına gelir. İnkılâplar, sanayi, bilim, kültür, sosyal, v.b. alanlarda olabilir. Etimolojik anlam olarak değiştirmeyi ifade eder. İnkılâp, evrim veya tekâmül (évolution) ve ıslahattan farklıdır. İnkılâp, hükümet darbesinden de farklı anlamlar ifade eder.

İnkılâp üç aşamada gerçekleşir: Birinci aşamayı oluşturan fikri cephe, cemiyette değişiklik fikrinin, yeni fikir tohumlarının atıldığı ve geliştirildiği evredir. İkinci aşama, hazırlık aşamasının tamamlanmasından sonra gelir ve aksiyon dönemidir. Basit şekilde bir ihtilâli ifade eder. Üçüncü aşama da yıkılan, bozulan düzenin yerine bir yenisini kurma aşamasıdır. İşte bu yeniden kurma ile inkılâp başarılmış olur.

Devrim

Devrimin “devirmek”ten geldiğini iddia edenler vardır. Halk hareketi şeklinde mevcut düzeni zor kullanarak yıkmayı ve sonra da yıkılan düzen yerine yeni kurulan düzeni de ifade eder. Devrim, bir halden, başka bir hale geliş değil bu geçişin sadece ilk ve başlangıç safhasını, yıkıcı olan yanını da karşılamaktadır. Devrim, mevcut olan kavram, kurum ve teşkilâtları kaldırıp bunların yerine yenilerini getirmek olarak da ifade edilebilir. Bu anlamda ele alınırsa Türkiye’de, Cumhuriyet rejimine geçiş bir devrimdir.

Devrim, sadece siyasal anlamda düşünüldüğü zaman “ihtilal”; toplumsal, ekonomik ve siyasal bağlamda düşünüldüğünde ise “inkılâp” karşılığıdır. Demek ki devrim terimi hem ihtilâl, hem de inkılâp anlamında kullanılabilir.

Siyasal anlamda devrim, iktidarın kökeninde değişme yaratan bir olaydır. Örneğin Fransız devrimi, siyasal iktidarın kökenini tanrıdan ve gelenekten alıp, o dönemin ilerici sınıfı olan burjuvaziye ve kentli halka vermiştir. Aynı biçimde Türk devriminde de, Atatürk, dinsel-geleneksel kökenli iktidarı, millete ya da halka dayalı, laik bir niteliğe dayandırmıştır. İktidarın kökeninde, yani dayandığı güçlerde değişiklik yapmayan siyasal olaylar, bu anlamda devrim sayılamaz. Hükümet değişikliği, hükümet darbesi, isyan, iç savaş,

vs. gibi farklı nitelikte olan olayların devrim ile karıştırılmaması gerekir.

Demokratik yolla yapılan bütün değişiklikler de, aynı kökene, halk kökenine dayandığı için devrim diye nitelenemez. Fakat –Türkiye için düşünecek olursak- demokratik dönemin başlaması bir devrimdir. Örneğin, bizde 1950 seçimleriyle, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi millet egemenliğini ve demokrasiyi kuramdan uygulamaya aktardığı için, uygulama açısından bir devrim olarak düşünülebilir. Öte yandan, bir grubu siyasal iktidardan uzaklaştırıp, başka bir grubu iktidara getiren hükümet darbesi, siyasal iktidarın kökeninde değişiklik yapmadığı takdirde, devrim olarak nitelenemez. Ancak, siyasal iktidarın dayandığı güçlerde değişiklik sonucunu doğuran hükümet darbeleri, devrim diye nitelenebilirler.

Ekonomik ve toplumsal anlamda devrim; siyasal, toplumsal, ekonomik ilişkiler düzeninde hızlı değişmeye yol açan olaydır. Sonuç olarak, Türk Devrimi, Türkiye'nin siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısında (yani, ilişkilerinde) hızlı ve kapsamlı bir değişme yaratma olayıdır¹.

İhtilâl (احتلال)

Arapça, حلع =hal' kökünden türemiştir. İhtilâl, bir devletin var olan siyasî düzenini ortadan kaldırmak için, hukuk kurallarına başvurmadan, zor kullanarak yapılan geniş bir harekettir. Genellikle, halk arasındaki siyasî, sosyal ve ekonomik dengesizliklerin büyümesi sonucunda meydana gelir. İhtilâl, inkılâbın eylem safhasıdır. İhtilâllerin ardından inkılâplar gelir. İhtilâller kısa süreli ve çok hızlı bir gelişim gösterir. İhtilâlin başarısı, sonucunda ortaya konan inkılâpların başarısıyla doğru orantılıdır. İhtilâllere örnek olarak, 1789 Fransız ve 1917 Bolşevik İhtilâli'ni gösterebiliriz.

Askerî Darbe veya Hükümet Darbesi

Askerî darbelerle, ihtilâl karıştırılmamalıdır. Askerî darbe kısa süreli fiili durumdur. Genellikle, sosyal düzen içinde aksayanı değiştirmek yerine, aksaklığı doğuran sebepleri ortadan kaldırmak için yapılır. Türkiye için örnekler vermek gerekirse, 27 Mayıs 1960 ve

¹ Emre Kongar, *Devrim Tarihi ve Toplumbilim Açısından Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983², s. 8

12 Eylül 1980 tarihinde rejimin tehlikeye düştüğünü iddia eden askerî yetkililer, amacı “cumhuriyeti koruma ve kollama” şeklinde özetlenebilecek olan darbeler yaptılar. Bu darbelerin ardından yeni inkılâplar yapılmak yerine, var olan inkılâpların işlerliğine kavuşması için çaba gösterildi ve gösterilen bu çabaların sonuç verdiğine inanıldığı yerde de yeniden çok partili demokratik düzene geçiş sağlandı. Bu yönüyle Türkiye Cumhuriyeti’nde meydana gelen askerî darbeler, özellikle geri kalmış Afrika devletlerindeki askerî darbelerden farklıdır. Orada amaç diktatörlük oluşturmak olarak görülürken, Türkiye’de her defasında demokrasiye yeniden dönüş sağlanabilmiştir.

Islahat (اصلاحات)

Islahat kelimesi de, Arapça صلاح = salâh kökünden gelir. Aynı kökten türeyen ıslah = اصلاح ise, iyileştirme, düzeltme, eksikleri giderme anlamlarında kullanılmaktadır. Islah kelimesinin çoğulu olan “ıslahat” kelimesi ise düzeltmeler, iyileştirmeler, yoluna koymalar anlamındadır. Batı dillerindeki karşılığı “reform”dur. Islahatta, inkılâpdan farklı olarak yeni bir unsur getirme yoktur. Mevcut düzen korunurken, düzenin aksayan yönlerinin düzeltilmesi için çalışmalar yapılır. Bir örnek vermek gerekirse; II. Osman, düzeni bozulan orduyu ıslaha çalışmıştır².

Osmanlı’nın Çöküşünü Hazırlayan nedenler ve çöküşten kurtulma çalışmalarına kısa bir bakış:

1299 yılında Bilecik’te Söğüt dolaylarında kurulan Osmanlı Devleti³, Anadolu Birliği’ni sağladıktan sonra imparatorluk olarak büyümeye başlamış, Yavuz Sultan Selim’in Mısır Seferi’nin ardından Osmanlı padişahları aynı zamanda “halife” ünvanını da taşımaya başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin güçlü olduğu zamanlarda Osmanlı padişahları arasında pek rağbet görmemiş olan bu ünvan, devletin zayıflamaya başlamasının ardından sığınılacak bir unvan haline dönüşmüştür.

² Tükenmiş bir kaleme yeni iç takarak kullanılır hale getirmek ıslahat, kalemi atıp yenisini almak inkılâp/devrimdir.

³ Prof. Dr. Halil İnalcık, Osmanlı Devleti’nin 1300 yılında ve Yalova’da kurulduğunu ileri sürmektedir.

Osmanlı'da gerilemenin Kanuni Sultan Süleyman'la başladığını söylemek mümkündür. I. Süleyman'ın 46 yıl iktidarda kaldığı bu dönem her ne kadar sonu zaferlerle neticelenen seferler dönemi olsa da, bu seferler hazinenin kayıplarını karşılayacak ganimet geliri getiren seferler olamamıştır. Zigetvar Seferi sırasında Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü (6 Eylül 1566) ve sonrasında devletin yönetiminde 14 yıl 3 ay 17 günlük sadaretiyle büyük pay sahibi Sokullu Mehmet Paşa'nın kaybı (1579) gerilemeyi hızlandırmıştır. Deneyimsiz kişilerin tahta geçmesi sonucu merkezi yönetim bozulmuş, devlet yönetiminde otoritenin sarsılması, halkın devlete olan güveninin azalmasına ve iç isyânların çıkmasına neden olmuştur. Yeniçeriler padişaha karşı gelerek, beğenmedikleri padişahları tahttan indirerek, beğendikleri veliaht şehzadeleri tahta geçirmiştir. "İstemezükçü" yeniçeri tavrı adeta devletin yönetim şeklini belirlemiştir. Yeniçeriler'de "ocak, devlet içindir" anlayışı yerine "devlet, ocak içindir" anlayışı gelişmiştir.

Osmanlı'nın gerilemesi iki ayrı başlık halinde ele alınabilir: Birincisi batıdaki yani Avrupa'daki sınırlarının doğuya doğru gerilemesi, diğeri ise sosyal, ekonomik ve siyasal gerilemedir. Osmanlı Devleti'nin sosyal, ekonomik ve siyasal açılardan gerilemesi toprak kayıplarının gölgesinde kaldığı için sorunun bu boyutu çok geç fark edilmiştir. Osmanlı Devleti gerilemeyi ve toprak bakımından daralmayı önlemenin yolunun, askeri alanda güçlü olmaktan geçtiğini düşünmüş ve bu nedenle 17. yy.'ın başlarından itibaren yapılmaya başlanan ıslahat çalışmaları hep askerî alanda olmuştur.

Avusturya ve İran seferleri sonucu oluşan ekonomik sorunlar, tımar sisteminin bozulması, nüfus artışının yarattığı sosyal hayattaki sıkıntılar ve çağın gerisinde kalınması ile eğitim alanındaki bozulmalar sonucu devlet sistemi iyiden iyiye çöküş dönemine girmiştir. Coğrafi keşifler sonucu ticaret yollarının önem kaybetmesi, sık padişah değişimleri sonucu çokça verilmeye başlanan cülûs bahşişleri ve yeniçerilerin kayıt dışı artışıyla verilen ulûfe⁴ miktarının da artması Osmanlı ekonomisini yıpratmıştır. Osmanlı Devleti bu dönemlerde para yokluğunu gidermek için "züyûf akçe" ya da "kırpık akçe" adı verilen değeri düşük paralar basmaya başlamıştır.

⁴ Yeniçerilere 3 ayda bir verilen aylık. Ulûfe dönemleri Masar (Muharrem, Safer, Rebiü'l-evvel, Recec (Rebiü'l-ahır, Cemadü'l-evvel, Cemadü'l-ahır), Reşen (Recep, Şaban, Ramazan) ve Lezez (Şevval, Zilkade, Zilhicce) olarak verildikleri ayların sembolleriyle ifade edilmiştir.

Celâli ayaklanmaları⁵ sonucunda Osmanlı toprak düzeni büyük ölçüde değişim göstermiş, vergilerin ağırlığı yüzünden vergi ödeyemeyen köylünün ve “Büyük Kaçgun” sırasında yerlerinden olan çiftçilerin toprakları mültezimlerin ya da yerel yöneticilerin eline geçmiştir. Vergilerin ağırlığı yüzünden devlete olan borçlarını ödeyebilmek için tefecilerden borç almak zorunda kalan köylüler daha ağır bir borcun altına girmiştir. Bu durumdaki köylüler, işledikleri toprakları sonunda tefecilere kaptırmışlar, Osmanlı toprak düzeninin belkemiği olan tımar sistemi bozulmuştur. Büyük nüfus hareketleri ortaya çıkmış ve kentlere büyük göçler başlamıştır. Tarımsal üretim gerilemiştir. Anadolu’da kıtlık tarım ürünleri fiyatlarının yükselmesine yol açmış, Rumeli’den Anadolu’ya tarım ürünleri nakli yapılmaya çalışıldıysa da ordunun tahıl ihtiyacının karşılanmasında sorunlarla karşılaşmaya başlanması nedeniyle bu sevkiyat da durdurulmak zorunda kalınmıştır. On binlerce insan hayatını kaybederken, pek çok yerleşim yeri de yıkıma uğramıştır. Halkın karşı karşıya kaldığı sorunlar nedeniyle devletten yardım istemesi de sonuç vermeyince, Anadolu’nun belirli bölgelerinde devlete karşı yeni ayaklanmalar patlak vermiştir.

Bütün bu olaylar olup biterken, Osmanlı Devleti Avrupa’daki gelişmeleri (Reform, Rönesans) takip edememek bir yana; eğitim sisteminin (ilmiyenin) bozulmasının önüne dahi geçememiştir. “Beşik Ulemalığı”⁶ denilen sistemin ortaya çıkmasıyla Osmanlı’da eğitim de tam anlamıyla gerilemiş hatta çökmüştür.

Osmanlı Devleti’nin çöküş sürecinden bahsederken din unsuru üzerinde, hem iç hem de dış zihniyetleri göz önüne alarak durmamız gerekir. Dış zihniyetten kastedilen, Ortaçağ’dan beri, Avrupa’da milletlerarası münasebetler demenin, sadece Hristiyan devletler arasındaki münasebetler demek olduğudur. Osmanlı Devleti’nin ortaya çıkışı ve Avrupa’da fethettiği topraklardaki birçok Hristiyan halkı egemenliği altına alması, hristiyan olanların bir “müslüman devlet”in egemenliği altına girmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Hristiyan Avrupa, -Haçlı Seferleri’nin nedenlerini de göz önüne alırsak- doğal olarak bu durumu yüzyıllarca hazme-

⁵ Celâli İsyanları hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlık ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları*, Yapı Kredi Bankası Yay., İstanbul 2009

⁶ Bu sisteme göre âlimlerin çocukları, doğdukları andan itibaren âlim sayılıyordu. Dolayısıyla müderrislerin çocukları da müderris oluyorlardı.

demedi. Osmanlı Devleti'nin dinsel hoşgörüsünü, birlikte yaşama alışkanlığını olgunluk ve hoşgörü anlayışıyla karşılayamadı. Bu sebeple, bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan kovmanın hırsına (bkz. s. 43, Şark Meselesi) kapılırken, öte yandan da Hristiyanlığı İslam'ın sultasından(!) kurtarmayı, 20. yy'ın ilk çeyreğine kadar kendisine kutsal bir görev edindi.

Bütün bunların üstüne, Osmanlı imparatorluğu çağdaş gelişmeleri, ne kültür, ne ekonomik ve ne de teknik alanda, yeteri kadar takip edebilmiş değildir. 15. yy.'da Batı'da yavaş yavaş başlayan, daha sonra çeşitli ekonomik ve kültürel olayların etkisi ile hızını arttıran bilimsel, teknolojik ve ekonomik ilerleme, Osmanlı toplumuna çok yabancı gelmiştir. Yüzlerce yıl Batı'dan üstün olduğu, "Avrupa'dan alınacak bir şey yoktur, ancak verilebilecek bir şeyler vardır" inancı ve anlayışı ile yaşayan Osmanlılar özellikle bilimsel gelişmenin dışında kalmış hatta biraz ileride açıklayacağımız nedenlerle kendi kabuğuna çekilmiş Batı'da olup bitenlerle ilgilenmek gereğini duymamışlardır. Bu hal Osmanlı İmparatorluğu'nu içten zayıflatan bir husus olmuştur. Avrupa devletleri arasındaki yakın münasebetler sonucu ve özellikle Hristiyan dinine dayanan bir kültür birliği dolayısıyla, herhangi bir teknik buluş, herhangi bir alandaki gelişme, bütün diğerlerine yayılırken, bu yenilikler ve gelişmeler Osmanlı Devleti'ne yeterli ölçüde yansımamıştır. Söz konusu bu yeni gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda da kabulü için yapılan teşebbüsler ise özellikle bağınaz din adamlarının tepkileriyle karşılaşmıştır. Zaten Osmanlı'nın çöküş sürecinde her alanda hâkim olan zihniyet de bu "bağınaz zihniyet"tir.

"Osmanlı Devleti teokratik bir devlet midir?" gibi bir soruya birçok kesim farklı cevaplar verebilir. Çünkü burada da devreye yine akla "Hangi Osmanlı?" sorusu gelmektedir. Bu soruya cevap verirken Kuruluş, Yükseliş ve hatta kısmen Duraklama dönemlerini bu soru kapsamının dışında tutmak gerekir. Çünkü hiçbir zaman bu dönemler tam teokratik olarak kabul edilmeyebilir. Fakat son dönem Osmanlısı dine değil, din sömürüsüne, dinin yanlış yorumlamalarına dayalı anlayışı ile kesinlikle teokratiktir. Devletin böyle bir dinî karakter arz etmesi, böyle bir din anlayışının devlet işlerine karışması ıslahat ve yenilik hareketlerini baltalıyor, güçleştiriyordu. Islahatın mutlaka bu anlayışa uygun olması gerekiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu karakteri sebebiyle, bu anlayışa sahip din adamları imparatorluğun kaderi üzerinde söz sahibi idiler. Son dö-

nem devlet uleması, sadece taassup sebebiyle değil, daha çok menfaatleri dolayısıyla tutucu idi ve ıslahata karşı gelirken de, Osmanlı Tarihi'nde sayısız örneği bulunduğu üzere aslında tehlikeye düşen devleti değil, kendi menfaatlerini korumaya çalışıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dinî bir devlet olması, genel öğretimin din adamlarının tekelinde bulundurulmasını gerektiriyordu. Son zamanlarda döneminin en iyi eğitim kurumları olan medreselerden eser kalmamış, artık tamamen dini nitelikli öğretim programları ön plâna çıkarılmaya başlanmıştır. Medreseler adeta Orta Çağ usullerine geri dönmüş, Orta Çağ anlayışına uygun bir şekilde pozitif bilimlere ve felsefeye yer vermemeye başlamıştı. Bu eğitim sistemi, rüşvet, iltimas ve ahlâk buhranı ile birleşince toplumun genel yapısı üzerindeki olumsuz etkilerinin yansımaları tahammül edilemez boyutlara ulaşmıştır.

Askerî kurumların, başta Yeniçeri Ocağı olmak üzere düştükleri disiplinsiz, kayıtsız ve itaatsiz ortam; tımar sistemi yerine kurulan iltizâm usulünün insafsız, aşırı ve basiretsiz vergilendirme tarzı; sermaye birikiminin bulunmaması; sınaî üretimin olmaması; sanayi casusluğu yapılmadığı ya da yapılmasına gerek görülmediği içindir ki; teknolojik gelişmelerin takip edilememesi; kaybedilen topraklarla birlikte yaşanan yoğun göç olgusunun yol açtığı sosyo-kültürel ve ekonomik sorunlar; dışardan alınan borçlar; Batı'daki gelişmeleri yakalamak amacıyla yapılan çalışmaların yetersizliği ve Batı'dan alınan unsurların olduğu gibi alınarak taklit edilmesinin getirdiği başarısızlık vs... siyasî, askerî, iktisadî, teknolojik ve sosyo-kültürel açılardan Osmanlı'yı çöküşe sürükleyen sebeplerdendir⁷.

Osmanlı Devleti, özetlemeye çalıştığımız bütün bu olumsuzluklar sonucunda kaçınılmaz olan “çöküş”e çareler aramaya başlamış, daha önce de belirttiğimiz gibi esas sorunun “toprak kaybı” olduğunu zannettiğinden, askerî alanda ıslahatlar yapmaya çalışmış, sorunun askerî değil ekonomik, sosyal ve teknik alanda gerileme olduğunu ifade edip, düşüncelerini risâlelerle dile getiren fikir erbablarının fikirlerine itibar etmemiştir. Bu durum da kurtuluş için üretilen çözüm çareleri ve yapılan çalışmaların hep askerî boyutta kalması sonucunu doğurmuştur.

⁷ Eminaalp Malkoç, *İTÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersi, Basılmamış Ders Notları*, bkz: <http://www.erdem.theshoppe.com>

XVII. yüzyıl Islahat Çalışmaları:

16. Osmanlı padişahı olan II. Osman (Genç) (1618-1622) 14 yaşında iken, amcası Sultan I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi üzerine Osmanlı tahtına oturmuş, Fatih Sultan Mehmed devrinden sonra vazgeçilen saray dışından evlenme geleneğini (cariye ile evlenme) yeniden başlatmış, Lehistan seferi sırasında gördüğü disiplin-sizlikler nedeniyle Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmayı planlamıştır. Ancak düşündüklerini yapamadan yeniçerilerin isyânı sonucu 19 yaşında tahttan indirilerek Yedikule zindanlarında vahşice öldürülmüştür.

17. Osmanlı padişahı olarak ve öldürülen II. Osman'ın yerine tahta geçen IV. Murad (1623-1640); tahta geçtiğinde 11 yaşındaydı ve bu nedenle devlet idaresi bir müddet annesi Kösem Sultan'ın elinde kalmıştır. Ağabeyi II. Osman'a gözleri önünde yapılanlara küçük yaşlarında şahit olmuş, bu nedenle de intikam duygularıyla yaşayan sert mizaçlı bir padişah olarak tanınmıştır. İktidara tam anlamıyla 21 yaşında sahip olan IV. Murad, Safeviler'e karşı askerî harekât yapmış, Azerbaycan, Erivan, Tebriz ve Hamedan'ı ele geçirmiştir. Son olarak 1638 yılındaki Bağdat Seferi ile 1624'ten beri İran işgali altında bulunan bu şehri yeniden Osmanlı topraklarına katmıştır.

IV. Murat, bu savaşlarda Osmanlı ordularını bizzat komuta etmiş ve büyük bir askerî dehâ olduğunu kanıtlamıştır. Sefer sırasında, Anadolu'daki tüm isyânları ve isyân etmesi muhtemel unsurları yok etmiş, böylece devlet otoritesini yeniden ve kesin bir şekilde tesis etmiştir.

Safeviler'le yapılan savaşın ardından 1639 Mayıs'ında Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmış, bu antlaşma neticesinde Mezopotamya Osmanlı egemenliğine girmiş ve I. Dünya Savaşı'na kadar da Osmanlı toprağı olarak kalmıştır.

IV. Murat, İstanbul'a döndükten sonra saygın devlet adamlarına, imparatorluğun eski parlak günlerine dönmesine yönelik ekonomik ve siyasî projeler hazırlanması emrini vermiş ancak genç yaşta ölümü⁸, onun imparatorluğu dönüştürme yolundaki çabalarına engel olmuştur.

⁸ IV. Murat'ın ölüm nedeni batılı kaynaklara göre siroz, Osmanlı kaynaklarına göre ise "gut" olarak da bilinen damla hastalığıdır.

IV. Murat rüşvet ve iltimasla mücadele etmiş ve bunu en az seviyeye indirmiş, Kösem Sultan zamanında aşırı derecede artmış olan savurganlık ve gereksiz harcamalara son vermiş, İstanbul'da alkol, tütün ve kahveyi yasaklamış, yasağa uymayanların öldürülmesini emretmiştir. Hepsinden önemlisi devleti eski gücüne kavuşturabilmek amacıyla devrinin aydınlarına risâleler hazırlatmıştır. Bu risâlelerden en önemlisi ve günümüze kadar ulaşmış olanı “Koçibey Risâlesi”dir.

19. Osmanlı padişahı olarak 7 yaşında tahta çıkan IV. Mehmet (Avcı Mehmet) 39 yıllık saltanatıyla Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra en uzun tahtta kalan padişahdır. Ava meraklı olduğu için “avcı” lakâbıyla anılmıştır. Döneminin en önemli olayı, başarısızlıkla sonuçlanan II. Viyana Kuşatmasıdır.

Çocuk yaşında padişah olması nedeniyle, “vasî”leri tarafından idare edilen Mehmet'in padişahlığının ilk 3 yılına babaannesi Kösem Sultan ve annesi Valide Turhan Sultan arasındaki çekişmeler damgasını vurdu. Kösem Sultan'ın Valide Turhan Sultan tarafından boğdurtulması üzerine idare Valide Turhan Sultan'a geçti.

IV. Mehmet Dönemi'nin ıslahatlarda öne çıkan ismi, Sadrâzam Tarhuncu Ahmet Paşa'dır. Tarhuncu Ahmet Paşa, son derece dürüst bir devlet adamıdır. İktidarı zamanında yapmak istediği ıslahatların başarıya ulaşabilmesi için şiddet kullanmak zorunda kalmıştır. İlk iş olarak devletin gelir ve giderini öğrenmek istemiş; isteğinin yerine getirilmesinin ardından devlet erkânı ile görüşerek fazla masrafları kısmağa başlamış, sarayın ve diğer ileri gelenlerin fazla masraflarını kesmekte de tereddüt etmemiştir. Bu nedenle hariçten ve dahilden epeyce düşman kazanan Tarhuncu, fitnecilerin padişah ve valide sultanı kendisi aleyhine kışkırtmaları sonucu Mart 1653'de boğdurularak öldürtülmüştür. Tarhuncu Ahmet Paşa Osmanlı Devleti'nde malî alanda ıslahat yapan ilk devlet adamı olup ancak 9 ay sadaret makamında kalmıştır.

Köprülü Mehmet Paşa, Valide Turhan Sultan tarafından Sadrâzam yapıldığında 78 yaşındaydı. Kendisine geniş yetkiler ve aleyhinde konuşanların sözlerine itibar edilmeyeceğine dair söz verilmesi üzerine 15 Eylül 1656'da sadâreti kabul etti.

İdareyi ele alır almaz derhal anarşiyi bastırma yoluna gitti ve zorbalı yakalatılarak cezalandırdı. Ordu intizam altına alınmadan

devletin kargaşadan kurtarılamayacağına ve huzurun sağlanamayacağına inanan Mehmet Paşa, ordudaki zorbaları temizleyerek, disiplini sağlamayı başardı. İstanbul'daki karışıklıklarda, yeniçeri kıyafetine soktuğu Hristiyanlar vasıtası ile Müslüman ahaliyi zarara uğratan Rum patriğini idam ettirdi⁹. İstanbul'daki ulema sınıfı arasındaki kargaşalığı önledi¹⁰ ve iyice bozulan bu sınıfın huzurla hizmet görür hale gelmelerini sağladı. 1661'de Edirne'de vefatından sonra sırasıyla oğulları Köprülü Fazıl Ahmet Paşa ve Köprülü Fazıl Mustafa Paşa Sadrâzamlık yapmışlardır.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine girdiği dönemlerde de gidişatın farkına varan devlet adamları ortaya çıkmış ancak, bu devlet adamları çıkarları sarsılanların kendilerinden daha güçlü olması nedeniyle çalışmalarının bedelini canlarıyla ödemişlerdir.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Islahat Hareketleri

XVIII. yüzyılda yapılan Islahat hareketlerine göz attığımızda Lâle Devri hariç, yapılan ıslahatların hemen hemen tamamının askeri alanda olduğunu görürüz. Batılı devletlerle yapılan savaşlarda art

⁹ Köprülü Mehmet Paşa sadrâzamlığı sırasında, Ortodoks Fener Rum Patriği III. Partenios'un, Eflâk Beyi Kostantin'e yazdığı bir mektup ele geçirildi. Patrik mektubunda: "Müddet-i devr-i İslâm tamam olmağa az kalmıştır; Hristiyanlık velvlesi âlemi tekrar tutacaktır. Ona göre tedarikte olasınız. Pek yakında cümle vilâyetler mesihiler (Hristiyanlar) eline girip haç ve çana (salip ve nakus) mensup olanlar İslâm memleketlerine sahip olacaklardır." diyordu. Köprülü, Rum Patriği'ni çağırdı ve mektubu kendisine gösterip, böyle bir mektubun yazılış sebebini sordu. Patrik, "her sene sadaka için böyle bir kâğıt gönderildiğini" söyledi. Durumun anlaşılması üzerine hain Patrik Partenios, Parmakkapı'da idam edildi (1657).

¹⁰ Bu dönemde ulema sınıfı içinde en etkin güç "Kadıızâdeliler" olarak bilinen cemaattir. Bir ara devlete bile hâkim olacak derecede güçlenen ve tarihlere "Kadıızâdeliler" yahut "Fakılar" diye geçen bu hareket, 17. yüzyılda ortaya çıkmış ve Türk tarihinin devleti en uzun süre hâkimiyeti altında tutan dini hareketi olarak tarihimizdeki yerini almıştır. Kadıızâdeliler, isimlerini Balıkesirli olan ve "Kadıızâde" diye tanınan Mehmed Efendi'den almışlardır. Kadıızâde Mehmed Efendi, zamanın en büyük âlimlerinden olan Birgili Mehmed Efendi'den dersler almış, sonra camilerde vaazlar vermeye başlamış ve zamanla İstanbul'un en meşhur vaizi olmuştur. Kürsüye önce Sultan Selim Camii'nde çıkmış, şöhreti artınca da Ayasofya'yı mekân tutmuştur. Vaazlarında İslâmiyet'in ilk zamanlarındaki hayata dönülmesi gerektiğini söylüyordu. Halk arasında itibarları gittikçe artan Kadıızâdeliler, zamanla devleti ele geçirme çabasına girdiler. Oruç ve farz namazları dışındaki ibadetlerin hepsini haram sayıyorlardı. Kendilerine karşı gelmeye çalışan bir hayli tekke şeyhini idam ettirdiler. Mevleviler'in semâ etmesini yasaklatılar.

arda alınan yenilgiler, Osmanlı Devleti'nin askerî alanda Avrupa'dan geri olduğu görüşünü yaygınlaştırmış; bu sebeptendir ki, bu dönem ıslahatlarının da ağırlık noktası askerî nitelikli olmuştur. Avrupa'nın askerî ve teknik alandaki üstünlüğü Osmanlı Devleti tarafından ilk defa bu yüzyılda kabul edilmiştir.

Lâle Devri (1718-1730)

Lâle devri ıslahatları yapılırken ilk defa Avrupa'daki gelişmelerden yararlanılmıştır. Bu çalışmalarla ıslahatlar başlamış olmakla birlikte, ıslahatlara tepki gösteren kitleler de ortaya çıkmış, XVIII. yüzyıl ıslahatı ayaklanmalarla kesintiye uğratıldığı için sürekli ve yararlı olamamıştır.

Dönemin padişahı III. Ahmed iyi eğitim almış bir padişaktır. Hattat ve şairdir. "Necîb" mahlasıyla şiirler yazmıştır. Musikî ile de yakın ilgisi vardır.

Sadece bu dönemde askerî alanda ıslahat görülmez. İlk defa yurtdışına (Fransa'ya) elçi gönderilir (28 Çelebi Mehmet Efendi)¹¹. Bu dönemde 1727 yılında Mütefferrika İbrahim¹² tarafından ilk Türk matbaası açılır. Açılan bu matbaa ilk Türk-müslüman matbaası olma özelliği taşır¹³. Bu aynı zamanda Avrupa'dan alınan ilk teknik araçtır. Dinî nitelikli eserlerin dışındaki eserlerin matbaada basılmasına izin verilmiştir. Bunun sebebi ise, el yazması kitap yazarak

¹¹ Çelebi, Paris Sefaretnâmesi ile Türk edebiyat tarihine geçmiş Osmanlı devlet adamıdır. Edirne'de doğmuştur. Doğum tarihi belli değildir. Peç seferinde şehit düşen Yeniçeri Süleyman Ağanın oğludur. Kendisi de Yeniçeri ocağında yetişmiştir. Yirmi sekizinci ortada hizmet gördüğü için hayatı boyunca bu isimle anılmıştır.

¹² Erdel'in Kaloşvar şehrinde doğmuştur. 1670 ile 1674 arasında bir tarihte doğduğu kabul edilir. 1692 yılında İkinci Viyana Kuşatması'ndan sonraki savaşlarda Osmanlılara esir düştüğü rivayet edilse de yapılan arşiv çalışmalarıyla kendisi gibi Bogomiller'den oluşan bir grupla birlikte gönüllü olarak Osmanlı Devleti'ne katıldığı ortaya çıkarılmıştır. Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Osmanlı hizmetine girdikten sonra ordunun çeşitli birimlerinde görev almıştır. Müslüman olmuş ve Türkçe öğrenmiştir. Osmanlı devletinin kanun ve yöntemlerini kısa sürede kavrayarak hızla yükselmiş ve mütefferika (padişah ve sadrazamların buyruklarını gerekli yerlere ileten kişi) olmuştur. Bir papaz olan İbrahim Mütefferika, Müslüman olmasına sebep olan incil ayetlerini konu alan, aynı zamanda kendi hayatını anlattığı "Risâle-i İslâmiye" adlı bir kitap yazmıştır. 1747 yılında ölmüştür. Mütefferika'nın kurduğu matbaada 23 cilt tutarında 17 eser basılmıştır. Bu kitapların 11 tanesi tarih, 3 tanesi dil ve 3 tanesi de coğrafya, mîknâtis ve askerlik üzerinedir.

¹³ Bu döneme kadar Osmanlı Devleti'nde kurulmuş ve sadece gayr-i müslimlerin kullandığı matbaalar vardır.

geçimlerini bundan temin eden ve sayıları hayli fazla olan hattatların tepkisini azaltmaktır. Nitekim, matbaayı protesto etmek için yürüyen hattatlar, matbaada dinî eser dışında eserlerin basılacağına kendilerine bildirilmesi suretiyle sakinleşmişlerdir. Yabancı eserlerin basılmasını sağlamak için matbaaya bağlı olarak bir de “Tercüme Cemiyeti” kurulmuştur. Bu matbaada basılan ilk kitap “Vankulu Lügâti”dir (1729).

İlk itfaiye teşkilâtı da Lâle Devri’nde kurulmuştur. Ülkede ilk defa çiçek aşısı uygulaması bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Lâle Devri 1730’daki Patrona Halil İsyanı ile sona ermiştir. Bu isyân sonrasında kendisine ve ailesine zarar verilmemesi şartıyla tahttan çekileceğini bildiren Sultan III. Ahmet, 1 Ekim 1730’da Osmanlı tahtını yeğeni Şehzade Mahmut’a bırakmıştır.

I. Mahmut Dönemi (1730-1754)

İlk defa bu dönemde askerî alanda Avrupa örnek alınarak ıslahat yapılmaya başlandığını görüyoruz. XVI. Yüzyılda yani Osmanlı Devleti’nin Yükselme Dönemi’nde kurulan Humbaracı Ocağı, bu dönemde Osmanlı hizmetine girerek Ahmet adını alan bir Fransız soylusuna (Comte de Bonneval) yeniden düzenlettirilmiştir. Islahat yapılan ilk ocak Humbaracı Ocağı’dır. Bunun dışında Hendesehâne açılarak (1731) ordunun teknik eleman ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır (Bu kurum daha sonra geliştirilerek Mühendishâne-i Berr-i Hümâyün adıyla anılacaktır.) Bu dönem ıslahatları da görüldüğü gibi askerî niteliklidir.

III. Osman Dönemi (1754-1757)

Döneminde ıslahat yapılmayan tek XVIII. yüzyıl padişahıdır.

III. Mustafa Dönemi (1757-1774)

Babası Sultan III. Ahmet’tir. Babasının 1730’da padişahlıktan çekilmesinden sonra 27 yıl kafes hayatı yaşamıştır. Amcasının oğlu III. Osman’ın ölümü üzerine 1757’de tahta geçmiştir. Dostu İsveç Kralı’ndan ülkesini İsveç gibi kalkındırmasını sağlamak için müneccim isteyecek kadar yıldız falına inanan, devlet idaresi konusunda yeteneklerinin gelişmemiş olduğu anlaşılan bir padişaktır. 1770 yılında Çeşme’de Türk donanmasının yakılmasından sonra bilgili denizciler yetiştirmek üzere, Koca Ragıp Paşa ve Macar asıllı

Fransız Baron de Tott'un çalışmalarıyla Mühendishane-i Bahr-i Hümayun (Deniz Mühendishânesi) adı altında bir okul açılmıştır (1773). 1774'de Sûrat Topçuları adı verilen bir birlik kurulmuştur. Top dökümhaneleri yapılmıştır. Sûrat Topçuları adıyla anılan topçu ocağı kurulmuş, bu dönemde ilk defa ekonomiyi yola sokmak amacıyla iç borçlanmaya gidilmiştir.

I. Abdülhamid Dönemi (1774-1789)

Tahta çıktığında 6 yıldır devam eden Osmanlı-Rus savaşı gündemdedir. Bu savaşı bitiren Küçük Kaynarca antlaşması, I. Abdülhamid'in döneminde imzalanmıştır. (21 Temmuz 1774). Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti'nin Gerileme Dönemi başlamaktadır. [Bilgi Notu: Adı geçen anlaşmanın onay tarihi 17 Temmuz 1774 olmasına rağmen, Rus Prens Renin, anlaşmanın imzalanmasını 4 gün geciktirerek, Prut Antlaşması (21 Temmuz 1711)'nin 63. yılına denk getirmiştir.]].

Bu dönemde etkili olan isim padişahтан çok Halil Hamid Paşa'dır. Bu dönemde ulûfe alım satımı yasaklanmış, Yeniçeri Ocağı'na uzun yıllardan sonra ilk defa eğitim yaptırılmıştır. Yeniçeri Ocağı'nda sayım yaptırmış, yeniçerilikle ilgisi olmayanları ayıklamıştır. Humbaracı ve lağımıcı ocaklarını iyileştirmiştir.

III. Selim Dönemi (1789-1807)

Babası III. Mustafa'dır. İyi yetişmiş ileri görüşlü bir padişaktır. Devletin kötü gidişatına dur demek için alınması gereken tedbirleri belirlemek üzere, ülkenin ileri gelen devlet adamlarından bir Meşveret Meclisi (Danışma Meclisi) toplamıştır. Yapacağı ıslahatlar hakkında raporlar (lâyihâ) hazırlatan ilk padişaktır. İlk sürekli büyükelçilik III. Selim tarafından Londra'da açılmış, Yusuf Agâh Efendi de ilk sürekli Osmanlı Büyükelçisi olarak atanmıştır. (1793) Bunu, Paris'e gönderilen Seyit Ali Efendi ile Berlin'e gönderilen Aziz Efendi izledi. Bu dönemde Yeniçeri Ocağı'nın yanında Nizâm-ı Cedîd adlı bir ordu (1795) bu ordunun ihtiyacını karşılamak için İrâd-ı Cedîd isimli hazine kurulmuştur. Nizâm-ı Cedîd, bu dönemde yapılan ıslahatların tümünün, kurulan ordunun ve aynı zamanda bu dönemin adı olmuştur. Bu ordunun subay ihtiyacını karşılamak amacıyla 1795'de Mühendishâne-i Berr-i Hümayun (Kara Mühendishanesi) açılmıştır. Sınırlı olarak da olsa, ilk kıyafet inkılâbı bu dönemde yapılmış, Matbaa-i Âmire adıyla ilk devlet

matbaası bu dönemde kurulmuştur. Bu dönem de 25 Mayıs 1807'de başlayan ve 29 Mayıs 1807'de III. Selim'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan Kabakçı Mustafa İsyanı ile sona ermiştir. Bu isyân belki de Avrupa ile birlikte Osmanlı Devleti'nde sanayi inkılâbını başlatabilecek bir büyük devlet adamını da yok etmiştir. (III. Selim'in yerine geçen amca oğlu padişah IV. Mustafa, Selim'i tekrar kafese geri göndermiş; III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak amacıyla Rusçuk âyânı Âlemdar Mustafa Paşa'nın saraya yürümekte olduğunu haber alınca 28 Temmuz 1808'de boğdurtmuştur.)

II. Mahmud Dönemi (1808-1839)

Babası Sultan I. Abdülhamid'dir. II. Mahmud, daha tahta çıkmadan devletin içinde bulunduğu zorlukların farkındaydı. III. Selim idaresindeki devlet, bir yandan yeniçerilerle, bir yandan da Rus Savaşıyla uğraşmak durumundaydı. III. Selim'in Kabakçı Mustafa isyânı ile tahttan indirilerek kafes arkasına gönderilmesi ve yerine IV. Mustafa'nın padişah yapılması üzerine tahta geçmeye çalışan Mahmud, Rusçuk Âyânı¹⁴ Âlemdar Mustafa Paşa'dan yardım istedi. Bu istek üzerine Âlemdar Mustafa Paşa İstanbul'a geldi.

Âlemdar tarafından tekrar tahta çıkarılmasını engellemek için III. Selim'i öldürten IV. Mustafa, tahtta kalmayı garantiye almak için II. Mahmut'u da öldürtmek istedi. Ancak, Selim'in öldürülmesine engel olamayan Âlemdar ve adamları, II. Mahmut'u son anda kurtararak tahta geçirdi. II. Mahmud tahta geçince Âlemdar'ın iyiliğini karşılıksız bırakmadı. Âyânlarla Sened-i İttifak imzalayarak âyânların varlığını tanıdı. Bununla da kalmayıp Âlemdar Mustafa Paşa'yı kendine vezir-i azâm yaptı.

Âyânların varlığını tanıyan Sened-i İttifak'ın imzalanması, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde bir padişahın yetkilerinin de kısıtlanması anlamına geldiğinden ilk demokratikleşme çabası olarak da kabul edilebilir. Ancak âyânlardan yardım isteyecek kadar âciz olan devletin merkezî otoritesinin de ne kadar zayıflamış olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

¹⁴ XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde güç kazanmaya başlayan, bulundukları bölgelerde devleti temsil eden yerel yöneticilerdir. Dirlik sisteminin bozulmasından sonra devletin, asker ve vergi toplama işlerini üstlenen bu kişiler zamanla güç kazandılar. Kazanılan bu güç daha sonra ailelere ve soylara da intikâl etmeye başladı.

Askerî ve idarî alanda ıslahatlar yapmaya çalışan Sultan II. Mahmut, “Sekbân-ı Cedîd” adı verilen yeni bir askeri teşkilat kurdu (14 Ekim 1808), ancak kendilerine alternatif bir askeri kuvvet istemeyen yeniçerilerin baskıları sonucunda Sekbân-ı Cedîd kaldırıldı.

Bu sefer “Eşkinçi” adı verilen yeni bir askeri teşkilat kuran Sultan II. Mahmut buna karşı da bir yeniçeri ayaklanması çıkması üzerine, artık Osmanlı Devleti için kanayan bir yara haline gelen yeniçeri ocaklarını kaldırdı (16 Haziran 1826). Tarihte “Vak’a-i Hayriye” (Hayırlı Olay) adı verilen bu olaydan donra “Asakîr-i Mansûre-i Muhammediye” (Muhammed’in Kahraman Askerleri) adı verilen yeni bir askeri teşkilat oluşturuldu.

İmparatorluğu bir yandan da batı tarzı düzene uydurmaya çalışan II. Mahmut çıkarttığı Kıyafet Kanunu’yla (3 Mart 1829) devlet memurlarının kavuk, sarık, şalvar ve çarık giymelerini yasakladı. Bunların yerine fes, pantolon, ceket giyilecekti. Buna karşı çıkanları şiddetle cezalandırdı. Saray yaşayışını değiştirerek Avrupalı hükümdarlar gibi davrandı; setre pantolon giydi, sakalını kısa kestirdi, resmini devlet kurumlarına astırdı. II. Mahmut, bu değişiklikleri farklı yorumlayan halk tarafından “gavur sultan”; bazı aydınlar tarafından da “Türklerin Deli Petro’su” olarak anılmıştır¹⁵. Bu dönemde yalnız erkekleri belirten nüfus sayımı yaptırttı (1831). Böylece yeni kurduğu ordunun devamını sağlayacak insan ve servet durumunu öğrendi.

II. Selim zamanında aksayan sürekli elçi gönderme işi, II. Mahmut döneminde düzene sokuldu. 1834 yılından sonra da, “fevkalade büyükelçi, büyükelçi, orta elçi” adlarıyla Berlin, Londra, Petersburg, Tahran ve Viyana’da yeni elçilikler kuruldu. İlk resmî gazete olan Takvim-i Vekâyî basılmaya başlandı (1 Kasım 1831). Medreselerin yanında Avrupa tarzı eğitim veren yeni okullar açıldı ve Avrupa’ya öğrenciler gönderildi. Avrupa hükümet düzeni benimsenerek “divân” teşkilatı kaldırıldı ve onun yerine bakanlıklar (nâzırlık) kuruldu. Divân aynı zamanda yüksek mahkeme görevini de üstlenmiş olduğu için, kaldırılmasıyla doğan bu boşluğu gidermek için “Meclis-i Valâyî Ahkâm-ı Adliye” kuruldu. 30 Mart 1838’de Sadrâzamlik makamına “Başvekâlet”, Sadrâzama “Başvekil” denilmesi kararlaştırıldı. Ölen ya da azledilen devlet memurlarının mallarına el konması anlamına gelen “müsâdere” usulü kaldırıldı. Ayrıca devlete

¹⁵ Kemâl Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 14, İstanbul 1967

islahat hareketlerinde yardımcı olmak, yeni teklifler getirmek, memurların terfi ve yargılanmasıyla uğraşmak üzere bugünkü Danıştay'ın benzeri “Dârü's Şurây-ı Bâb-ı Âli”, askerî konuları görüşmekle görevli “Dâr-ı Şurâ-yı Askerî”, sivil görevlilerin yargılanması ve hükümetle halk arasındaki davaların görüşülmesi için “Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye” kuruldu. İlköğrenim İstanbul'da zorunlu ve parasız hale getirildi. Ancak bu karar Anadolu'ya yaygınlaştıramadı. “Rüştiyeler” (orta okul) ve devlet memurlarının yetişmesi için “Mekteb-i Maarif-i Adliye” kuruldu. Yüksek okullara öğrenci yetiştirmek için, “Mekteb-i Ulûm-u Edebiye” (Lise); “Harbiye” ve “Tıbbiye” okulları açıldı. Ayrıca bu okullar için yabancı kaynaklı eserler Osmanlıca'ya çevrildi.

Posta Teşkilâtı'nın kurulması ve karantina uygulaması da yine Sultan II. Mahmut döneminde gerçekleştirildi. Dirlik sistemi kaldırıldı. Yerli malı kullanımı teşvik edildi. Yalova'da kumaş fabrikası kuruldu. Avrupalı tüccarlarla rekabet edebilmeleri için Türk tüccarlara gümrük kolaylıkları getirildi. Ülke içinde ve dışında yapılacak seyahatler için, bazı esaslar kabul edildi. Buna göre ülke içinde seyahat yapacak yurttaşlar mürûr teskeresi (geçiş belgesi) taşıyacaklar, ülke dışına çıkacak yurttaşlar da Hariciye Nezâreti'nden (Dışişleri Bakanlığı) pasaport alacaklardı.

Tanzimat Dönemi (3 Kasım 1839-23 Aralık 1876)

Tanzimat Fermanı, II. Mahmud zamanında hazırlanmış, ancak ölümü üzerine yerine geçen I. Abdülmecid (1839-1861) tarafından yayınlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde yapılan yenilik hareketlerinin bir devamı niteliğini taşıyan ve devlet hayatının her alanına yenilik getirmeyi amaçlayan Tanzimat Fermanı, devletin içinde bulunduğu durumu genel çizgileriyle belirttikten ve o duruma nasıl gelindiğinden söz ettikten sonra problemlerin nasıl çözüleceğini gösteriyordu. Tanzimat Dönemi 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın yayınlanmasından, 1877-78 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi) sonrasında imzalanan 1878 Berlin Antlaşması'na kadar geçen dönemi kapsar.

Tanzimat Dönemi'nde yapılan idarî, sosyal ve kültürel yenilikleri şu şekilde sıralayabiliriz: Vilâyet Nizamnâmesi ile sancak (liva), kaza, nahiye örgütlenmesine gidildi. İl genel meclisleri kuruldu. Danıştay niteliği taşıyan “Şurây-ı Devlet” kuruldu. İlk medenî kanun olarak da bilinen “Mecelle” hazırlandı. Devlet kanunlarının yayınlandığı “Düstur” dergisi çıkarıldı. İlk demiryolu bağlantısı ve telgraf hattı

kuruldu. İlk üniversite olan İstanbul Darü'l-Fünûn'u açıldı (1854). Maarif-i Umumî Nezâreti (Milli Eğitim Bakanlığı) kuruldu (1866). Galatasaray Sultanîsi ile Askerî Rüştiye ve İdadîler açıldı. Şinasî ve Agâh Efendi tarafından ilk özel gazete olan "Tercüman-ı Ahvâl" yayınlandı. Kız rüştiyeleri açıldı ve kızlar ilköğretime alındı. "Dar'ül Muallimat" adıyla kız öğretmen okulları, yetim Müslüman çocuklar için "Dar'üş-şafaka" açıldı. "Kâime" adı verilen ilk kâğıt para basıldı, "Bank-ı Dersaadet" adıyla ilk Osmanlı Bankası kuruldu. İlk olarak dış borçlanmaya gidildi ve I. Abdülmecid zamanında İngiltere'den ilk dış borç alındı (1854). Arazî Kanunnâmesi (1858) ile topraktan alınan tüm vergilerin yerini 1/10 oranında "aşar" vergisi adıyla anılan tarım vergisi aldı.

Tanzimat Fermanı'yla; devletin güçlendirilmesi, Avrupa'nın desteğinin kazanılmak istenmesi ve Avrupa devletlerinin işlerimize karışmasına son verilmesi amaçlanıyordu.

Islahat Fermanı (18 Şubat 1856)

Avrupalılar'ın özellikle de Ruslar'ın, müslüman olmayan halk için tanınan hakları az bulması üzerine, Tanzimat Fermanı daha da genişletilerek Islahat Fermanı yayınlanmıştır. Islahat Fermanı'yla, Tanzimat Fermanı'nda yer alan ancak tepki gösterilen konulardan gayr-ı müslimlerin askerlik yapma zorunluluğu, bedelli askerlik şekline dönüştürülerek halledilmiştir. Azınlıklara devlet memuru olabilme ve gayr-ı müslimlere mahkemelerde müslümanlarla eşit şahitlik hakkı tanınmıştır. Gayr-i müslimlere küçük düşürücü kelimelerle hitap etmek yasaklandı. Mahkemelerde herkesin kendi dinine göre yemin etmeleri esasa bağlandı. Gayr-i müslimlere şirket kurma, mal-mülk edinme hakkı verildi. Gayr-i müslimlerin ödediği "cizye" vergisi kaldırıldı. İl meclisleri açılarak bu meclislere azınlıkların da üye olması kabul edildi.

I. Meşrutiyet (23 Aralık 1876-14 Şubat 1878)

I. Meşrutiyet Dönemi, meşrutiyet taraftarı olmayan Abdülaziz'in Jön Türkler tarafından tahttan indirilerek yerine V. Murad'ın tahta çıkarılması; ancak V. Murad'ın aydınların ve ilerici devlet adamlarının istediği reformları yapabilecek biri olmasına rağmen ruh sağlığı bozulduğu için tahtan indirilmesi ve yerine tahta çıkarılması halinde meşrutiyeti ilân edeceğine söz veren II. Abdülhamid'in geti-

rilmesi ve Kanun-u Esasî'nin ilânı ile başlar (23 Aralık 1876) ve Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasına kadar sürer (14 Şubat 1878).

Dönemin temel özelliği, Osmanlı Devletinin Anayasalı bir döneme girmiş olmasıdır. Devlet artık padişahın isteklerine göre değil, Anayasadaki ilkelere göre yönetilecektir. Bu anayasaya göre; “Meclis-i Mebusan” ve “Meclis-i Âyân”dan oluşan bir parlamento oluşacaktır. Meclis-i Mebusan'ın üyelerini halk, Meclis-i Âyân'ın üyelerini padişah seçecektir. Anayasada padişah hakları belirlenmişti. Fakat yine de tüm ağırlık ve yetki padişahındaydı. (Meclisi açma, kapama, tatil etme, meclisten çıkacak yasaları onaylama, hükümeti göreve getirme, azletme, v.s.) Bu yetkiler ise padişahı denetim altına almayı güçleştiriyordu. I. Meşrutiyet, sonu 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na varan Balkan buhranı içinde ilân edilmişti. Sonradan görülmüştür ki, II. Abdülhamid de Meşrutiyeti ilân için bir avuç Osmanlı aydını ile yaptığı pazarlıkta samimi değildir¹⁶. Bir yandan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) çıkması, öte yandan hükümeti ve yönetimini kontrol amacı ile Meclis'te yapılan sert eleştiriler, Abdülhamid'in hoşuna gitmedi. Anayasa'nın 113. maddesinin kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak, 13 Şubat 1878'de, otuz oturum yapmış olan Meclis-i Mebusan'ı kapattı ve bu suretle Meşrutî Monarşi de sona erdi. Önce Brindizi'ye, sonra Taife sürgün edilen sadrazam Mithat Paşa 1884'te orada ortadan kaldırıldı¹⁷.

Bu tarihten sonraki 30 yıl (1878-1908) II. Abdülhamid'in baskıcı yönetim (istibdât) devridir. İstibdât Devri'nde, bütün baskıya rağmen Jön Türkler tarafından İttihat ve Terakkî adlı gizli bir cemiyet kurulmuştur.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti (Birlik ve İlerleme Derneği) (1889)

1889 yılında İstanbul'da bulunan Askerî Tıbbiye Mektebi'nde Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, İshak Sükûtî, Mehmet Reşit, Hikmet Emin tarafından İttihâd-ı Osmanî adıyla kurulmuştur. Bir çeşit gizli fikir kulübü gibi çalışan dernek, 1895 yılında Paris'te bulunan Ahmet Rıza ile temas kurdular ve onun telkinleri sonucu isim değiştirerek İttihat ve Terakkî adını aldılar. 1897 yılı başlarında da merkezini Paris'ten Cenevre'ye taşıyan derneğin, 1895'ten itibaren Osmanlı Devleti'nin her yanında askeri birlikler içinde örgütlenmeleri olduğuna dair anlatımlar vardır. Ancak bu örgütlerin birbiriyle

¹⁶ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980, Ankara 1983, s.57-58.

¹⁷ Armaoğlu, a.g.e., s.595.

ilişkisi ve merkezî bir koordinasyona ne ölçüde sahip oldukları yeterince aydınlatılamamış konulardır. Bu örgütlerin de birçoğu daha sonra İttihat ve Terâkkî Cemiyeti'ne katılmıştır.

II. Meşrutiyet (23 Temmuz 1908-30 Ekim 1918)

Bu dönem aynı zamanda İttihat ve Terakkî Dönemi olarak da anılır. Türk siyasi hayatının ilk partisi İttihat ve Terakkî Fırkası'dır. Enver ve Niyazi Bey'lerin Makedonya'da ayaklanması ve kendilerine pek çok subayın da katılmasından ürken II. Abdülhamid, olayların İstanbul'a da sıçramasını önlemek için 1908 yılında anayasayı yeniden yürürlüğe koydu. Böylece İttihat ve Terakkî Fırkası da iktidar hazırlıklarına başladı. İttihatçılara karşı oluşan bir örgüt görüntüsünde olan Ahrâr (Hürriyetçiler) Cemiyeti'nin liderinin öldürülmesi üzerine İstanbul'da terör olayları başladı. Volkan Gazetesi'nin sahibi Derviş Vahdetî, meşrutiyet yönetimine karşı, padişah yanlısı bir ayaklanma başlattı. Başkentte hükümet çalışamaz hale gelince, Selânik'te bulunan İttihatçı subaylardan yardım istendi. Bunun üzerine Mustafa Kemâl'in de komutanlarından olduğu Hareket Ordusu, İstanbul'a gelerek meşrutiyet karşıtlarının başlattığı ayaklanmayı bastırdı. Ayaklanmada rolü olduğu gerekçesiyle II. Abdülhamid tahttan indirilerek, yerine V. Mehmet Reşat padişah yapıldı. Meşrutiyet karşıtı bu ayaklanma 31 Mart Olayı olarak tarihlere geçmiştir ve Osmanlı Tarihi'nde ilk olarak görülen devlet düzenini değiştirmeye yönelik ayaklanmadır. (Daha önceki ayaklanmalarda sadece padişahın değiştirilmesi istekleri vardır, devlet şeklinin değiştirilmesi istekleri yoktur.)

Devleti Çöküşten Kurtarma Arayışları

Osmanlıcılık

Bu görüş "Abdülaziz" zamanında ortaya çıkar. Akımın öncüleri Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni kuranlardır. Bu görüşü savunanlar için, millî birlik, millî şuur ve millî ülkü ancak Osmanlı birliği ile ve bunun gereklerini yerine getirmekle gerçekleşecek ve devlet bu sayede yıkılmaktan kurtulacaktır. Bu akımın savunucularına göre; Osmanlı Devleti bünyesinde yaşamakta olan Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, Arap, Arnavut, Bulgar her soydan topluluk asimile edilecek, "Osmanlı" olacaktır. Böylece milliyetçiliğin yarattığı ayrılıkçı ve bağımsızlık yanlısı hareketler önlenerek, bütün teb'a Osmanlı Devleti'nin yücelmesi için mücadele edecektir. Bu aynı zamanda herke-

sin eşit haklara sahip ve ayrıcalığı olmayan Osmanlı Toplumu'nu ortaya çıkaracaktır. Osmanlıcılık görüşü, Fransız İhtilali'nin ardından ortaya çıkan milliyetçilik akımının gereklerine zıt ilkeleri savunduğu ve gereklere cevap veremediği için başarısızlığa uğramıştır. Ancak bu akımın savunucuları, ön şart olarak meşrutî yönetime geçmeyi ve bütün azınlıklara mecliste temsil hakkı verilmesini de savunduklarından, Abdülaziz'in tahttan indirilerek yerine kendilerine Meşrutiyet sözü veren II. Abdülhamit'in çıkmasını sağlamışlardır.

İslâmcılık

Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasal bütünlüğünü korumak için ortaya çıkmış, Tanzimat Dönemi'nde müslüman olmayan ahaliye verilen haklar karşısında daha da güçlenmiş, I. ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde -ve hatta bugün bile- çok sayıda taraftar bulmuş olan akımdır. Memlekette islâmiyete büyük önem veren ve bütün müslümanlar arasında birliğin sağlanmasını temel alan görüştür. Bu görüşü savunanlara göre devlet işlerinin kötüye gitmesinin tek nedeni din kurallarının bütünüyle uygulanmamasıdır. İslâmcılara göre, İslâmiyet gelip geçmiş devlet ve toplum düzenlerinin en gelişmiş, en iyisi ve en yararlısıdır. Bu sebeple İslâmiyet'in bütün kuralları hiç ödün verilmeden tam anlamıyla uygulanırsa bütün İslâm ülkeleri arasında birlik kurulabilirdi. Osmanlı Padişahı da "halife-i rûy-i zemîn" (yeryüzünün halifesi) olduğuna göre, kurulacak böylesi bir birlik Osmanlı Devleti'ni yeniden eski güçlü ve saygın günlerine kavuşturabilirdi. "Genç Osmanlılar"ın desteğini de alarak meşrutiyet kurmak vaadiyle iktidara gelen II. Abdülhamid de, bu akıma destek verenlerin başında yer almış, kendini başa getirmek için çaba gösteren Genç Osmanlılar'ı ülke dışına gönderek, koyu bir "İslâmcı" olmuştur. Abdülhamid iktidarda bulunduğu süre zarfında Osmanlı Devleti'nin siyasetini bu akımın gerekleri doğrultusunda yönlendirmiş, bir Türk-Arap İmparatorluğu oluşturmayı düşünecek kadar da Araplara büyük yakınlık ve ilgi göstermiştir. Bunun sonucundadır ki; Abdülhamid hakkında "Ulu Hakan-Kızıl Sultan" polemiği ortaya çıkmıştır. Abdülhamid'in İslâmcı politika izlemesini savunanlar "Ulu Hakan" ünvanını kullanırken, karşı düşüncede olup Abdülhamid'i "müstebid" (istibdâd yanlısı, baskıcı) görenler ise "Kızıl Sultan" demişlerdir. "Panislâmizm" (İslâm Birliği) de denilen bu düşünce başarılı bir sonuç getirmemiştir.

Türkçülük

Devletin kurtuluş ve yükselme çaresini, millî varlığını, millî duygu ve ülküsünü Türk milletinin tek vücut olmasında aramıştır. Böylece Osmanlı Devleti, birbirine sıkı sıkıya bağlı ve aynı soydan gelecek bir sosyal dayanak bulmuş olacaktı. Osmanlı devletinin bayrağı altında şuursuz bir hayat yaşayan Türkler, millî duygunun uyanmasıyla yeniden eski güçlü günlerine dönecektir. Türkçülük düşüncesi, Osmanlıcılık ve İslâmcılık akımlarının tesirlerinin fazla olduğu dönemlerde etkili olamamış, II. Meşrutiyet döneminde Ziya Gökalp tarafından sosyolojik temellere oturtulmaya başlanmıştır. Bu dönemlerde ortaya çıkan tüm fikir akımlarını değerlendirdiğimizde en tutarlı, en ileriye dönük ve en çağdaş olanının Türkçülük akımı olduğunu söyleyebiliriz.

Bu akımın savunucularına göre; Osmanlı Devleti'nin kurtarılması ancak, imparatorluk sınırları içinde yaşayan Türklere bit ülkü birliği, milli şuur aşılansarak sağlanabilir. Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yer alan ayrı dinden ve ayrı ırktan toplulukların bağımsızlık kazanmak için başkaldırmaları Osmanlı Devleti'ni zayıflatmıştır. Bunu önlemenin ve devleti güçlendirmenin yolu Türk milletine yeni bir canlılık, bir silkinış ve kendi benliğine dönüş yaratmaktır. Fikir adamı Ziya Gökalp'in Türkçülüğe olan katkıları bu akımın güçlenmesini sağlamış, milliliğe yöneliş ve milli kurtuluş hareketinin yararlandığı en tutarlı düşünce ve çabaları oluşturmuştur. Kabul etmek gerekir ki, bir devlet için en yüce ve en kutsal güç, o devletin temelindeki millettir. Millet ve Türklük bilinci Osmanlı Devleti'nin yıkılma noktasına gelmesine kadar hiçbir Türk'ün kafasında ve yüreğinde yer etmemiştir. Devletin içinde bulunduğu dinî yapı ve dinî kuralların bütün toplumu her yönüyle sarmalaması Türk olma, Türk milletinden olma düşüncesinin doğmasına imkân tanımamıştır¹⁸.

Batıcılık

Bu düşünce de batılılaşma hareketiyle birlikte başlar. Batının sosyal, siyasî ve felsefî görüşlerinin alınması anlayışıdır. Basit taklitçilikten öteye gidememiş, batının bilimsel ve teknik gelişmelerinden çok, şekli kopya ettiği için başarılı olamamıştır.

¹⁸ Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s. 232 v.d.

Teşebbüs-ü Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet

II. Meşrutiyet sonrasında taraftarı çoğalan bu akımın öncüsü “Prens Sabahattin Bey”dir¹⁹. Prens Sabahattin Bey, Türkiye’nin nasıl kurtarılabileceğini “Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?” isimli kitabında açıklamaya çalışmıştır. Akımın savunucuları “Nesl-i Cedid Kulübü” (Yeni Nesil Kulübü)’nde toplanmış, düşüncelerini buradan gençlere yaymaya başlamışlardır. Bu görüşü savunanlara göre; Osmanlı Devleti, çeşitli soy, dil ve dinlerden oluşan çok büyük bir ülkeye sahipti ve her geçen gün bu ülkeye ve topluluklara sahip olmakta güçlük çekiyordu. Devletin bu duruma düşmesinin baş sebebi ise bireye ve bireyin eğitime önem verilmemesiydi. Halbuki devlet, birey üretken, girişimci ve güçlü ise ayakta durabilir. Birey devlet ve toplum için değil de; devlet toplum ve birey için çalışmalıdır. Eğitim sistemi değiştirilmeli, eğitim bireyin üretici olarak yetiştirmesini sağlayacak uygulamalı bir eğitim olmalıdır.

Prens Sabahattin’in bu koyu bireyci anlayışı, onu ve yandaşlarını Osmanlı Devleti’ni federal bir yönetime dönüştürme çabasına itmiştir. Osmanlı ülkesi bölgelere ayrılmalı ve bu bölgelere tam bağımsızlık değil ama belli kurallar dahilinde özerklik verilmelidir. Bunun sağlanması için de büyük devletlerden (düvel-i muazzama) destek istenmelidir. Bu özerk bölgeler gene Osmanlı Devleti’ne ve devletin padişahına bağlı olacak, sadece üretim, ekonomi, sanayi, bayındırlık gibi konularda kendi başlarının çaresine bakacaklar; ona göre örgütlenmelere gideceklerdir. Böylece imparatorluk sınırları içinde yaşayan azınlıkları ve etnik grupları oluşturan bireyler zenginleşecek, onların zenginliği ile devlet de zenginleşecek, kalkınacak ve güçlenecektir.

Prens Sabahattin ve taraftarı Jön Türkler’in savunduğu bu görüşler, günümüzde “yerel yönetim” olarak isimlendirilen “adem-i merkeziyet”, yine günümüzde “girişimcilik” olarak övülen “teşebbüs-ü şahsî” ve günümüzde “liberalizm” denen “hürriyet” fikirlerinin ilk ortaya çıktığı görüşler olarak değerlendirilebilir.

¹⁹ Osmanlı padişahı Abdülmecit’in kızı (II. Abdülhamit’in kız kardeşi) Seniha Sultan’ın oğludur. Bu nedenle kendisine “Prens” lakâbı verilmiştir.

Sosyalist Akımlar

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında üretilen kurtuluş çareleri arasında sayabileceğimiz “Sosyalist Akımlar” da göze çarpmaktadır. Ancak bu akımlar dar bir çevre ve dar bir kadro dışında filizlenme imkânı bulamamıştır. Bu akım, görüşlerini Hüseyin Hilmi'nin çıkardığı “İnsaniyet” ve “İştirak” gazetelerindeki yazılarla yaymak istemiştir. 1910'da Hüseyin Hilmi, Namık Hasan, Pertev Tevfik, İsmail Faik, Baha Tevfik, Hamdi Suphi'nin kurduğu “Osmanlı Fırkası” uzun ömürlü olamamış, kısa süren çalışmalarından sonra kapatılmıştır. II. Meşrutiyet meclisinde bazı milletvekillerinin de sosyalist düşünceye sahip oldukları bilinmekle beraber, bunlar da sosyalist düşünceyi bilinçli düzeye ulaştıramamış, yaygınlaştıramamışlardır.

Dr. Refik Nevzat tarafından 1911'de Paris'te “Osmanlı Sosyalist Parti-si”nin şubesi açılmış, orada yayınlanan “Beşeriyet Gazetesi” yaptığı yayınlarla Türk milletinin ancak sosyalist düşünceyle Batıyı yakalayabileceğini anlatmaya çalışmıştır.

Trablusgarb Savaşı (1911-1912)

İngiltere'nin Mısır'ı, Fransa'nın Tunus ve Cezayir'i ele geçirmesinden sonra; birliğini tamamlayan İtalya da, varlığını dünyaya belli etmek istemiş ve Trablusgarb'a asker çıkarmıştır. Mustafa Kemâl ve Enver Beyler bölgedeki halkı İtalyanlar'a karşı örgütlemek ve direnişe hazırlamakla görevlendirildiler. Derne ve Tobruk'ta başarılı mücadelelere imza atan bu iki asker, böylece askerî geleceklerinin ilk sinyallerini vermiş oldular.

Ancak İtalyanlar On İki Ada ve Rodos'u işgal etti. İmzalanan Uşi (Ouchi) anlaşmasıyla Osmanlı Devleti ile İtalya arasında barış yapıldı. Trablusgarb ve On İki Ada böylece İtalya'ya bırakılıyordu²⁰. Trablusgarb ve Bingazi Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da kaybettiği son topraklardır.

²⁰ İtalyanlar, geçici olarak kendilerine bırakılan On İki Ada'yı 1945 yılına kadar ellerinde tuttular. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, yenik düşen İtalya adaları boşaltmak zorunda kalacak, daha sonra adaya yerleşen İngilizler, adayı Yunanlılar'a bırakarak çekileceklerdir.

Balkan Savaşları (1912-1913)

XIX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan milliyetçilik akımının Osmanlı Devletinde de kendini göstereceği açıktı. Slavcılık ve ortadoksları koruma politikası güden Rusya, milliyetçilik akımının da etkilerini değerlendirerek Balkan topluluklarını Osmanlı Devletine karşı ayaklandırdı. Balkanlarda kalan Osmanlı Devleti topraklarının Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Yunanistan arasında bölüşülmesi de savaşın başlangıcında etkilidir.

I. Balkan Savaşı (8 Ekim 1912-30 Mayıs 1913)

Savaş, Karadağlılar'ın Osmanlı Devleti'ne saldırması ile başlar. Sırp, Karadağlılar ve Yunanistan Makedonya'yı tamamen işgal ederken, Ruslar da İstanbul'u tehdit eder hale geldiler. Arnavutluk bağımsızlığını kazandı. Rauf Bey (Orbay)'in tek gemiyle Yunan donanmasına karşı başarılı mücadeleler vermesine rağmen Yunanlılar İmroz ve Bozcaada dışındaki Ege adalarını tamamen işgal ettiler. Bu savaş sırasında bir darbe (1913 Bâb-ı Âli Baskını) yapan İttihat ve Terakki Partisi, yönetimi ele geçirmiş ve I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar da iktidarda kalmıştır. I. Balkan Savaşı Londra Anlaşması ile sona erer.

II. Balkan Savaşı (21 Temmuz 1913-10 Ağustos 1913)

Londra Antlaşması'yla Osmanlı Devletinin son Balkan topraklarının yukarıda adı geçen devletler arasında paylaşılması sonucu ortaya çıkmış, en büyük payın Bulgaristan'a düşmesi üzerine Yunanlılar, Karadağlılar ve Sırp'lar'dan sonra I. Balkan Savaşı'na katılmayan Romanya, bu sefer de Bulgaristan'dan toprak koparmak için kendi aralarında savaşa tutuşmuşlardır. Osmanlı Devleti bu durumdan yararlanarak topraklarını geri almak için saldırıya geçer. Kırklareli ve Edirne alınır. Bugünkü Doğu Trakya toprakları yeniden elimize geçmiş olur. Bu savaş da Bulgaristan'la İstanbul Anlaşması (29 Eylül 1913), Yunanlılar'la Atina Anlaşması (14 Kasım 1913) ile sona erdirilir. Trablusgarp Savaşı ile Afrika'dan tamamen çekilen Osmanlı Devleti, yaklaşık 320 bin şehit verdiği Balkan Savaşları ile de Balkanlardan çekilmek zorunda kaldı. Bu iki savaş da göstermiştir ki; politikaya bulaşan ordu savaşmak özelliğini ve maharetini yitirmektedir. Yine bu savaşın sonunda orduda yenilik yapılma çalışmaları başlatılmış, bu yenilik için Almanya'dan subaylar getirilmiş, Almanya'ya iyice yaklaşmıştır.

I. Dünya Savaşı (28 Haziran 1914-30 Ekim 1918)

Osmanlı Devleti Doğu Cephesi (Kafkas), Güney Cephesi (Hicaz, Yemen, Mısır, Irak, Suriye, Filistin), Batı Cephesi (Galiçya, Romanya, Makedonya), Çanakkale Cephesi'nde savaşlar yaptı. Çanakkale Savaşları I. Dünya Savaşı'nın kaderini belirleyen savaştır. İngiltere ile Rusya arasında bağlantı kurulması amacıyla yapılan bu savaş, İngiltere için başarısızlıkla sonuçlandığı için savaşın sona erme süreci de hızlandı. İtilaf Devletleri kuvvetlerinin en büyük başarısı, Gelibolu Yarımadası'ndan çekilebilmeleri olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın çeşitli sebepleri vardır. Bunların belli başlılarını şöyle sıralayabiliriz: Ekonomik yayılma, Avrupa'da Alman-Fransız,; Balkanlar'da Rus-Avusturya anlaşmazlığı, dinî ve kültürel yayılma, milliyetçilik, hızlı silâhlanma ve militarizm, hânedan çekişmeleri, bloklaşma. Savaşın en önemli sebebi ekonomik yayılma olup, bu da sömürgeler edinme ve dış yatırımlarla gelişmiştir. Bütün bu gerginliklerin ardından, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdı" "Arşidük Ferdinand" ve karısının bir Sırp milliyetçisi olan Principe tarafından öldürülmesi yangını başlatan kıvılcım olmuştur. (28 Haziran 1914). Osmanlı Devleti de; İtilâf Devletleri'nin (İngiltere, Fransa, Rusya) kendilerine karşı XIX. yüzyılda izlediği karşı politikalar, son savaşlarda kaybedilen Osmanlı topraklarının geri alınması düşüncesi, Türk-Alman Dostluğu, Almanların savaştan galip çıkacağı düşünceleriyle savaşa "İttifak Devletleri" (Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu) yanında girdi. İngiliz donanmasından kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan ve Osmanlı Devleti tarafından satın alındığı dünya kamuoyuna açıklanan Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) zırhlılarının Karadeniz'e açılarak Rus limanlarını bombalaması ile Osmanlı Devleti fiilen savaştaki yerini aldı. Sadrâzam (Başbakan) Talat Paşa ve Genelkurmay Başkanı da Enver Pasa'dır. İttihat Terakki'nin üçüncü paşası olarak bilinen Cemal Paşa ise Bahriye Nâzırı'dır.

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na 22 milyon nüfus ve bu nüfusun üzerinde yaşadığı 1.700.000 km².lik bir toprakla girmiş, savaştan sonra topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmiş ve nüfusu da 12 milyona inmiştir.

Osmanlı Devleti bu büyük savaşta:

Kafkas Cephesi'nde (1914-1918) Rusya'ya karşı;²¹

Sina/Filistin Cephesi'nde (1914-1918), İngiltere'ye karşı;²²

Irak Cephesi'nde (1914-1918), İngiltere'ye karşı;

Çanakkale Cephesi'nde (1915) İngiliz-Fransız ve Commonwealth ²³ çıkartma gücüne karşı; savaşmıştır. I. Dünya Savaşı'nda sadece Çanakkale Savaşları'nın bilançosuna bakacak olursak şöyle bir tabloyla karşılaşırız:

Çanakkale Savaşlarına Katılan Türk Birliklerinin Mevcudu	500.000
Şehit	55.127
Yaralı	100.177
Kayıp	10.067
Hastalanarak Ölen	21.498
Hastalık Yüzünden Terhis Edilen	64.400
Toplam	251.309
İngiliz Birliklerinin Mevcudu	410.000
İngilizlerin ölü, kayıp ve yaralıları	205.000
Fransız Birliklerinin Mevcudu	79.000
Fransızların ölü, kayıp ve yaralıları	47.000
Fransız-İngiliz ölü, yaralı ve kayıp sayısı Toplamı	252.000

Çanakkale Savaşları I. Dünya Savaşı'nın kaderini belirleyen savaştır. İngiltere ile Rusya arasında bağlantı kurulması amacıyla yapılan bu savaş, İngiltere için başarısızlıkla sonuçlandığı için savaşın sona erme süreci de hızlandı. İtilâf Devletleri kuvvetlerinin en büyük başarısı, Gelibolu Yarımadası'ndan çekilebilmeleri olmuştur.

Amerika, Alman denizaltıları tarafından "Lutsiana" isimli transatlantiğin batırılmasını bahane ederek 1917 Nisan'ında İtilâf Devletleri yanında savaşa girdi. Bu durum da İtilâf Devletleri'nin savaşı kazanmasını sağladı. A.B.D. Başkanı Woodrow Wilson 8 Ocak 1918'de 14 maddelik bir bildiri yayınladı. On Dört Madde (İngilizce:

²¹ Osmanlı Devleti'nin Doğu Cephesi'nde savaşa gönderdiği 90.000 kişilik Üçüncü Ordusu'ndan geriye 12.000 yaralı kalmıştır. 60.000 civarında askerimiz düşmana tek kurşun dahi atamadan acımasız kış şartlarında ya hastalanarak ya da donarak ölmüştür.

²² Filistin, Hicaz, Yemen, Mısır, Irak, Suriye, Filistin'de Alman Generali Liman von Sanders komutasındaki Yıldırım Orduları Grubundaki üç Türk ordusunun bozgun sonunda bıraktığı esirlerin sayısı 75.000'dir.

²³ İngiliz İmparatorluğu'na bağlı olan ve aralarında belli bir dayanışma bulunan devletler topluluğu.

Fourteen Points) olarak da anılan bu on dört ilke, ABD'nin I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmasını istediği dünya düzenine ilişkin görüşlerini de ifade eder. Bu bildirinin 12. maddesi doğrudan Türkiye'yi konu almaktadır:

“Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımlarına güvenilir bir egemenlik sağlanmalı, fakat halen Türk yönetimi altında bulunan öteki milliyetlere, her türlü kuşkudan uzak bir yaşama güvenliği ve kesinlikle engelsiz bir kendi kendilerine gelişme imkânı verilmelidir. Boğazlar, bütün milletlerin gemilerine ve ticaretine, serbest geçiş için, milletlerarası garanti altında, sürekli olarak açık bulundurulmalıdır.”

Wilson bu 14 noktayı, daha sonra yayınladığı bir dizi deklarasyonla genişletmiştir. Wilson 11 Şubat'ta verdiği demeçte, “devletlerin yeni topraklar alamayacakları; savaş tazminatı ve cezai tazminat alınmayacağı; ulusların kendi kaderini tayin hakkı” prensip ve görüşlerine açıklık kazandırmıştı.

Wilson'un önem verdiği konulardan biri de, bir milletler arası barış teşkilatının kurulması idi. Denizlerin serbestisi konusu da önem verdiği esaslı noktalardan bir diğerydi. Bu ilke, Amerika'nın bütün dünya ile ticaretini yakından ilgilendiriyordu ve Amerika'yı savaşa sürükleyen de Almanya'nın bu ilkeyi ihlal etmesi olmuştu.

Wilson prensipleri, sömürgeciliğin şeklini değiştirmiş, bu kavramın yerine manda (himâye) kavramını da getirmiştir. Wilson'a göre özgürlük, devrimci olma niteliği taşımamalıydı. Milletler ancak büyük devletlerin belirleyeceği statüye uymalıdır ve böylece varlığını sürdürmelidir.

Wilson Prensipleri, savaşa son veren antlaşmalar yapılmasında da etken olmuş, I. Dünya Savaşı mağlup devletlerle yapılan şu Antlaşmalarla sona ermiştir: 29 Eylül 1918'de Bulgaristan ile Neuilly (Nöyyi); 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile Mondros; 3 Kasım 1918'de Avusturya-Macaristan ile Saint-Germain; 11 Kasım 1918'de Almanya ile Versailles.

I. Dünya Savaşı'na Katılan Ülkeler ve Kayıpları:

Osmanlı Devleti ve Müttefikleri	
Almanya	1.960.000
Avusturya-Macaristan	1.047.000
Türkiye	325.000
Bulgaristan	49.000
Toplam	3.381.000

Batılı Müttefikler (İtilâf Devletleri)	
Fransa	1.457.000
İngiliz İmparatorluğu	1.010.000
Rusya (1917 Ekim'ine kadar)	1.700.000
İtalya	533.000
A.B.D.	60.000
Belçika	41.000
Sırbistan	323.000
Romanya	158.000
Yunanistan	5.000
Portekiz	5.000
Toplam	8.673.000

Mondros Antlaşması (30 Ekim 1918)**1. Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını kısıtlayan hükümler:**

- Boğazlar açılacak ve bu bölgelerdeki kaleler itilâf devletleri tarafından işgâl edilecektir. (Madde: 1)
- İtilâf Devletleri güvenliklerini tehdit eden bir durum halinde istedikleri bölgeleri işgâl edebilecekler. (Madde: 7)
(Bu madde Wilson İlkeleri'ne aykırıdır ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin varlığını hukuken sürdürmesini sağlamakla birlikte, fiilen sona erdirmektedir. İtilâf Devletleri'ne Anadolu'da işgâl hakkı tanımasının yanında, Kuva-i Milliye'nin kurulmasına zemin hazırlaması bakımından da çok önemlidir. Bu sebeplerle anlaşmanın en can alıcı maddesidir.)
- Vilâyât-ı sitte (Erzurum, Van, Harput, Sivas, Diyarbakır, Bitlis (ki buraların Ermeniler'e bırakılması düşünülmüyordu)'de bir kargaşa çıkması durumunda bu vilâyetlerin herhangi bir kısmını İtilâf Devletleri işgâl edebileceklerdi. (Madde: 24) (Ermeniler'in devlet kurma umutlarını arttı-

arak, devlet kurmak için ayaklanmalarını sağlayan madde-
dedir.)

4. Telsiz, telgraf ve bütün kablolar (tüm haberleşme istasyonları) itilâf devletleri memurlarının denetimi altında olacaktı. (Madde: 12)
5. Toros tünelleri itilâf devletleri tarafından işgâl edilecektir. (Madde: 10)

2. Askerî Hükümler:

1. Donanma teslim edilecek ve itilâf devletlerince uygun görülen limanlarda demirli tutulacaktır. (Madde: 6)
2. Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan savaş esirleri (suçlu Ermeniler de dahil) İstanbul'da toplanacak ve İtilâf Devletlerine teslim edilecektir. (Madde: 4)
3. (Brest-Litowsk barışından sonra) İran ve Kafkasya'ya giren Osmanlı birlikleri derhal geri çekilecektir. (Madde: 11)
4. Sınırların korunması ve iç asayişin sağlanması için gereken askerden fazlası derhal terhis edilecektir. (Madde: 5) (Sadece, Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa bu maddeye uymayarak, ordusunu terhis etmemiştir.)

3. Ekonomik Hükümler:

1. Bütün liman ve tersanelerden İtilâf Devletleri yararlanabilecektir. (Madde: 8)
2. Ülkenin ihtiyacı karşılandıktan sonra kömür, akaryakıt ve benzer kaynaklarda satın alma kolaylığı sağlanacaktır. (Madde: 14)
3. Demiryolları denetim altında tutulacaktır. (Madde: 15)

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın Uygulanması:

Bu anlaşma, Osmanlı Devleti topraklarını işgâle açık hale getirmiştir. Wilson ilkelerini hiçe sayan İtilâf Devletleri, Anadolu'yu yer yer işgâllere başlamıştır. İtalya'ya verileceği vaad edilerek I. Dünya Savaşı'na girmesini sağlayan Batı Anadolu'nun, Yunanistan'a verilmesi Paris Gizli Konferansı'nda kararlaştırılır. Bunun sonucu olarak Yunanistan 15 Mayıs 1919 tarihinde, işgâllerde bulunma hakkı olmamasına ve Amiral Calthorpe tarafından Rauf Bey (Orbay)'e Yunan askerlerinin Osmanlı topraklarına girmeyeceğine dair özel mektup vermesine rağmen, İzmir'e asker çıkarmıştır. İzmir'in Yu-

nanlılarca işgâli Kurtuluş Savaşı'nın nüvesini oluşturan Kuvâ-i Milliye'nin kurulmasını sağlaması bakımından biraz da şanstır. Diğer taraftan daha önce İtalyanlara bırakılmışken Yunanlılara verilen İzmir, İtalyanlarla İngilizler'in arasını da açmıştır.

Azınlık Davranışları:

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın doğurduğu kargaşa ortamından azınlıklar da yararlanmasını bildiler. Doğu Anadolu ve Çukurova'da Ermeniler, Orta ve Doğu Karadeniz'le, Batı Anadolu'da Rumlar, ayaklandılar. Türkleri katleden bu azınlıklar, Türklerin kendilerini katlettiği yolunda raporları da Amiral Calthrope'a vermeyi ihmal etmediler. Bunu yapmalarındaki esas amaç, işgâl kuvvetlerinin 7. maddeyi yürürlüğe sokmalarını sağlamaktı. Rum ve Ermeniler'in bu saldırılarının sebeplerini şöyle ortaya koyabiliriz: Türkleri göçe zorlayarak azınlık durumuna düşürmek, böylece çoğunluğu elde ettikleri yerlerde Wilson ilkelerinin ilgili maddesini gerekçe göstererek bağımsız devletlerini kurmak.

Mütareke Sonrasında Anadolu'da Genel Durum:

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra koparılan bütün yaygarelara rağmen Anadolu'da çoğunluğun Türk olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 yılı başlarında düzenlediği ve 1919 başlarında büyük devletlere verdiği istatistikler göstermektedir. Bu istatistiklere göre; Doğu Trakya'da 331.094, Anadolu'da 11 milyon insan yaşamaktadır. Anadolu Nüfusunun %85'i (9.291.346) Müslüman, %9'u (1.014.312) Rum, %5'i (572.272) Ermeni, %0,8'i (93.364) Musevi ve diğer azınlıklardan oluşuyordu. Doğu Trakya'da ise 360.417.Türk, 224.680 Rum, 19.880 Ermeni ve 26.109 kadar da Musevi ve diğer azınlıklar vardı. İstanbul'da oturan ahalinin %59,7'si (579.230) Türk, %25'i (242.559) Rum'dur. İşte bu azınlıklar, Mondros Mütarekesi'nden sonra tamamen denetimi yitiren Osmanlı Devleti'nin yerine, kendi isteklerine uygun yapılanmaları gerçekleştirmek yolunda hizmet edecek çeşitli cemiyetlerle etkinlik sağlamaya çalıştılar. Anadolu'da kurulan bu cemiyetler Osmanlı Devleti ve hatta Türkiye Cumhuriyeti için zararlı faaliyetlerde bulunmaktan geri durmamışlardır.

Zararlı Cemiyetler:

- 1. Mavri Mira (Kara Baht) Cemiyeti:** İstanbul'da Rum Patrikhanesi'nde ve patrik vekilinin başkanlığında kurulmuştur. Görevi, çeteler kurarak Yunan kuvvetleri'nin işini kolaylaştırmaktı.

Aatatürk'ün Nutuk'unda²⁴ yer alan bir belgede, Mavri Mira'nın kurucuları, maddî durumu, görevleri ve diğer Rum örgütleriyle ilgisi hakkında çarpıcı bilgiler vardır:

“22 Ağustos 1919 tarihli ve “gayet mahrem tutulacaktır” başlıklı “tamim”den öğrenildiğine göre, patrikhane bünyesinde kurulan Mavri Mira'nın başkanı Patrik vekili Doroteos, üyeleri de, Athenagoras, Enez metropoliti, Yunan yarbayı Giritli Katehakis, Katelopulos, Diposimos, Ayinpa, Polimitis, Siyari isimindeki şahıslardır.

Doğrudan doğruya Yunanistan Başbakanı ve Megalo İdea'nın fikir babası Venizelos'tan direktif alan örgüt, Yunan Hükümeti'nin yaptığı yardımlarla büyük bir sermayeye sahip olmuştur.

Mavri Mira'nın görevi, Osmanlı topraklarında çeteler teşkil ve idare etmek, mitingler düzenleyip propaganda yapmaktır. Resmî “Muhâcirin Komisyonu” ile Yunan “Sâlib-i Ahmer” cemiyeti de zaman zaman Mavri Mira'ya bağlı çalışıyor, Ermeni patriği Zaven Efendi ile Rum izci teşkilâtları da Mavri Mira tarafından kontrol ediliyordu. (Bu cemiyete tepki olarak Trakya-Paşaeli Cemiyeti kurulacaktır.)

- 2. Pontus Rum Cemiyeti:** 1814 yılında Balkanlardaki Rumların bağımsızlığı için çalışan Etniki Eterya adlı cemiyetin bir uzantısıdır. Trabzon, Samsun ve diğer Kuzey Anadolu illerinde faaliyet göstermiştir. 1461 yılında yıkılan Trabzon Rum Pontus Devleti'ni kurmak emelindeydiler. Patrikhaneye bağlı olarak çalışıyordu.

²⁴ Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ank. 1991, s. 1

3. Taşnak ve Hınçak Cemiyetleri: Ermeniler'in kurduğu bu cemiyet Ermeni Patriği Zaven Efendi (soyadı Egyazaryan veya Der-Yeğyayan)'nin²⁵ himâyesinde çalışıyordu. Doğu Anadolu ve Çukurova bölgeleri faaliyet alanıydı. Adana'da Fransızlar'ın yardımıyla kurulan Ermeni İntikam Alayı büyük ölçüde tedhiş hareketlerine giriştiler. Doğu Anadolu ve Çukurova'da çoğunlukta olduklarını ileri sürerek İtilâf Devletleri'nden yardım istediler. Ancak Amerikalı General Harbord hazırladığı raporla bunların hayallerine son verdi. Çünkü onlar çoğunluk değil, azınlıklıydılar. Ve hiçbir zaman da çoğunluk olamamışlardı.

Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Bir Mektubu Üzerine İleri, Tasvir-i Efkâr, Yenigün ve İrâde-i Milliye Gazeteler'inde Yayımlanan Açıklama:

21 Ekim 1919

Ermeni Patriği Zaven Efendi geçenlerde Teologos gazetesinde yayımladığı bir mektubunda, bir çok Ermeni Aileleri'nin, son millî harekât-tan korkarak Erzincan, Erzurum, Samsun, İzmit ve Adapazarı gibi Anadolu havalisinden göç etmekte olduklarını öne sürüyor ve bu şekilde milletin sırf millî haklarını müdâfâa emeliyle vücûda getirdiği birliği, bir Ermeni veya Gayrimüslim unsurlar aleyhtarlığıyla şai-bedâr etmek istiyor. Bunun için, hakikati bu kere ayrıca açıklamaya mecburiyet görülmüştür.

²⁵ 1869'da Bağdat'ta doğmuş, Armaş'taki (bugünkü Akmeşe) Ruhban Okulu'ndan mezun olmuş, rahip olarak takdis edilmiştir. 1898-1906 yılları arasında İstanbul'da, Erzurum'da, Van (1910)'da, Diyarbakır (1919-1913)'da piskopos olarak çalışmış olan Zaven Efendi, Eylül 1913'de 85 meclis üyesinden 64'ünün oyunu alarak 79. İstanbul Ermeni Patriği seçilmiş, ancak zararlı faaliyetleri sebebi ile 1916'da Bağdat'a gönderilmiş, 6 Aralık 1918'de Mondros Mütârekesi'ni müteâkip İstanbul'a dönmüş, Rum Patrikhânesi'nin de desteğini alarak kendini bağımsız bir Ermenistan kurulmasına hasretmiştir. Türkiye Ermenileri'nin temsilcisi sıfatı ile Bogos Nubar Paşa, 30 Kasım 1918 tarihinde İtilâf Devletleri'ne başvurarak, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını ve bu bağımsızlığın İtilâf Devletleri ile Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti)'in himayesi altına konulmasını istediğinde, aynı meselenin gerçekleşmesi hususunda çalışmalarda bulunmak üzere Patrik Zaven Efendi de, 12 Şubat 1919 tarihinde İstanbul'dan Paris'e ve oradan da Londra'ya hareket etmiştir. Bogos Nubar Paşa ile de görüşerek onu bazı hususlarda aydınlatan Zaven Efendi, bir taraftan da Lord Cecil, Lord Curzon ve yardımcısı Lord Harding ile görüşmüş, Fransız Chambon ve Yunan Başbakanı Venizelos ile müzakerelerde bulunmuştur. Ermeniler'in minnettarlığını arz etmek üzere İngiltere Kralı V. George'u da ziyaret etmiştir. Londra'dan Paris'e dönüşünde ise Fransa Cumhurbaşkanı ve Başbakanı ile görüşen Zaven Efendi, sonuçtan çok umutlu bir şekilde İstanbul'a dönmüş, 1922'de İstanbul'u yeniden terk eden Zaven Efendi ve 1947'de Bağdat'ta ölmüştür. (Geniş bilgi için bkz. Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt I, M.E.B. Basımevi, İstanbul 1991, s. 89 v.d.)

Evvela: Erzincan ve Erzurum havalisinden göç eden katiyen hiçbir Ermeni Ailesi yoktur.

Birkaç zengin aile, kendilerince emin gördükleri bir tarafa hânelerini nakletmişler ise de, bu da, mütareke'den beri Adana ve havalisinde ve bağımsız Ermenistan'daki çoğunluğu temin için, Ermeni Komitele-ri ile bizzat Patrikhane'nin teşviklerine kapılan ailelerdir.

Anadolu'da genel asayiş ve unsurlar arasında barış ve dostluğun ne kadar emin ve memnuniyet verici olduğunu, geçenlerde Anadolu'yu baştan başa dolaşmış olan General Harbord'un riyaseti altındaki Amerika Araştırma Heyeti ile Fransız Temsilcisi Binbaşı Labonne ve keza Amerikalı Mr. Brown ve Harbiye Nezareti'nde Fransız İrtibat Subayı Yüzbaşı Leatle ve Fransız Fevkalade Komiserliği Maiyetinde Meur ve Sivas Jandarma Mıntika Müfettişi Binbaşı Brunot'nun raporları tasdik ve ispat eyleyeceği üzere, Patrik Vekili Zaven Efen-di'nin Teologos gazetesinde ne maksatla yayımladığı malumunuz bulunan mektubun muhteviyâtına lüzumundan fazla ehemmiyet at-fetmeyi lüzumsuz görürüz.

*Anadolu ve Rumeli Müdâfaai Hukuk Cemiyeti
Heyeti Temsiliyesi nâmına
Mustafa Kemal²⁶*

4. Kürt Tealî Cemiyeti: Wilson ilkelerinden yararlanarak, ayrı bir kavim olarak gördüğü Kürtlerin, doğuda bir Kürdistan Devleti oluşturmak emeline hizmet ediyordu. Kurucusu, Seyyid Abdülkadir'dir²⁷. İngiltere'nin desteği ile kurulmuştur.

²⁶ Atatürk'ün *Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Derleyen: Nimet Arsan, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara. 1964. s. 108-109.

²⁷ Seyyid Abdülkadir (1851-1925) Hakkari'nin Şemdinan kazasında, "Nehri" olarak da adlandırılan bölgede doğdu. Seyyid Abdülkadir babasının gözetiminde "Nakşibendi" tarikatının seçkin bir mensubu olarak eğitim gördü. Babası Ubeydullah'ın başını çektiği Kürt Ayaklanması'ndan sonra, Osmanlı Devleti Abdülkadir'i, 1881'de Hicaz'a sürdü. İstanbul'a döndükten sonra II. Abdülhamid'e karşı yapılan bir suikastçı grubun içinde yer aldı. 1896'da bu kez Mekke'ye sürüldü. 2 Ekim 1908'de İstanbul'da kurulan "Kürdistan Teâvün ve Terakki Cemiyeti"nin kurucularından biri oldu. 1910-1920 yılları arasında Osmanlı üst meclisi olan, Ayân Meclisi üyeliğine atandı. Şurâ-yı Devlet'in başkanı oldu. Osmanlı devlet bürokrasisinde önemli bir yer edindi. İstanbul'da, özellikle Ermeni hamal nüfusun yerini alan Kürt işçilerin desteğini sağladı. Gücünü, Osmanlı Türkiye'sinin devlet bürokrasisi içindeki konumundan ve Nakşibendi Tarikatı Şeyhi olmasından alıyordu. 1918 yılında, "Kürt Tealî Cemiyeti" başkanı olan Seyyid Abdülkadir, özerk bir Kürt Devleti kurmak için İngiliz desteği arayışına girdi. Onun bu yöndeki faaliyetleriyle ilgili, bilgiler İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Mr. Ryan'ın 1920 tarihli bir notunda yer almaktadır. (Konuyla ilgili daha geniş bilgi

İngiltere'nin amacı bağımsız bir Kürdistan Devleti oluşturarak, işgal ettiği Musul petrol bölgesi ile Türkler arasında bir tampon bölge oluşturabilmektir.

5. Tealî İslâm Cemiyeti: Din ve devlet ayırımı olmaksızın, bütün müslümanların bir birlik altında toplanmalarını sağlamaya çalışıyordu. Osmanlı Devleti'nin dinî esaslara bağlı kalınarak kurtarılabilceğini savunuyordu. Padişaha bağlı bir cemiyettir.

6. Wilson Prensipleri Cemiyeti: Türk milletinin bir daha toparlanamayacağını düşünen Türk aydınlarının(!) kurduğu dernektir. Amerikan mandasını savunmaktadırlar. Halide Edip Hanım (Adıvar), Celâlettin Muhtar, Refik Halit (Karay) üyelerinden bazılarıdır.

Yararlı (Millî) Cemiyetler:

- 1. Trakya Paşaeli Cemiyeti:** 1918 yılında Edirne'de, Mavri Mira ve onu destekleyenlerin faaliyetlerini önlemek için kuruldu.
- 2. Kilikyalılar Cemiyeti:** En başta bölgedeki Ermeni Hınçak teşkilâtının faaliyetlerine engel olmak ve Türk haklarını korumak üzere, Adana ve dolaylarında kuruldu.
- 3. Redd-i İlhâk Cemiyeti:** İzmir'de, İzmir'in işgâline tepki olarak kurulmuştur. Yunan işgal ve katliamlarına karşı güçlü bir direnişi organize etmişler; Balıkesir ve Alaşehir Kongrelerini düzenlemişlerdir.

için bkz. Ahmet Mesut, İngiliz Belgelerinde Kürdistan: 1918-1958, Doz Yayınları, İstanbul 1992.) 1919 yılındaki Paris Barış Konferansı'nda İngiliz, Fransız ve ABD desteği için çalışan Abdülkadir, Amerikalılardan gerekli desteği bulamadı. Zira Amerikan politikası o günün şartlarında Kürdistan pahasına bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin kurulmasından yana idi. İngiltere 1920 Sevr Anlaşması'na Türkler'in Kürt Millî Hakları'nın tanınması şartını koydu. Kürtler, Sevr'in 62 ve 64. maddelerine göre, kendi kendilerini yönetebileceklerini Milletler Cemiyeti'ne ispatlayabilirlerse Türkiye onların egemenliğini tanıyacaktı. 1923 yılında imzalanan Lozan Anlaşması, Sevr'i ve "Bağımsız Kürdistan" projelerini, Batılı devletlerin rafa kaldırmasına sebep oldu. O günün şartlarında Kürt Aşiretleri arasında bir birliğin sağlanamaması, Osmanlı Türkiye'sindeki Kürt ahalinin devlete bağlı olması, "Kürtçülük Hareketi"nin özellikle "diaspora" arasında kalması gibi sebeplerle; Batı ve özellikle İngiltere bir "Kürt Şerif Hüseyin" bulamadı. Seyyid Abdülkadir, 1919-1925 yılları arasında da Atatürk'ün liderliğindeki Türk İstiklal Harbi ve Cumhuriyet Türkiye'sini yıkmak için İngiltere'yle işbirliği yaptı. Bir Nakşibendi Şeyhi olan Şeyh Sait, Seyyid Abdülkadir'in de desteği ile 8 Şubat 1925'de Cumhuriyet Türkiye'sine isyân etti. Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'nin vatana ihanet suçundan idam cezası verdiği Seyit Abdülkadir ve oğullarından Mehmet, 27 Mayıs 1925'te idam edildi.

4. Şark Vilâyetleri Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti: 4 Aralık 1918'de İstanbul'da kurulan bu cemiyet daha sonra Erzurum ve Elazığ'da şubeler açmıştır. Doğuda bağımsız bir Ermeni Devleti'nin kurulmasını engellemek için kurulmuştur. Ermenilerin Doğu Anadolu'da nüfus olarak çoğunlukta olmadığını açıklamıştır. Cemiyet, Ermenilerle mücadele etmek, Doğu illerinde Türklerin Ermenilere sayıca üstün olduğu kadar tarih, kültür ve uygarlık yönüyle de üstün olduğunu kanıtlamak için Fransızca Le Pays, Türkçe Hâdisât ve Albayrak gazetelerini çıkarmıştır. Cemiyet şu kararları almıştır: Kesinlikle Doğu Anadolu'dan göç edilmeyecek. Doğu illeri bir saldırıya uğrarsa birleşilecek. Bilim, din ve ekonomi alanında teşkilatlanılacak. Doğu Anadolu'da Türk ve Müslüman nüfusun fazla olduğunu belirtmiş ve Doğu Anadolu'nun bütünlüğünün korunmasını savunmuştur. Erzurum Kongresi'ni düzenlemişlerdir. Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nde Millî Cemiyetleri (dernekleri) bu cemiyet aracılığı ile birleştirmiştir. En etkili olan cemiyettir.

5. Anadolu Kadınları Müdâfaa-i Vatan Cemiyeti: 5 Kasım 1915'te Sivas'ta kurulmuş, vatanın bütünlük ve bağımsızlığı uğrunda bütün Anadolu'da birliği sağlamak amacıyla mitingler ve kongreler düzenlemiştir. Vatanın savunmasında kadınların da üzerine büyük görevler düştüğünü belirterek kadınların görevlerini yapmaya hazır olduklarını vurgulamışlardır.

Sayıları çok daha fazla olan bu millî cemiyetler, hür ve bağımsız yaşama ülküsünün, yayılmaya başlayan direnme ve başkaldırma fikirlerinin güçlü birer kollarıdır.

Mustafa Kemâl'in Anadolu'ya Hareketi ve Millî Mücadele Dönemi:

Mustafa Kemâl, İzmir'in işgalinden bir gün sonra 16 Mayıs 1919'da, bir devlet görevlisi olarak, 27 arkadaşıyla birlikte, 6 aylık maaşlarını da peşin alarak, deniz yoluyla Samsun'a hareket eder. Görünürdeki görevi; Samsun ve çevresindeki Türk-Rum çatışmasını incelemek ve suçluları cezalandırmaktır. Mustafa Kemâl sınırlı olan bu görevin kendisine verilmesinden sonra yetki isteyecek ve daha sonra 3. Ordu Müfettişliği adını alacak olan, 9. Ordu Müfettişliği görev ve yetkisini üstlenecektir. Böylece, emrinde ordu bulunmasa da bölgedeki ayaklanmayı bastırmak için ordu toplayabi-

lecek, sivil ve askerî yetkililere emirler verebilecek, Anadolu'nun her yanına genelge yayınlatabilecekti.

Havza Genelgesi

Mustafa Kemâl 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaştı. 22 Mayıs 1919'da da müfettişliğin kendine tanıdığı görev ve yetkiler doğrultusunda ilk raporunu Osmanlı yönetimine gönderdi. Millî Mücadele'nin ilk ana programı olarak kabul edilebilecek olan bu rapor (Samsun Raporu) şu temel görüşleri ortaya koyuyordu:

1. Samsun bölgesi Rumları, siyasi emellerinden vazgeçerlerse bölgede kargaşa kendiliğinden önlenir.
2. Türklüğün yabancı mandasına ve kontrolüne tahammülü yoktur.
3. Yunanlılar'ın İzmir'de hakları yoktur. İşgâl geçicidir.
4. Millet, millî hâkimiyet esasını ve Türk milliyetçiliğini kabul etmiştir. Bunu gerçekleştirmeye çalışacaktır.

Mustafa Kemâl, Samsun'un İngiliz işgâli altında bulunması, kıyı şehri olduğu için her türlü saldırıya açık olması ve çevredeki Rum çetelerinin faaliyetleri gibi sebeplerle 3. Ordu Karargâhını iç bölgelere taşımak üzere Havza'ya hareket eder ve burada 28 Mayıs 1918 tarihinde bir genelge yayınladı. Bu genelgeye göre;

1. İzmir'in Yunanlılarca işgâl edilmesi yapılacak protesto mitinglerinde şiddetle kınanmalıdır.
2. İtilâf Devletlerinin temsilcilerine ve İstanbul hükümeti üyelerine, İzmir'in işgâlini kınayan telgraflar çektilmesi sağlanmalıdır.
3. Yapılacak mitinglerde, azınlıklara kötü davranmamalıdır.
4. Anadolu'nun her yanında millî cemiyetler kurulması sağlanmalıdır.
5. Genelge doğrultusunda yapılan çalışmalardan kendisine bilgi verilmelidir.

Havza Genelgesi, İzmir'in işgâlini Anadolu'nun her tarafına duyurarak, Türk milletinde millî şuurun uyandırılmasını sağlamak ve millî ülküler etrafında millî birliği sağlamayı amaçlamıştır. Türk milleti bu genelgeyle var olan Kuva-î Milliye etrafında bütünleşmiştir.

Havza Genelgesi ile;

Türk milletinin millî birlik etrafında toparlanmasında önemli bir adım atılmıştır. Millî kaynaşma başlatılmıştır.

1. Dağınık da olsa, Kuva-î Milliye teşkilâtı bir güç haline getirilmiştir.
2. İtilâf Devletleri'ne Türk milletinin her istenileni kabul etmeyeceği uyarısı yapılmıştır.
3. Osmanlı Hükümeti İzmir'in işgâlini halktan gizlemeye çalışırken; Mustafa Kemâl bütün yurda yaydığından, Mustafa Kemâl ile Osmanlı yönetimi ilk defa ters düşmüşlerdir.

Havza Genelgesi'ni yayınlanmasından sonra Mustafa Kemâl İstanbul Hükümeti tarafından, İstanbul'a çağırılmıştır. Böylece Mustafa Kemâl ile İstanbul Hükümeti arasında Samsun raporuyla başlayan görüş ayrılığı, Havza Genelgesi ile iyice açığa çıkmıştır.

Havza Genelgesi'ni yayınladıktan İstanbul'a çağırılan Mustafa Kemâl, bu çağrıya uymayarak Amasya'ya hareket etti. (12 Haziran 1919). Amasya'ya ulaşan Mustafa Kemâl, Amasya Genelgesini yayınladı. Genelgenin esasları şunlardır:

Amasya Genelgesi (21-22 Haziran 1919)

1. Yurdun bütünlüğü ve istiklâli tehlikededir.
2. İstanbul'daki hükümet üzerine aldığı sorumluluğun gereklerini yerine getirmemektedir. Bu durum milletimizi yok olmuş tanıttirmektedir. (Bu iki madde Kurtuluş Savaşı'mızın başlamasına gerekçe teşkil eden görüşleri ortaya koymaktadır.)
3. Milletin bağımsızlığını, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. (Millî egemenlik ve millî devlet kavramları ilk olarak dile getirilmektedir. Türk Kurtuluş Savaşı'nın yöntemi ortaya konmaktadır. Cumhuriyet rejimine gidiş belirtileri de ilk olarak bu görüşlerle ortaya çıkmaktadır.)
4. Milletin durumunu göz önünde bulundurmak, hak isteyen sesini bütün dünyaya duyurmak için her türlü etki ve kontrolden uzak bir millî kurulun varlığı şarttır. (Bu madde Temsil Heyeti'nin kurulacağına işaret eder.)
5. Anadolu'nun her yönden en güvenli yeri olan Sivas'ta millî bir kongrenin acele toplanması kararlaştırılmıştır. (Sivas gizli

anlaşmalar gereği Fransa'ya bırakılmış olmasına rağmen, henüz işgâle uğramamıştır.)

6. Bunun için bütün illerin her sancağından, halkın güvenini kazanmış üç delegenin mümkün olan süratle hemen ve gizlice yola çıkması gerekmektedir.

Amasya Genelgesi, Türk Kurtuluş hareketini kişisel bir hareket olmaktan çıkarıp, milletin birlik ve dayanışmasını sağlayan bir hareket olmak yolunda atılan ilk adımdır. Amasya Genelgesi'ne Havza Genelgesi'nden farklı olarak Mustafa Kemâl'den başka, Rauf Bey (Orbay), Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Refet Bey (Bele) de imza atmışlardır. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Kongresi hazırlıkları ile ilgilendiği için genelgeyi imzalayamamış, ancak onaylamıştır. Bu genelge, iç ve dış düşmanlara karşı bir isyân ve ihtilâl parolası niteliğindedir. Millî irade kavramı ilk olarak bu genelgede dile getirilmiştir. Millî egemenlik ve millî devlet kavramlarından da ilk olarak burada bahsedilmektedir. Amasya Genelgesi ile Türk İnkılâbı'nın eylem safhası su yüzüne çıkmıştır.

Mustafa Kemâl için, bu genelgenin yayınlanmasından sonra Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Ali Kemâl Bey tarafından, 23 Haziran 1919 tarih ve 84 şifre numaralı bir telgrafla tutuklama emri çıkarılmıştır. Mustafa Kemâl bu haberi 26 Haziran 1919'da Sivas'a geldiğinde öğrenecek ve ilk tepkisi; "Ben padişah ve halife efendimizin buyruğu ile bu göreve atandım. Beni İçişleri Bakanı değil, ancak padişah efendimiz görevden alabilir." olacaktır. Mustafa Kemâl de aslında görevden alınacağını biliyordu. Onun bu tepkisi zaman kazanma arzusundan kaynaklanmaktadır.

Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919)

Bölgesel bir kongredir. Bu kongre öncesinde Mustafa Kemâl askerlik görevinden istifa etmiş olduğunu hem İstanbul Hükümeti'ne hem de padişaha bildirdi²⁸. (8-9 Temmuz 1919). Kongrede alınan kararlar şunlardır:

²⁸ Erzurum'da yayınlanan Albayrak Gazetesi Mustafa Kemâl'in askerlik mesleğinden ayrılmasını, "... Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin istifanâmesi bir azim ve iman vesikasıdır. Millette, henüz eski kanın sönmemiş olduğunu gösterir muazzam delildir. Anafartalar'da, millî şerefi, tarihin bugünkü nesilden beklemekte olduğu mukaddes vazifeyi yükselten ve yücelten bu muhterem kumandanı bugün de Millî Mücadele'nin başında görmek mesut bir görüntüdür."

1. Millî sınırlar içinde vatan bir bütündür, birbirinden ayrılmaz.
2. Her türlü yabancı işgaline karşı doğu illerimiz bütün milletle birlikte hakkını savunacaktır.
3. Doğu illerimizin ve tüm vatanın bağımsızlığını Osmanlı hükümeti sağlayamazsa, bunun gerçekleşmesi için geçici bir hükümet kurulacaktır. Bu hükümet millî kongrece seçilecektir. Kongre toplanmış durumda değilse, bu seçimi kongre temsil kurulu (Heyet-i Temsiliye) yapacaktır.
4. Kuva-i Milliye'yi âmil (etken) ve İrâde-i Milliye'yi (millî irâde) hâkim kılmak esastır.
5. Hristiyan halka siyasî egemenlik ve aşırı imtiyazlar tanınmaz. Ancak vatandaşların canları, malları, ırzları her türlü saldırıdan uzaktır. (Tanzimat ve Islahat Fermanlarına bir tepkidir.)
6. Manda ve himâye kabul olunamaz.
7. İstanbul'daki Mebuslar Meclisi'nin hemen toplanmasına ve oradaki hükümetin milletin denetimine tabi tutulmasına çalışılacaktır.

Erzurum Kongresi kararları son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde alınan Misâk-ı Millî kararlarına da yön vermiş; "Türk vatanı bölünmez bir bütündür" kararı, Misâk-ı Millî'de de yer almıştır. Mustafa Kemal'e "sivil liderlik" yolu bu kongre ile açılmıştır.

Balıkesir Kongresi (26-30 Temmuz 1919)

Yunanlılar'ın İzmir ve Batı Anadolu'yu işgallerinin ardından ne yapması gerektiğini belirlemek isteyen halk, Balıkesir Kongresi'ni yaparak Yunanlılar'a karşı çeteler oluşturarak savaş yapma kararı aldılar. Bu kongre:

1. Bölgesel bir kongredir.
2. Amasya Genelgesi'ni onaylamıştır.
3. Ege direnişinde önemli görevler yapmıştır.
4. Bölgesel kurtuluşu hedeflerken, padişahla ortak hareket etmek yönünde bağlılık bildirilmiştir.
5. Düzenli ordu kuruluncaya kadar, Anadolu'da Yunanlılar'a karşı savaşan gücün oluşmasında etkili olmuştur.

Alaşehir Kongresi (15-25 Ağustos 1919)

Erzurum ve Balıkesir Kongresi kararları gözden geçirilmiştir. Bu kongre kararlarına Balıkesir Kongresi etkili olmuştur. Gerekirse Yunan işgâline karşı İtilâf Devletleri'nden yardım istenmesi kararlaştırılmıştır. Bu kongre ile;

1. Amasya Genelgesi kararlarına uyulması onaylanmıştır.
2. Sivas Kongresi'ne pek olumlu bakılmamıştır.
3. Bölgesel bir kongredir.
4. Yunanlılar'a karşı, Batı Anadolu'da askerî güç oluşturulması yolunda önemli adımlar atılmıştır.

Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri Amasya Genelgesi'ni onaylamakla Anadolu direnişinin millî bir direnişe dönüşmesinde önemli rol oynamıştır. Kuva-i Milliye kuruluncaya kadar Batı Anadolu'da düşmanı oyalamıştır. (Batı Cephesi'nin kuruluş kararı bu kongrelerde alınmıştır.)

Millî Kongre-Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919)

Mustafa Kemâl, Sivas Kongresi hazırlıklarını yapmak üzere 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan ayrılarak Sivas'a geldi. Kongre 4 Eylül'de toplandı. Kongrenin ilk günlerinde Mustafa Kemâl, Kuva-i Milliyecilere aleyhte yapılan propogandaları etkisiz kılmak amacıyla, İttihat ve Terakkî'ci olmadıklarını açıkladı. Böylece olumsuz sonuç doğuracak yanlış anlaşılmaları ortadan kaldırmış oldu.

Alınan Kararlar:

1. Kongre, Anadolu ve Rumeli'de halk tarafından ve halkın istiklâlini sağlamak maksadıyla kurulmuş olan bütün Müdâfaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetleri'ni, "Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti" adı altında tek cemiyet haline getirmiştir. (Böylece millî güçler birleştirilmiş, Kurtuluş Savaşı'nın tek elden yönetilmesi sağlanmıştır.)
2. Manda ve himâye kesin olarak reddedilmiştir. (Çünkü manda yönetimi "millî istiklâle" ters düşüyordu.)
3. "Temsilciler Kurulu Doğu Anadolu'nun bütününe temsil eder" şeklindeki karar, Sivas Kongresi kararlarında "Temsilciler Kurulu yurdun bütününe temsil eder" şeklinde yeniden

düzenlendi. (Temsilciler Meclisi'nin görevi T.B.M.M.'nin açılmasıyla son bulmuştur.)

4. Misâk-ı Millî'nin esasları belirlenmiştir.
5. Batı Anadolu Kuva-i Milliye komutanlığına Ali Fuat Paşa getirildi. (Bu atama ile Sivas Kongresi'nin bir hükümet gibi çalıştığını görüyoruz.)
6. İrâde-i Milliye Gazetesi'nin çıkarılması kararlaştırıldı. (Bu kararlar da İstanbul Hükümeti'nin basın yoluyla yaptığı karşı yayınlar etkisiz kılınmak istenmiştir.)
7. Padişah tarafından dağıtılan Mebusan Meclisi'nin derhal toplanması sağlanacaktır.

Sivas Kongresi'nin Önemi ve Sonuçları:

1. Padişahın değil, milletin arzusuyla toplanmıştır.
2. Mondros Mütârekesi'nin uygulanışına karşı çıkmış ve yabancı işgallere karşı direnileceği açıklanmıştır.
3. Manda reddedilerek “kayıtsız şartsız bağımsızlık” ilkesi açıkça benimsenmiştir.
4. Mustafa Kemâl, Kuva-i Milliye'nin önderi durumuna gelmiştir.
5. Padişah, baskı ve şiddetle Mustafa Kemâl'in yükselişini durduramayacağını anlamış, bu sebeple ona yaklaşmak gereğini duymuştur. [Padişah, Mustafa Kemâl'le arasının açılmasında en büyük etken durumunda olan Damat Ferit Paşa hükümetini görevden alarak, yerine vatansever olarak tanınan Ali Rıza Paşa'ya hükümet kurdurmuştur (2 Ekim 1919).]
6. İstanbul'da hükümet değişikliğine sebep olmuştur. (Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifası Kuva-i Milliye hareketinin İstanbul Hükümeti'ne karşı kazandığı ilk başarı olarak da gösterilebilir.)

Amasya Görüşmeleri (20-22 Ekim 1919)

Ali Rıza Paşa Hükümeti, kurulmasından bir hafta sonra Heyet-i Temsiliye ile görüşmek istedi. Mustafa Kemâl de Temsilciler Kurulu'nun hukukî varlığını ve Sivas Kongresi kararlarını İstanbul Hükümeti'ne kabul ettirmek düşüncesiyle bu görüşmeyi kabul etti. Bahriye Nazırı Salih Paşa, İstanbul hükümeti tarafından, bu görüşme için Anadolu'ya gönderildi. Amasya'da yapılan görüşme sonrasında bir protokol yapıldı. (Mustafa Kemâl ile Salih Paşa arasın-

da ikisi gizli ve imzasız beş protokol hazırlanmıştır. İmzalı protokoller iki nüsha olarak hazırlanmış ve Mustafa Kemâl'in imzaladığı protokol Salih Paşa'da, Salih Paşa'nın imzaladığı protokol de Mustafa Kemâl'de kalmıştır.) Protokolde yer alan kararlar;

1. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Temsilciler Kurulu, İstanbul Hükümeti'nce tanınacaktır.
2. Mebusan Meclisi toplanacaktır. (Yalnızca bu karar İstanbul Hükümeti tarafından uygulanmıştır.)
3. Millet Meclisi'nin güvenliği olmayan İstanbul'da toplanması uygun değildir.
4. Hükümetle millî teşkilât arasında uyuşma olmuş ve anlaşma sağlanmıştır.
5. Türk illeri düşmana terk edilmeyecek, Türk yurdunun bütünlüğü ve bağımsızlığı korunacaktır.
6. İstanbul Hükümeti, Temsil Kurulu'nun rızası ve onayını almadan, barış görüşmelerine katılmayacak ve barış yapmayacaktır. (İstanbul Hükümeti, merkezî otoriteyi sağlamak amacıyla, bu kararı reddetmiştir.)
7. Milletvekili seçimleri serbest bir şekilde yapılacaktır.

Önemi:

Heyet-i Temsiliye, İstanbul hükümeti tarafından resmen ve hukûken tanınmıştır. Salih Paşa, "bir anlaşma yapmak için Amasya'ya gönderilmediğini, ancak alınan kararların İstanbul Hükümeti tarafından da kabul görmeyecek kadar ağır olmadığını, eğer kabul edilmezse de istifa edeceğini belirtmiştir. Ancak, İstanbul Hükümeti kararların çoğunu kabul etmediği halde Salih Paşa istifa etmemiştir.

Meclis-i Mebusan'ın Son Toplantısı (12 Ocak 1920-11 Nisan 1920)

Meclis-i Mebusan, Amasya Görüşmeleri'nde alınan kararın bir gereği olarak toplanmıştır. Kuva-i Milliyeciler, İstanbul Hükümeti ve İtilâf Devletleri'nin baskı yapacaklarını düşünmelerine rağmen, Meclis-i Mebusan seçimleri olaysız geçmiştir. İtilâf Devletleri seçimlere müdahale etmemiştir. Çünkü İngiltere, işgâl tehdidi altında bulunan İstanbul'da toplanacak Osmanlı Mebusan Meclisi'nde ancak kendi istediği doğrultuda kararların alınacağına inanmaktadır. Seçimler sonucunda Kuva-i Milliyeciler'in destekledikleri kişiler

çoğunluğu elde ettiler. Böylece milletvekillerinin çoğunluğu, ya Kuva-i Milliyeci, ya da onları destekleyenlerden oluşuyordu. Seçilen milletvekilleri ile Ankara’da görüşen Mustafa Kemâl, milletvekillerinden, mecliste bir “Müdâfaa-i Hukuk Grubu” oluşturmalarını ve kendisini Meclis-i Mebusan’a başkan seçmelerini istedi. Mustafa Kemâl, meclise başkan seçilemediği gibi, Müdâfaa-i Hukuk Grubu’nu oluşturmakla görevli milletvekilleri ancak “Felâh-ı Vatan” adlı bir grup oluşturdular. (Milletvekilleri Müdâfaa-i Hukuk Grubu’nu kurmaları durumunda İstanbul’un İtilâf Devletleri tarafından işgâl edilebileceğinden korkmuşlardır.)

Mustafa Kemâl “Nutuk”ta bu konudaki kızgınlığını şöyle dile getirmektedir:

Efendiler, milletin emel ve gayelerinin kısa bir programın temelini oluşturacak şekilde topluca ifadesi de görüşüldü. Misak-ı Millî adı verilen bu programın ilk müsveddeleri de, bir fikir vermek maksadıyla kaleme alındı.

İstanbul Meclisi'nde bu ilkeler gerçekten toplu bir şekilde yazılmış ve tespit olunmuştur.

Efendiler, görüştüğümüz her şahıs veya bütün şahıslar, bizimle düşünce ve görüş birliği yaparak ayrılmışlardı. Fakat İstanbul Meclisi'nde, “Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu” diye bir grubun kurulduğunu işitmedik. Niçin?! Evet, niçin? Buna bugün cevap isterim!

Çünkü Efendiler, bu grubu kurmayı vicdan borcu, millet borcu bilmek durum ve kabiliyetinde bulunan efendiler inançsız idiler... korkak idiler... cahil idiler...

İnançsız idiler; çünkü millî dâvânın ciddiliğine ve kesinliğine ve bu dâvânın dayanağı olan millî teşkilâtın sağlamlığına inanmıyorlardı.

Korkak idiler; çünkü millî teşkilâttan olmayı tehlikeli görüyorlardı.

Cahil idiler; çünkü tek kurtuluş dayanağının millet olduğunu ve olacağını takdir edemiyorlardı. Padişah'a dalkavukluk ederek, yabancılara hoş görünerek, yumuşak ve nazik davranarak büyük gayelerin gerçekleştirilebileceği gafletini gösteriyorlardı.

Bundan başka, Efendiler, nankör ve bencil idiler... Millî ülkü ve millî teşkilâtın kısa bir zamanda sağladığı şeref ve varlığı küçüm-süyorlardı. Ortaya çıkmış olan durum ve varlığın kolayca elde edilmiş olduğu zan ve vehmine kapılmakla çirkin gururlarını tatmin sevdasına düşüyorlardı...

Erzurum'da, Sivas'ta söylenmiş ve tespit edilmiş bir adı, olduğu gibi kabul etmek küçüklük olmaz mıydı?! O addan daha anlamlı bir ad mı yoktu?!

Evet, işittik Efendiler; varmış: “Fellâh-ı Vatan Grubu”²⁹.

Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920 tarihinde toplanır. Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarının ışık tuttuğu ve Kuva-i Milliyeçi milletvekillerinin hazırlayıp meclise sunduğu Misâk-ı Millî (Millî Yemin) kararları 28 Ocak 1920 yılında kabul edilir. (11 Nisan 1920 tarihinde Osmanlı Mebusan Meclisi padişah tarafından feshedilmiştir.)

Misâk-ı Millî'nin Kapsamı

Misâk-ı Millî, devletin ve milletin geleceğinin haklı ve devamlı bir barışa ulaşabilmesi için aşağıdaki kararları kapsamaktadır.

1. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros mütarekesi imzalandığı zaman, düşman kuvvetlerinin işgali altında bulunan ve çoğunluğu Arap olan yerlerin kaderi, bölge halkının serbestçe verecekleri oylara göre belirlenmelidir. Mütareke çizgisinin içinde ve dışında kalan bu yerlerin İslâm ve soyca bir olan Osmanlı çokluğunun oturduğu bölgelerin hepsi, hüküm ve fiil bakımından, Anayurttan hiçbir şekilde ayrılmaz bir bütündür. (Bu hüküm; Kuzey Irak'taki Musul, Süleymaniye, Erbil ve Kerkük bölgeleri Türkleri ile Kuzey Suriye'deki Raka, Halep, Antakya ve İskenderun kesimlerindeki Türklerin anayurttan kopartılamayacağını belirtmektedir. Kıbrıs Adası da Devletler Hukuku bakımından Türkiye'ye ait olduğundan, 1914 sonunda İngiltere tarafından tek taraflı ilhâkı hükümsüz sayılır. Görüldüğü üzere, kesin bir sınır belirlenmemekte, Türk ve Müslüman çoğunluğun bulunduğu bütün toprak parçala-

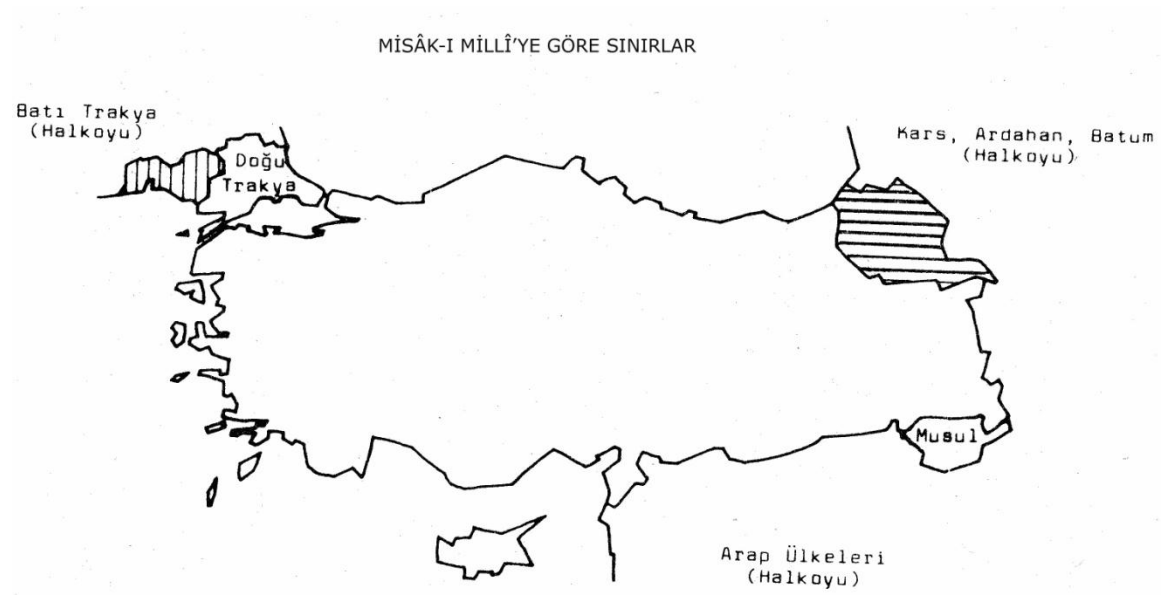
²⁹ Bu grubun değersizliğini vurgulamak için kelimeyi özellikle şeddeli olarak ve «fellâh» diye okumak suretiyle «Fellâh-ı Vatan Grubu» (Vatanın Köle Çiftçileri Grubu) anlamı ile vermek istemiştir. Aslı, «Felâh-ı Vatan Grubu» (Vatanın Kurtuluşu Grubu)'dur.

- rı vatanın sınırları içinde kabul edilmektedir. Peki, o halde bugünkü Türkiye'nin sınırları "Misâk-ı Millî sınırları" mıdır?).
2. Türkiye ile yapılacak barışa bırakılan, Batı Trakya'nın hukukî durumunun belirlenmesi de, halkın tam bir serbestlikle verecekleri oylarıyla belirlenmelidir. (Bu madde ile; merkezi Gümölcine şehri olan ve Balkan Savaşı sırasında 1913'de Bulgaristan'a bırakılma felâketine uğrayan, 1917'de Fransız Ordusu'nun da yardımıyla Yunanistan işgâline geçen Batı Trakya'da ahâlinin %85 kadarı Türk, %15 kadarı da Rum, Bulgar, Çingene ve başka unsurlardan ibaretti. Yunanistan'daki %85'lik Türk nüfusa ne olduğunu bugün kendi kendinize sorarsanız, Batı Trakya'da yaşayan Türk halkının yaşadıklarını daha iyi anlayabilirsiniz.)
 3. Halkı, ilk serbest kaldıkları sırada (Haziran 1918), verdikleri oylarıyla Anayurda katılma kararını belirten Elviye-i Selâse (=Üç Sancak; Kars, Ardahan, Batum) için gerekirse yeniden serbestçe oylama yapılmalıdır. (1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Ruslar'a "savaş tazminatı" olarak bırakılan bu üç sancak bölgesi, 3 Mart 1918 Brest Litovsk Antlaşması'yla Rusya tarafından Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı. Ancak 30 Ekim 1918 mütarekesiyle adı geçen yerlerden çekilmek zorunda kaldık. 13 Nisan 1919'da İngilizler tarafından işgâl edilen bu topraklardan, Kars Ermeniler'e, Ardahan ve Batum da Gürcüler'e peşkeş çekildi. Ancak bölge halkının çoğunluğunun Türk olması, halkoylaması isteğini gündeme getirmiştir. Böylece, a. Arapların oturdukları yerler, b. Batı Trakya ve c. Ardahan, Kars, Artvin olmak üzere üç bölgede referandum istenmiştir.)
 4. İslâm halifeliğinin, Osmanlı Saltanatı'nın ve Hükümeti'nin merkezi olan İstanbul ile Boğazların güvenlikleri korunmalıdır. İstanbul ve Marmara'nın güvenliği, her türlü tehlikeden uzak olmalıdır. Boğazlar'dan serbestçe ticaret yapılması sağlanmalı ve ulaştırma, ilgili devletlerin oy birliği ile verecekleri karara uygun olarak yapılmalıdır. (Boğazlar Komisyonu).
 5. Azınlıklara, komşu ülkelerdeki Türk ve müslüman halka tanınmış olan haklardan daha fazla haklar verilemez. (Bizdeki azınlıklara hak verilmesini isteyen yabancı devletlere, komşu ülkelerdeki Türk ve müslüman halka verilecek hak kadar hak verileceği uyarısında bulunmaktadır.)
 6. Millî ve ekonomik gelişmemizi sağlamak amacıyla, tam serbestî ve bağımsızlık sağlanması, siyasî, adlî, malî gelişmemi-

ze engel olan sınırlamaların kaldırılması gerekecektir. (Kapitülasyonlara ilk tepkidir.)

Misâk-ı Millî'nin Önemi ve Sonuçları:

1. Bu bildiri ile millî ve bölünmez bir Türk ülkesinin sınırları belirlenmiştir.
2. Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde alınan kararlardan sonra, Misâk-ı Milli ile Türkler, tam bağımsızlık bilincine erişmişlerdir.
3. Ali Rıza Paşa Hükümeti istifa edecek ve yerine Salih Paşa hükümet kuracaktır.

İstanbul'un Resmen İşgâli (16 Mart 1920)

Kuvâ-i Milliye hareketini pek ciddiye almayan İtilâf Devletleri, Misâk-ı Milli kararlarının alınmasından sonra, eyleme geçme vakti geldiğini farkettiler. 15 Mart 1920 tarihinde İstanbul'da 150 kadar aydını tutukladılar. Gece yarısından itibaren de İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar semtlerini deniz askerleri ile işgâle başlayan İngilizler, 16 Mart 1920 sabahı yağma ve soygunlara da giriştiler. Bu arada Harbiye Nezâreti karargahına bağlı Şehzâdebaşı'daki Muzıka Karakolumuzu basarak, burada uyuyan ve silâhsız olan beş askerimizi, "uyanıp boru çalarak diğerlerini de uyandırmasınlar" diye öldürdüler. İstanbul'un işgâl haberi telgrafla Ankara'ya duyurulduktan az sonra da telgraf telleri kesilerek haberleşme tamamen durduruldu.

İstanbul'un işgâlinin hemen ardından, XV. Kolordu kumandanı Kâzım Karabekir Paşa da İngiliz Mütareke Hey'eti Başkanı Rawlinson ve yanındaki 20 kadar İngiliz'i tutukladı. Bu İngilizler ileriki tarihlerde, Malta'ya gönderilen Türk sürgünlerin kurtarılmasında bir hayli işimize yarayacaktır. (Zaten İngiliz, Fransız ve İtalyan kuvvetleri tarafından kontrol altına alınmış olan İstanbul, Meclis-i Mebûsan'ı kapatmak, Anadolu hareketine gözdağı vermek ve Misâk-ı Millî kararlarını etkisiz hale getirmek için işgâl edilmiştir.)

İstanbul'un İşgâli'nin Sonuçları:

1. Birçok vatansever aydın, tutuklandı ve Malta Adası'na sürgüne gönderildi.
2. Mebusan Meclisi bir daha açılmamak üzere kapandı. (11 Nisan 1920.)
3. T.B.M.M.'nin açılması tartışmasız kabul edilir hale geldi.
4. İtilâf Devletleri'nin işgâl kuvvetleri komutanının, "Anadolu'daki Kuvâ-i Milliye'yi red etmesini ve bunu kamuoyuna açıklamasını" istediği Salih Paşa, bu isteği kabul etmeyerek, istifa etti. (Salih Paşa'nın istifasından sonra tekrar Damat Ferit Sadrâzam olacak ve Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah'ın fetvâlarıyla Mustafa Kemâl'i "Celâlî" gibi göstermeye çalışacaktır. Dürrizâde'nin 11 Nisan 1920 tarihli bu fetvâsı, Ankara Müftüsü Mehmed Rifat (Börekçi) Efendi'nin 16 Nisan 1920 tarihli fetvâsı ve 5 Mayıs 1920 tarihli 251 imzalı fetvâlar ile bozulup tesirsiz hale getirilmiştir.)
5. Vatansever aydınlar, Anadolu'ya geçerek Kuvâ-i Milliye hareketinin kadro yönünden güçlenmesini sağlamıştır.
6. Osmanlı Devleti fiilen sona ermiş, padişah ve halife İngilizler'in esiri durumuna düşmüştür.
7. Mustafa Kemâl, "Anadolu hareketi, padişah ve halife efendimizin de kurtuluş hareketidir" açıklamasında bulunmuştur.

T.B.M.M.'nin Açılması ve Çalışmaları (23 Nisan 1920)

Mustafa Kemâl'in 19 Mart 1920 tarihinde yayınladığı genelge ile bütün ülkede seçimler yapılarak, Ankara'da toplanacak olan Millet Meclisi'nin hazırlıkları tamamlanmış, 23 Nisan 1920'de meclis, bugün Ankara'da Ulus Meydanı'nda bulunan ve artık müze olarak kullanılan binasında toplanmıştır. Geçici Başkanlığa 75 yaşındaki Sinop meb'usu Şerif Bey seçildi. Meclisin ilk oturumunda Mustafa Kemâl Meclis Başkanlığı'na (2. Başkan Profesör Celâleddin Arif

Bey, 1. Başkan vekili Mevlevî Şeyhi Çelebi Abdülhâlim Efendi, 2. Başkan vekili Bektâşi Dedesi Çelebi Cemâleddin Efendi) seçilmiştir. (T.B.M.M.'nin açılmasıyla, Temsilciler Kurulu'nun görevi de sona ermiştir. Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin adı ilk olarak bu mecliste kullanılmıştır.) T.B.M.M. 23 Nisan 1920'de yaptığı toplantıda aldığı 1 numaralı kararla, kapatılan Meclis-i Mebusan üyelerini de T.B.M.M. üyeliğine kabul etmiş, böylece millî birliği sağlamaya yönelik ilk adımı da atmıştır. Meclisin 1. Dönem üyeleri 1 Temmuz 1923'e kadar görevlerini sürdürmüşlerdir.

I. Meclis neler yapmıştır?

1. Savaşları yapan, ülkeden düşmanları çıkaran, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin uluslararası alanda yer almasını sağlayan I. Meclis'dir.
2. I. Meclis devletin kuruluşunu tamamlamıştır. İnkılâp olarak sadece saltanatı kaldırmıştır. (1 Kasım 1922).
3. Hıyânet-i Vataniye Kanunu'nu çıkarmış (29 Nisan 1920), İstiklâl Marşı'nı kabul etmiştir. (12 Mart 1921).
4. Anayasasız anayasal düzeni kurmuştur. 20 Ocak 1921'de, Meclisin açılmasından yaklaşık on ay sonra, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu adı altında yeni bir anayasa hazırlamıştır.
5. Millî Kurtuluş Hareketi zarar görmesin diye uzun süre padişahlık ve halifelik kurumlarına dokunmamıştır.
6. Olağanüstü yetkilerle donatılmış, sert ve zora dayalı kararlar aldığı için, bu meclise "ihtilâlcı meclis" denmiştir.
7. Vatan ve milletin kurtuluşunu her şeyin üstünde tutan bu meclis idealist bir meclistir.
8. Kuvvetler Birliği İlkesi'ni benimsemiştir. Böylece yürütme, yasama ve yargı görevlerini bünyesinde toplamıştır. (Cumhuriyet'in ilânıyla anayasada yapılan değişikliklerle, kabine sistemine geçilmiş ve böylece Kuvvetler Birliği İlkesi'nden kısmen de olsa Kuvvetler Ayrılığı İlkesi'ne geçiş yapılmıştır.)
9. 1921 Anayasası'yla "şariat hükümlerinin yürürlüğünü sağlama görevini" kendi üzerine almıştır. Böylece devlet yönetimi tek organda toplanmıştır. T.B.M.M.'nin üstünde bir güç yoktur.

Türkiye Büyük Millet Meclisine Karşı Ayaklanmalar

1. **Anzavur Ayaklanması** (1 Ekim 1919-11 Mayıs 1920): Alaylı bir Jandarma subayı iken, İngilizlerin de etkisiyle paşa olan

Ahmet Anzavur, 2 Kasım 1919'da Manyas, Susurluk, Gönen, Ulubat çevresinde ayaklanmıştır. Anzavur Ahmet'in kurduğu birliğin adı Kuvâ-i Muhammediye'dir. Çerkez Ethem tarafından bastırılan bu ayaklanmanın ardından Anzavur İstanbul'a kaçacaktır.

2. **Kuva-i İnzibâtiye Ayaklanması** (20 Nisan 1920-25 Haziran 1920): İngilizlerin yardımlarıyla Geyve yakınlarında kuruldu. Kurulan bu orduya halifelik ordusu adı da verilmiştir. İstanbul Hükümeti'nin 18 Nisan 1920'de "Kuvâ-i İnzibâtiye" adıyla gönderdiği birlik Anzavur Ahmet kuvvetleriyle birleşerek Milli Ordu'ya saldırdı. Ayaklanma Ali Fuat Paşa tarafından bastırıldı. Kuvâ-i İnzibâtiye kuvvetleri Kuvâ-i Milliye'ye katıldı.
3. **Bolu-Düzce-Hendek-Adapazarı Ayaklanmaları** (13 Nisan 1920-23 Eylül 1920): Boğazlar Bölgesi'nin kendileri açısından güvenli olmasını isteyen İngilizler, "din ve halifelik elden gidiyor" sloganı ile Adapazarı'ndan Bolu'ya kadar olan bölge halkını ayaklandırıdılar. 24. Tümen komutanı Mehmet Bey çarpışmalarda şehit düştü ve askerleri esir edildi. Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat ve Refet Bey (Bele)'in gayretleri ve Çerkez Ethem kuvvetlerinin de yardımıyla bu ayaklanma da bastırıldı (31 Mayıs 1920). İkinci defa 8 Ağustos 1920'de başlayan Düzce Ayaklanması, 23 Eylül 1920'de sona erdirildi.
4. **Yozgat Ayaklanması** (15 Mayıs 1920-27 Ağustos 1920): Çapanoğulları ailesinden Celâl ve Edip, Milli Meclise seçilemelerinin ardından 14 Haziran 1920'de Yozgat'ı ele geçirdiler. Zile'de Aynacıoğulları ile de işbirliği yaparak etrafta soygun ve tehditlerle dehşet saçtılar. Batı Cephesi kuvvetleri ile ayaklanma bastırıldı. Tekrar 5 Eylül 1920'de patlak veren ayaklanma, 30 Aralık 1920'de tamamen bastırıldı.
5. **Konya Ayaklanmaları** (2 Ekim 1920-22 Kasım 1920): Konya halkının kuvvetli dinî duygularını istismar eden Delibaş Mehmet adında birinin çıkardığı ayaklanmadır. Aynı zamanda Konya eski valisi Cemal Bey de bu ayaklanmanın öncülerindendir. Bu ayaklanmada pek çok Kuvâ-i Milliye'ci öldürüldü. Afyon'dan gönderilen Albay Fahrettin Bey (Altay)'e bağlı birlikler ve Demirci Mehmet Efe'nin milisleri tarafından bastırılmıştır. Delibaş Mehmet Fransızlar'a sığınmıştır.
6. **Milli Aşireti'nin Ayaklanması** (1 Haziran 1920-8 Eylül 1920): Fransızlar'la doğrudan işbirliği içinde olan Urfa'lı Milli Aşiretinin çıkardığı bu ayaklanma, İngilizler'in Musul petrol

bölgesinin ellerinde tutmasını garantilemek ve tampon bir “Kürt Devleti” kurmak amaçlarına hizmet ediyordu. Bu ayaklanmanın en önemli özelliği ise, sadece Milli aşiretinin düşman kuvvetleriyle birleşerek, Millî Kuvvetler’e karşı gelmesidir. Milis kuvvetleri ile takviye edilen V. Fırka (Tümen)’nin çalışmalarıyla bu isyân da sona erdirilmiştir.

Bütün bu ayaklanmaların dışında Millî Kuvvetler’in oluşturulmasından sonra da daha önce Kuvâ-i Milliye yanlısı olduğu halde ayaklananlar olacaktır. Bunlardan en belli başlısı Demirci Mehmet Efe ve Çerkes Ethem’dir. Bunların, bir kuvvete bağlı olması durumunda başına buyruk hareket edemeyeceklerini anlamış bulunmaları, ayaklanmalarına en önemli sebeptir.

Ayaklanmaların belli başlıları yukarıda açıklamaya çalıştığımız olmakla birlikte, tamamını vermek istediğimizde karşımıza şöyle bir şema çıkacaktır³⁰:

İsyanın Adı	Ayaklanma Bölgesi	Başlama-BitişTarihleri
Ali Batı	<i>Midyat, Nusaybin, Ömerkan, Dirilömer</i>	11 Mayıs 1919-19 Ağustos 1919
I. Bozkır	<i>Konya’nın Bozkır İlçesi</i>	27 Eylül 1919-4 Ekim 1919
I. Anzavur	<i>Manyas, Susurluk, Gönen, Ulubat</i>	1 Ekim 1919-30 Kasım 1919
II. Bozkır	<i>Konya’nın Bozkır İlçesi</i>	20 Ekim 1919-4 Kasım 1919
Şeyh Eşref	<i>Bayburt</i>	16 Ekim 1919-24 Aralık 1919
II. Anzavur	<i>Biga, Gönen, Susurluk, Kirmastı, Karacabey</i>	16 Şubat 1920-16 Nisan 1920
Koçgiri	<i>Koçhisar, Zara, S uşehri, Erzincan, Ovacık, Kemah, Refahiye</i>	6 Mart 1920-17 Haziran 1920

³⁰ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

I. Düzce	<i>Düzce, Hendek, Adapazarı, Bolu</i>	12 Nisan 1920-31 Mayıs 1920
Kuvâ-i İnzibâtîye	<i>İzmit ve Çevresi</i>	18 Nisan 1920-25 Haziran 1920
I. Yozgat	<i>Yozgat, Boğazlıyan, Şarkışla, Yıldızeli, Tokat, Zile Çorum</i>	15 Mayıs 1920-27 Ağustos 1920
Cemil Çeto	<i>Garzan ve Çevresi</i>	20 Mayıs 1920-7 Haziran 1920
Zile	<i>Zile ve Çevresi</i>	21 Mayıs 1920-12 Haziran 1920
Milli Aşireti	<i>Viranşehir ve Dolayları</i>	8 Haziran 1920-26 Ağustos 1920
II. Düzce	<i>Adapazarı, Düzce, Mudurnu, Bolu</i>	8 Ağustos 1920-23 Eylül 1920
II. Yozgat	<i>Yozgat, Ortaköy, Akdağmadeni, Sorgun</i>	5 Eylül 1920-30 Aralık 1920
Konya	<i>Konya, Çumra, Karaman, Bozkır, Akseki, Seydişehir, Şarkikaraağaç, Akşehir, Ilgın, Kadınhan</i>	2 Ekim 1920-22 Kasım 1920
Demirci Mehmet Efe	<i>Denizli, Burdur, Dinar, Çal</i>	1 Aralık 1920-30 Aralık 1920
Pontus	<i>Samsun, Bafra, Amasya, Merzifon, Erbaa, Niksar, Tokat (kısmen Trabzon dolayları)</i>	6 Aralık 1920-6 Şubat 1923
Çerkes Ethem	<i>Kütahya, Gediz, Simav, Demirci, Gördes, Emet, Tavşanlı</i>	27 Aralık 1920-24 Ocak 1921

Sevrés Antlaşması (10 Ağustos 1920)

Öncelikle bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için “Şark Meselesi” yani “Doğu Sorunu” terimi hakkında açıklama yapmakta fayda vardır.

Şark Meselesi (=Doğu Sorunu)

Batı siyâsî tarih literatüründe çok sık kullanılmış olan “Şark Meselesi” tabiri, Osmanlı İmparatorluğu’nun batılı devletler tarafından parçalanmaya çalışılmasını ifade eder. Daha çok 19. yüzyılda politik bir tabir olarak kullanılmaya başlanan “Şark Meselesi” nin temelinde, Avrupa-Türk münâsebetleri yatmaktadır.

“Şark Meselesi”, siyâset adamları ve tarihçiler tarafından çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. İlk defa 1815 Viyana Kongresi’nde Rus delegeleri tarafından kullanılan “Şark Meselesi” deyimini, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Türkler’in Avrupa’daki topraklarının paylaşılması anlamında kullanıldı³¹. Fransız tarihçisi Albert Sorel ise; “Türkler Avrupa’ya ayak bastığı andan itibaren bir şark meselesi meydana gelmiş oldu. Rusya, bir Avrupa devleti olur olmaz, bu meseleyi kendi menfaatine uygun şekilde halletmek yoluna girdi”³². E. Driault’ya göre “Şark Meselesi”, Haçlı Seferleri’ne kadar inen Doğu-Batı mücadelesinin bir evresidir. M. Lhéritier ise; “Şark Meselesi”ni, önemli bir yol kavşağı olan Doğu Akdeniz’in özel jeopolitik konumuna dayandırır. Bununla birlikte tarihçiler, genellikle “Şark Meselesi” terimini büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nun toprakları üzerindeki rekabetinden kaynaklanan bir dizi bunalımı nitelendirmek için kullanırlar.

“Şark Meselesi”nin son yüzyıl anlayışı içinde, geniş kapsamlı bir tarifini yapmak gerekirse; “Avrupalı büyük devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu’nu iktisâdî ve siyâsî nüfuz altına almak veya sebepler ortaya çıkararak parçalamak ve Osmanlı Devleti himâyesinde yaşayan çeşitli milletlerin bağımsızlıklarını temin etmek istemelerinden doğan tarihî meselelerin tamamıdır” diyebiliriz.

Avrupa’yı fazlasıyla meşgul eden ve ilgilendiren “Şark Meselesi”ni iki aşamada ele alan bilim adamları da vardır³³.

²³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V., T.T.K. Yayınları, Ankara 1983, s. 203-204.

²⁴ Albert Sorel, *Onsekizinci Asırda Şark Meselesi*, terc. Yusuf Ziya, İstanbul 1991, s.

³³ Bayram Kodaman, “Ermeni Meselesi’nin Doğuş Sebepleri”, *Türk Kültürü*, sayı: 219 (Mart-Nisan 1981), s. 240-249.

Birincisi, 1071-1683 tarihleri arasındaki “Şark Meselesi” dir. Bu tarihler arasında Avrupa savunmada, Türkler taarruz halindedir. Bu tarihler arasındaki Şark Meselesi’ni şu aşamalarda özetleyebiliriz:

1. Türkler’i Anadolu’ya sokmamak,
2. Türkler’i Anadolu’da durdurmak,
3. Türkler’in Rumeli’ye geçişlerini önlemek,
4. İstanbul’un Türkler tarafından fethini engellemek,
5. Türkler’in Balkanlar üzerinden Avrupa içlerine doğru ilerlemelerine engel olmak.

Şark Meselesi’nin ikinci aşamasında, Türkler savunmada, Avrupa taarruzdadır. 1920’li yıllara kadar devam eden bu aşamada, Şark Meselesi’nin gelişmesi şu şekilde olmuştur:

1. Balkanlar’daki hristiyan milletleri Osmanlı hakimiyetinden kurtarmak. Bunun için hristiyan toplulukları isyana teşvik ederek, önce onların muhtariyetlerini, sonra bağımsızlıklarını sağlamak,
2. Birinci maddede belirtilen hususlar gerçekleşmezse, hristiyanlar için reform istemek ve onların lehine Babıâli nezdinde müdahalelerde bulunmak,
3. Türkler’i Balkanlar’dan tamamen atmak,
4. İstanbul’u Türkler’in elinden almak,
5. Osmanlı Devleti’nin Asya toprakları üzerinde yaşayan hristiyan cemaatler (azınlıklar) lehine reformlar yaptırmak, muhtariyet elde etmek veya mümkün olursa istiklâllerine kavuşturmak,
6. Anadolu’yu paylaşmak, Türkler’i Anadolu’dan çıkarmak.

“Şark Meselesi” deyimi bir politika terimidir. İlk olarak 1815 yılında toplanan Viyana Kongresi’nde kullanılmıştır. Bu kongreye katılan Rus delegeleri, resmî görüşmelerin dışında, ısrarla kongre devletlerinin dikkatlerini Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşamakta olan hristiyan halkın durumu üzerine çekmeye çalışmış, bu durum için de “Şark Meselesi” terimini kullanmışlardır. Kongreden sonra çeşitli anlamlar kazanmaya başlayan bu terim; XIX. Yüzyılın ilk yarısında genel olarak Osmanlı İmparatorluğunu toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Türklerin Avrupa’daki topraklarının paylaşılması, XX. Yüzyılda da İmparatorluğun bütün topraklarının bölüşülmesi anlamında kullanıldı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu’nun iç ve dış siyasetinde gelişen her buh-

ranlı olay, “Şark Meselesi” olarak nitelendirildi. Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihe gömülmesiyle ortadan kalkacağı sanılan “Şark Meselesi”nin ortadan kalkmadığını, bilâkis Türkler için Avrupalılar nazarında halen devam ettiğini söyleyebiliriz. Aslında, Avrupalıların anlamış oldukları manâda “Şark Meselesi”, Türkler için de bir “Garp Meselesi”dir.

Bilindiği gibi I. Dünya Savaşı’nın ardından Müttelikler Paris’te barış antlaşmalarını hazırlamak üzere toplanmışlardır. Bu konferansa, İttifak Devletleri ile onlara savaş ilân eden 32 devletin 70’e yakın temsilcisi katılmıştır. Fakat konferansa egemen olan devletler, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Japonya, İngiltere ve İtalya idi. Bu devletler arasında da İngiltere ve Fransa birinci derecede etkili devletlerdir.

Bu şartlar altında 18 Ocak 1919’da toplanan Paris Barış Konferansı’nda ele alınan önemli sorunlardan biri de Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceği ve ona uygulanacak anlaşma şartlarının ne olacağıydı. İtilâf Devletleri’nin temel amacı, konferansta “Şark Meselesi” (Doğu Sorunu) ni çözümlmek, yani Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalamaktı. Osmanlı’nın yıkılmasına karar verilmişti verilmesine de paylaşımın ne şekilde olacağı konusunda İngiltere ile Fransa, Fransa ile İtalya ve İtalya ile de Yunanistan bir türlü anlaşamıyorlardı.

Bütün bu kargaşa içinde, İtilâf Devletleri arasındaki anlaşmazlıklar da giderildikten sonra, 24 Nisan 1920’de San Remo Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu’na uygulanacak barış anlaşmasının şartları belirlendi. Bu anlaşmaya göre;

1. Padişah İstanbul’da kalacaktı.
2. Rumeli ve Boğazlar bölgesini İtilâf Devletleri ortaklaşa işğâl edeceklerdi.
3. Denize çıkışı da olan bir Ermeni Devleti kurulacaktı. Bunun sınırlarını Amerika Birleşik Devletleri belirleyecek ve onu koruyuculuğu altına alacaktı. (Ancak Amerikan Senatosu, Wilson’un Ermeni koruyuculuğu teklifini 1 Haziran 1920’de reddetti.)
4. Osmanlı İmparatorluğu, Suriye, Filistin, Irak, Arabistan ve Ege Adaları’nı terk edecekti.

Bu anlaşmanın esaslarına göre bir barış anlaşması taslağı hazırlanarak 11 Mayıs 1920’de Osmanlı Devleti’ne verildi. Osmanlı hükümeti ve Padişahın başkanlığında bir olağanüstü kurulda çok ağır şartlar taşıyan bu teklifler görüşüldükten sonra 22 Temmuz 1920’de metin kabul edildi. İlk başlarda, Osmanlı Padişahı Vahidettin, Meşrutiyet Anayasası’na göre, Mebuslar Meclisi’nden geçmediği için bu metni imzalamadığı gibi; İngiliz, İtalya ve Fransa parlamentoları da onaylamadı. Ancak, Yunanistan Meclisi metni onaylayarak tek taraflı olarak yürürlüğe koydu ve 22 Haziran 1920’de taarruza geçerek Batı Anadolu’nun büyük bir bölümünü işgal etti. 8 Temmuz’da Bursa’yı, 29 Ağustos’ta Uşak’ı, 20 Temmuz’da Doğu Trakya’yı işgal ettiler. Batı Anadolu’daki Kuvâ-yı Milliye Yunanlılar’ı durduramadığı gibi, kayda değer bir direnişte dahi bulunamamıştı. Bunun sebebi de gayet açıktı: Türk halkı batıda âdeta bir iç savaş yaşıyordu. İç savaşı padişah yanlıları başlatıp yürüttüğüne göre, Yunanlılar’ın başarısının Vahidettin sayesinde gerçekleştiğini söylemek yanlış olmaz. Fakat durum ne olursa olsun, idam hükmünden farkı olmayan bu antlaşmayı imzalamaktan başka da çare kalmıyordu³⁴. Çaresizliği belgelemekten başka bir işlevi kalmayan Saltanat Şurası Sultan Vahidettin’in başkanlığında toplanarak 22 Temmuz 1920’de “zayıf bir mevcudiyeti, mahva tercih edilmeğe değer” görerek Antlaşma’nın onaylanmasına karar verdi. Tevfik Paşa’nın, Türk topraklarını parçalayan, milli şeref ve haysiyetle bağdaşmayan bu antlaşmayı imzalamaması üzerine Damat Ferit Paşa tarafından görevlendirilen Reşat Halis Bey, Hadî Paşa ve Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey Sevr Antlaşması’nı 10 Ağustos 1920’de imzaladılar. [Adı geçen kuruldaki sadece bir kişi; Artvin Kıpçak-Atabekleri soyundan gelen Topçu Ferîki (Orgeneral) Rıza Paşa (1854-1921) Sevr Antlaşması’nın maddelerini kabul etmedi.] 10 Ağustos 1920’de Sevrés Antlaşması imzalanmıştır.

Tamamı 433 madde olan ve ilk 26 maddesi Milletler Cemiyeti ile ilgili bulunan bu antlaşmaya göre;

1. Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ile Anadolu’nun küçük bir parçasından ibaret kalacaktı.
2. İstanbul, Osmanlı Devleti’nin başkenti olarak kalacaktı. Ancak müttefikler isterse, bu hükmü değiştirebileceklerdi.
3. Çanakkale ve İstanbul Boğazları, barış ve savaş zamanlarında bütün devletlerin gemilerine açık olacaktı. Boğazlar,

³⁴ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 153

kurulacak olan milletlerarası “Boğazlar Komisyonu” tarafından yönetilecekti.

4. İzmir ve Ege bölgesinin büyük kısmı ile Ege Adaları (On İki Ada hariç) ve Doğu Trakya’nın bütünü Yunanistan’a verilecekti.
5. Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan ile onun güneyinde özerk Kürdistan kurulacaktı.
6. Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Suriye’yi Fransa; Irak ile Filistin’i İngiltere alacaktı.
7. Osmanlı İmparatorluğu; Mısır, Sudan ve Kıbrıs’ın İngiltere’ye bağlandığını, Fas ve Tunus üzerindeki Fransız koruyuculuğunu kabul edecekti.
8. Antalya ve Konya ile Edremit’e kadar olan yerleri İtalyanlar alacaktı. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu, Libya ve On İki Ada üzerindeki haklarından İtalya yararına vazgeçecekti.
9. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa’nın yeni siyasî haritasını ve yapılan antlaşmaları tanıyacak, Brest-Litovsk antlaşmasını kaldırıldığını kabul edecekti.
10. Osmanlı ordusu terhis edilecekti. Ancak iç güvenliği sağlamakla görevli olarak 50.000 kişilik bir jandarma kuvveti bulunabilecekti.
11. Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşın başında kaldırıldığını ilân ettiği kapitülasyonlar, genişletilerek yeniden yürürlüğe konacaktı³⁵.

Böylece bu anlaşma ile Mondros Mütarekesi ile fiilen yıkılan ve toprakları işgal edilen Osmanlı İmparatorluğu, hukukî bakımdan da parçalanıyor, siyasî, malî, askerî ve ekonomik bakımlardan büyük bir yükümlülük altına sokuluyordu. Yine antlaşmaya göre Türkiye’nin Karadeniz haricinde hiçbir denize kıyısı kalmıyordu. Burası da Boğazlar Komisyonu dolayısıyla kapalı bir deniz olmaksızın öteye gidemiyordu. Sevr Antlaşması;

1. Osmanlı devletini fiilen sona erdirmektedir.
2. Mebusan Meclisi kapalı olduğundan, Osmanlı Parlamentosu tarafından onaylanmamıştır. Bu yönüyle de Osmanlı Anayasası’na (Kanun-u Esâsî) uygun değildir. Mebusan

³⁵ Sevr antlaşmasının tam metni için bkz; Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri*, (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler), Ankara 1977.

Meclisi'nde görüşülmediği için; aynı meclisin aldığı Misâk-ı Millî kararlarına da aykırıdır.

3. Antlaşmayı imzalayan Osmanlı Devleti, T.B.M.M. tarafından vatan haini sayılmıştır. (19 Ağustos 1920)
4. T.B.M.M. bu antlaşmayı tanımadığını ilgili devletlere bildirmiştir.
5. T.B.M.M. kuracağı düzenli ordularla, Türk Kurtuluş Savaşı'nı hazırlık döneminden, Kurtuluş Savaşı aşamasına geçirmiştir.

Kurtuluş Savaşı-Cepheler ve Savaşlar:

Düzenli Ordunun Kurulması: Kuvâ-i Millîye birliklerinin disiplin ve hiyerarşiden uzak olmasının yanında, başına buyruk hareketleri milli davaya zarar verebiliyor, zaman zaman cephelerde de başarısız sonuçlar alabiliyordu. Sevr antlaşmasının imzalanmasını hızlandırmak için İtilâf Devletleri Yunan ileri harekâtını başlatmışlardı. Bu düzenli Yunan kuvvetleri karşısında başarısız olan Kuvâ-i Millîye kuvvetlerini bir disiplin altına almak için düzenli orduyu kurmak için çalışmalar başladı. Bunun için;

1. Halktan düzenli orduya katılması istendi.
2. Ordunun çatısı yetenekli subaylardan oluşturuldu.
3. Askerden kaçmaları önlemek için, İstiklâl Mahkemeleri vasıtasıyla sert tedbirler alındı.
4. Kuvâ-i Millîye birliklerinden, düzenli ordu oluşumunu kabul etmeyenler dağıtıldı.
(Bütün bunlar olurken yegâne düzenli ordunun 15. Kolordu olduğunu ve başında da Kâzım Karabekir Paşa'nın bulunduğunu hatırlatalım.)

Doğu Cephesi: Bu cephede Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu, Ermenilerle savaşmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Doğu Anadolu iki yönlü olarak Ermeni tehdidi altına girmiştir.

1. Brest-Litovsk antlaşmasıyla, Osmanlılar'a bırakılan Batum, Kars, Ardahan ve Artvin, Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeniler tarafından işgâl edilmeye başlandı.
2. Wilson prensipleri kararına göre; bölgede Ermeni çoğunluk olup olmadığını belirleyerek, rapor hazırlamakla görevli General Harbord, bölgede Ermeni çoğunluğunun bulunmadığını bildirince, batılı devletlerin oyunları suya düştü

ve bu sefer de Sevr Antlaşması'na doğuda bir Ermenistan Devleti kurulması yolunda madde koydurdular.

15. Kolordu Ermenileri durdurmakla kalmayıp, onları Doğu Anadolu'dan da tamamen söküp attı. Bu arada batıdaki kuvvetlerimiz Yunan birlikleri önünde çekilmekteydi. 15. Kolordunun bu başarıları T.B.M.M.'ne de büyük moral kaynağı olmuştur.

Ermeniler'le 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması yapıldı. Bu antlaşmayla, Ermeniler Doğu Anadolu'da işgâl ettikleri yerleri boşalttı. Ardahan'ın bir bölümü ile Artvin ve Kars T.B.M.M.'ne bırakıldı. Kafkas seddinin yıkılması sağlandı ve böylece SSCB ile iletişimin yolu açıldı.

Gümrü Antlaşması, T.B.M.M.'nin milletlerarası alanda kazandığı ilk başarıdır. Bu sebeple önemlidir. Bu antlaşmayla Sevr Antlaşması'ndan doğan haklarından ilk vazgeçen devlet Ermenistan olmuştur.

Güney Cephesi: Mondros mütarekesinden sonra Adana, Antep, Maraş ve Urfa bölgelerine İngilizler girmiş, daha sonraları buraları Fransızlara devretmişlerdir. Dolayısıyla, bu bölgedeki işgâl kuvvetlerine karşı verilen mücadele Fransızlar'a karşı olmuş ve bu mücadelede düzenli ordular görev almamıştır. Bölge halkı kendi güçleriyle işgâlcilere karşı koymuşlardır. Maraş'ta Fransızlar'a karşı ilk tepki Sütçü İmam'dan gelmiştir. Sütçü İmam³⁶ hamamdan gelen Türk kadınlarına tacizde bulunan Fransız askerlerine silahla karşılık vermiş, bir Fransız askerini öldürmüştür. Maraş halkı, Maraş kalesindeki Türk bayrağının indirilip yerine Fransız bayrağı çekilmesini karşı çıkmışlardır. Avukat Mehmet Ali Bey, bir beyanname yayınlayarak kaleden Fransız bayrağının indirilerek, yerine Türk bayrağının çekilmesini istiyor, "Dedelerinin kanları karşılığında fethettiğin kalenin burcundaki al sancağın Fransızlar tarafından indirilmiştir. Acaba sende bunun yerine koyacak bir damla kan yok mu?" şeklinde sesleniyordu. Ertesi gün Cuma namazı için Ulu Camîe gelenlere ise imam, "Bayraksız namaz kılınmaz. Hürriyeti olmayan milletin Cuma namazı kılması câiz değildir" diyerek Cuma

³⁶ Sütçülük yaparak hayatını kazanan adı İmam olan kişidir. Asıl adının Ali olduğu lakabının fahrî imamlık yapması nedeniyle lâkâbının İmam olduğunu ifade edenler de vardır.

namazı kıldırmadı. Bunun üzerine kaleye yürüyen halk Fransız bayrağını indirerek Türk bayrağını çektiler.

Urfa'da da mahallî hükümetin işlerine karışmaya başlayan Fransızlar, Suruç kaymakamı ile jandarma komutanını tutuklamışlar, Urfa jandarma komutanını da görevden uzaklaştırmışlardır. Yöredeki Ermeniler'e toleranslı davranan Fransızlar, bu davranışları ile de tepki çekmeye devam etmişlerdir.

Sivas Kongresi ile yöredeki direniş birliklerinin başına atanan subaylar idaresinde gayr-i nizamî harp yolu ile mücadele eden Maraşlılar 11 Şubat 1920'de, Urfalılar 10 Nisan 1920'de, Antepliler de 9 Şubat 1921'de Fransızlar'ı topraklarından kovdular.

Batı Cephesi: Kurulan düzenli birliklerle Batı Cephesi'nde yapılan savaşlar Yunanlılara karşı olmuştur.

I. İnönü Savaşı (6-10 Ocak 1921):

Bursa'yı alan Yunanlılar'ın, Eskişehir'i de alıp, Ankara yönüne doğru ilerleyerek, millî hareketi boğmak istemesi üzerine başlatılmıştır. Burada Yunanlılar'a karşı sürdürülen savaşın yanı sıra Çerkes Ethem'e karşı da mücadele verilmiştir. Yunan ordusu İnönü yakınlarında durdurulmuştur. İnönü Zaferi kurulan düzenli orduların ilk zaferidir. T.B.M.M.'nin kendine olan güvenini ve yurdu kurtarma azmini artırmıştır. Batı Cephesi komutanı İsmet Bey'dir. [Daha önceleri Ali Fuat Bey (Cebesoy)'in idaresindeki bu ordu, Ali Fuat Bey'in Moskova Büyükelçiliği görevine atanması üzerine, 8 Kasım 1920'de Albay Mustafa İsmet Bey (İnönü)'in idaresine geçmiştir.] Bu savaş esnasında düzenli ilk Türk ordusu sayılan ordunun mevcudu 6.000 kişi civarında iken, daha sonraları Yunanlılara yardım eden Çerkes Ethem'in kuvvetleri hariç, Yunan kuvvetleri 20.000 kişi civarında bulunuyordu. I. İnönü Savaşı'nın sonrasında Albay İsmet, Tuğgeneralliğe terfi ettirildi ve Paşa oldu. (11 Ocak 1921).

Bu zaferin ardından 20 Ocak 1921'de Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun kabul edilmesiyle "ilk anayasa" yürürlüğe konmuş, 12 Mart 1921'de İstiklâl Marşı kabul edilmiştir.

Zaferin siyâsî sonuçları da çok önemliydi. 23 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri arasında toplanan Londra Konferansı'na İtalya ve Fransa'nın baskılarıyla T.B.M.M. de davet edilmiştir. Konferansa

T.B.M.M. yanında Osmanlı Hükümeti de temsilci göndermiştir. T.B.M.M.'ni Bekir Sami Bey temsil ederken, İstanbul hükümeti adına da vatansever bir kişi olarak tanınan Tevfik Paşa katıldı. Konferansta ilk sözün verildiği İstanbul hükümeti temsilcisi Tevfik Paşa; "Söz milletimin asıl vekillerine aittir. Bundan dolayı Anadolu kuruluna söz verilmesini rica ederim" diyerek söz hakkını Ankara Hükümeti temsilcisine verdi.

Londra Konferansı'yla, T.B.M.M. hükümeti İtilâf Devletleri tarafından tanınmış oldu. Bekir Sami Bey bu konferans esnasında bazı anlaşmalara da imza atarak geri dönmüştür. Bu anlaşmalar T.B.M.M. tarafından kabul edilmediği gibi, Bekir Sami Bey de Dışişleri Bakanlığı görevinden alınarak yerine Yusuf Kemâl Bey (Tengirsek) getirilmiştir.

1921 Anayasası (20 Ocak 1921)

TBMM'nin yaptığı ilk Anayasanın görüşmeleri, 19 Kasım 1920'de başlamış ve I. İnönü Zaferi'nin hemen sonrasında 20 Ocak 1921 günü yapılan oylamayla kabul edilmiştir. Böylece millî egemenlik ilkesine dayalı ilk Anayasa yürürlüğe girmiştir. 1921 Anayasası, olağanüstü şartlarda hazırlandığı için olsa gerek kısa ve özet anayasa görünümünde; 23 maddeden oluşan bir metindir. İlk dokuz maddesi devletin dayandığı temel ilkeleri belirtir. Anayasada egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu, yasama ve yürütme yetkilerinin milletin tek ve gerçek temsilcisi olan TBMM'de toplandığı, halka dayalı devlet ve güçler birliği ilkeleri en kesin ve açık biçimde ifade edilir. Ancak, 1921 Anayasası'nda, TBMM Başkanı aynı zamanda devlet başkanıdır. Devlet başkanının bulunmaması, vatandaşların hak ve özgürlüklerinin düzenlenmeyişi, yargı ile ilgili hükümlerin olmayışı önemli eksikliklerdir. 1921 Anayasası ile millî egemenlik yolunda önemli bir adım atılmış, milletvekili seçimlerinin iki yılda bir yapılması, kuvvetler birliği ilkesi ve meclis hükümeti sistemi³⁷ benimsenmiştir.

³⁷ Yasama ve yürütme meclise ait olup güçler birliği ilkesi uygulanmaktadır. Bakanlar meclis içinden tek tek seçilmektedir ve devlet başkanlığı makamı yoktur. Yürütme organı içinde yer alacak kişiler, yasamada da görev almak zorundadır. Yasama yürütmeyi denetlemeye ve düşürmeye yetkili iken, yürütmenin yasamaya yönelik hiçbir gücü yoktur. Bireysel sorumluluk esastır, kolektif sorumluluk yoktur. Bakanlar yaptıkları işlerden tek başlarına sorumludur. İki dereceli seçim sistemi esastır. Bu sistem Türkiye'de 1946 yılına kadar uygulanmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile "Meclis Hükümeti Sistemi" terk edilerek bugünkü "Kabine Siste-

1921 Anayasası, Mustafa Kemal'in değişik zamanlarda T.B.M.M.'ye sunduğu önergelerden oluşmuştur. Bu anayasa aynı zamanda T.B.M.M. ve ona bağlı organların çalışma ve örgütlenme esaslarını tespit ettiği gibi, Türkiye tarihinde bir daha görülmeyecek şekilde, vilâyetlerde yerel yönetim şuraları kurulmasını öngörüyordu³⁸. 1921 Anayasası'nın esaslarını özet olarak toparlayacak olursak;

1. Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir ve bu özelliğiyle millî egemenlik ilkesinin kabul edildiği ilk anayasa,
2. Yasama, yürütme ve yargı güçlerinin (güçler birliği) meclisin elinde olduğunu,
3. Laik bir anayasa olmadığını, din ve şariat işlerini (ahkâm-ı şer'îye) yürütmenin T.B.M.M.'nin görevleri arasında olduğunu,
4. Padişah ve hilâfet yanlıları arasında ikilik çıkarmamak maksadıyla, padişah ve halifenin geleceğinin meclisin vereceği kararla belirleneceğini,
5. Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine yeni bir devletin kurulacağını mesajının verildiğini,
6. T.B.M.M.'nin yasal statüye kavuşturulduğunu,
7. Demokratik olmakla birlikte ihtilâlcî karaktere de sahip olduğunu,
8. İlk defa meclis hükümeti sisteminin benimsendiğini,
9. Devletin resmî dini konusunda bir bahsin bulunmadığını görebiliriz.

İhtilâlin başarılması için gerekli olan maddeleri içerdiği için bu anayasaya "ihtilâl anayasası" demek de mümkündür. 1921 Anayasası'nda yapılan en önemli değişiklikler, cumhuriyetin ilânıyla olmuştur. Türk tarihinin en kısa süreli anayasası olma özelliği de taşıyan 1921 Anayasası 1924 tarihinde yeni anayasanın hazırlanmasıyla yürürlükten kalkmıştır.

Sovyet Rusya ile Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)

Misâk-ı Milli kararlarını kabul ederek, bu doğrultuda T.B.M.M. hükümeti ile doğrudan siyâsî ilişki kuran ilk Avrupalı devlet Sovyet Rusya'dır. Rusya 1920 yılında Misâk-ı Milli'yi tanıdığını açıklamış

mi"ne geçilmiştir. Yönetimde meclis sisteminin bugün dünyada uygulandığı tek ülke İsviçre'dir.

³⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 26

ve I. İnönü Zaferi de iki ülke arasında yakınlaşmanın temellerini atmıştır. Moskova Antlaşması'na göre;

1. Gümrü antlaşması ile belirlenen sınır Sovyet Rusya tarafından da kabul edilmektedir. (Doğu sınırını kesin olarak belirlemez.)
2. Sovyet Rusya, T.B.M.M. hükümetini tanıyor ve Osmanlı Devleti'yle hiçbir ilişkisinin kalmadığını kabul ediyordu. (Osmanlı Devleti'yle ilişkisini kesen ilk devlet Sovyet Rusya'dır.)
3. Bir tarafın tanımadığı bir anlaşmayı diğer taraf da tanımayacaktır. (Bu madde ile T.B.M.M. ve Sovyet Rusya ittifak kurmuş olmaktadır. İki taraf da siyasî alanda birlikte hareket etmeyi kabul etmektedirler.)
4. Çarlık Rusyası ile Osmanlı Devleti arasında yapılmış olan bütün anlaşmalar geçersiz sayılmıştır. (1774 Küçük Kaynarca anlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusyası'na kapitülasyonlar verdiğini hatırlarsak, kapitülasyon haklarından ilk vazgeçen ülkenin Sovyet Rusya olduğunu görürüz.)
5. Çeşitli konularda karşılıklı yardımlaşma sağlanacaktır.

Bu anlaşmanın imzalanması bir yandan Anadolu İhtilâlinin başa-
rılmasını, diğer yandan da Sovyet Rusya'da sosyalist yönetimin
yerleşmesini sağlamıştır.

II. İnönü Zaferi (26 Mart-1 Nisan 1921)

Londra Konferansı esnasında, Sevr Antlaşması'nın şartlarını T.B.M.M.'ne kabul ettiremeyen İtilâf Devletleri'nden İngiltere, Yunanlılar'ı destekleyerek, Sevr Antlaşması'nı Türkiye'ye zorla kabul ettirmek için ileri harekât başlattı. Harekâtın amacı Türk ordusunun saldırı gücü kazanmasını engellemek ve T.B.M.M.'yi dağıtmaktı. Yapılan savaşta galip gelen Türk ordusu olmasına rağmen, Yunan birlikleri sayıca üstün olduklarından başka başka kollardan ilerleyişlerini sürdürdüler. (Bu zaferin ardından İsmet Paşa'ya bir telgraf çeken Mustafa Kemâl Paşa “siz orada sadece düşmanı değil, milletin mâkus tali'ini de yendiniz” demiştir.)

Bu zafer sonucunda; Fransa ile diplomatik görüşmeler başlamış, İtalya Anadolu'daki askerlerinin bir bölümünü geri çekmiş, İngilizler Türk esirlerin bir kısmını serbest bırakmış, İzmit Türk yönetimine geçmiştir.

Kütahya-Eskişehir-Aslıhanlar Savaşları (10-24 Temmuz 1921)

İnönü Savaşları'nda beklenmedik bir yenilgi alan Yunan kuvvetleri, daha da güçlenerek Türk ordularını yenmek maksadıyla harekâta başladılar. Yunan ordusunun oluşturduğu cepheye, kendini 1453'de İstanbul'un fethi esnasında ölen XI. Konstantin'in halefi yerine koyan ve 15 Aralık 1920'de XII. Konstantin ünvanını alan, artistlerine, Ankara'da verilecek bir "Helen Zaferi Piyesi" provalarını yapmayı buyuran Kral Konstantin de vardı. Yunanlılar 13 Temmuz 1921'de Altıntaş Savaşı ile Afyon'u, 17 Temmuz'da Kütahya ve 19 Temmuz'da da Eskişehir'i ele geçirdiler. Yunan kuvvetleri Sakarya nehrini geçerek Polatlı yakınlarına kadar geldiler. Hatta, 19 Temmuz 1921 tarihinde yapılan T.B.M.M. gizli oturumunda, Ankara'daki Meclisin Kayseri'ye taşınması dahi gündeme geldi. (Bu harekâtı gerçekleştiren Yunan ordusunda, İstanbul'dan gönüllü olarak Yunan ordusuna katılan 3.000 kadar İstanbul Rum'u da vardır. Bunlar da, Anadolu'da büyük vahşetler yapan, kadınların ırzına tecâvüz edip, çocukları öldüren kitlenin arasında büyük rol oynamıştır.) Batı cephemizde bozguna uğrayan kuvvetlerimiz, Mustafa Kemâl Paşa'nın emri ile geri çekilerek imha olmaktan kurtuldu ve Sakarya nehrinin doğusunda tutunmaya çalıştı.

Tekâlif-i Millîye Kararları (7-8 Ağustos 1921)

Bu bozgunun ardından, 4 Ağustos 1921'de yapılan meclis gizli oturumunda, İsmet Paşa Batı Cephesi'ndeki taktik hatalarını tek tek ortaya koyarak, 91 günlüğüne Mustafa Kemâl'e başkomutanlık yetkisinin verilmesi gerektiğini ileri sürdü, savaş esnasındaki geri çekilmenin ise bir yenilgi sayılamayacağını açıkladı. 5 Ağustos 1921 günü çıkarılan bir kanun ile Mustafa Kemâl'e Başkumandanlık yetkisi verildi.

Mustafa Kemâl Türk ordularının başkumandanı olmasından sonra T.B.M.M.'nin yetkilerini de kullanarak, Tekâlif-i Millîye (Millî Yüklümlülükler) kararlarını alır. Amaç, Türk ordusunun eksiklerini milletin yardımına başvurarak tamamlamaya çalışmaktır.

Bu kararlara göre;

1. Her ilçede birer Tekâlif-i Millîye komisyonu kurulacaktır.
2. Her aile birer çamaşır, birer çift çorap ve çarık hazırlayıp bu komisyona verecektir. Tarım ürünlerinin %40'ı, köylüden ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için alınacaktır.
3. Yurtta mevcut bütün yiyecek maddelerinin de %40'ına aynı şekilde el konulacaktır.
4. Taşıtı olanlar, ordu için her ay yüz kilometre askerî ulaşım yaptıracaklardır.
5. Ordunun ihtiyacı için bütün sahipsiz mallara el konulacaktır.
6. Demirci, dökümcü ve marangozlar ordunun emrinde kullanılacaktır.
7. Halkta bulunan bütün silâh ve cephane üç gün içinde teslim edilecektir.

Tekâlif-i Millîye emirlerini uygulamakta ortaya çıkabilecek aksaklıkları ortadan kaldırmak ve otoriteyi hâkim kılmak için olağanüstü yetkilere sahip olan “İstiklâl Mahkemeleri” kurulmuştur. Ancak, Tekâlif-i Millîye Kararları ile tamamlanması plânlanan eksikler tamamlanamadan, Yunan ordusu ileri harekâta geçecektir.

Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-12 Eylül 1921)

Meclis tarafından 4 Ağustos 1921’de Başkomutanlık yetkisi kendisine verilen Mustafa Kemâl, 12 Ağustos’da Genelkurmay Başkanı Fevzi (Paşa) Çakmak ile cepheye gitti. 15 Ağustos’da Kral Konstantin, “Ankara’ya ilerleme” emrini verdi. Yunan kuvvetleri, 88 bin tüfek (asker), 7 bin makineli tüfek, 300 top, 1.300 kılıç ve 20 uçakla; Türk kuvvetleri ise, 40 bin tüfek (asker), 700 makineli tüfek, 177 top, 2750 kılıç ve 2 uçakla bu savaşa girişmişlerdi. 100 kilometre cepheli savaşta tam 21 gün geceli gündüzlü süren savaşı Türkler kazandı. Türk savunma hattının birkaç yerde kırıldığı haberinin gelmesi üzerine Mustafa Kemâl, dünya savaş tarihinde bir slogan haline gelecek olan; “hatt-ı müdafafa yoktur. Sathı müdafa vardır. O sath da bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanı ile sulanmadıkça, terkölünamaz.” sözlerini bu sıralarda söylemiştir.

Savaş sonunda, 350 subay, 2900 eri şehit verdik. 800 subay ve 1300 erimiz de yaralandı. Yunan kuvvetlerinin kayıpları ise bunun üç misli kadardı. Sakarya zaferimiz, 1683 Viyana Bozgunu’ndan

beri hep gerileyen Türk ordusunun, ilk ilerleme hamlesidir. 19 Eylül 1921’de çıkarılan 153 sayılı kanun ile Mustafa Kemâl’e “Mareşâl” ünvanı verildi.

Sakarya Savaşı’nın ardından, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’nı pekiştiren 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması’nı; 20 Ekim 1921’de de Fransızlarla Ankara Antlaşması’nı imzaladık.

Kars Antlaşması (13 Ekim 1921)

1. Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyası arasında yapılan her türlü antlaşma geçersiz sayılacak ancak Moskova Antlaşması geçerliliğini sürdürecektir.
2. Taraflar “Türkiye” ifadesi ile son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde kabul edilen Misak-ı Milli’nin kapsadığı toprakların anlaşılacağını kabul edeceklerdir.
3. Ankara Hükümeti; Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan’la ilişkili olup yeni yönetimlerce geçersiz sayılan antlaşmaları geçersiz sayıp tanımayacağını taahhüt edecektir.
4. Türkiye’nin kuzeyde Sarp Köyü’nden başlayarak güneye uzanan doğu sınırları taraf devletlerce kabul edilecektir.
5. Batum ve çevresi, o bölgede yaşayan müslüman halkın kültürel ve dinî haklarının saklı kalması şartı ile Gürcistan’a bırakılacaktır.
6. Ankara Hükümeti ve Gürcistan, ortak sınır bölgeleri halklarının karma bir komisyonca gümrük, güvenlik ve sağlık işleri alanlarında konulacak öncelikli yasalara uymaları koşuluyla, sınır geçişlerinin kolaylaştırılmasını sağlayacaklardır.
7. Gürcistan, Karadeniz’e kıyısı olan bir devlet olarak, Moskova Antlaşması’nda belirtilen Boğazlara ilişkin rejimin düzenlenmesine ilişkin esasları kabul edecektir.
8. Türkiye ve Gürcistan, sınır bölgelerinde yaşayan halklardan olup Gürcü ya da Türk uyruğundan çıkmak isteyenlerin, mal ve paralarıyla birlikte bir ülkeden diğerine geçişlerini kabul edeceklerdir.
9. Türkiye ve Gürcistan, içlerinden birinin öteki ülke topraklarında oturan uyrukları için “En çok gözetilen ulus” statüsü uygulayacaklardır.

10. Nahcivan'ın statüsünün belirlenmesine ilişkin yapılacak her türlü antlaşmada Türkiye'nin taraf olmasını öngören Moskova Antlaşması hükmü aynen geçerli olacaktır.

Ankara Antlaşması (20 Ekim 1921)

1. Antlaşmanın imzalanmasından sonra taraflar arasındaki savaş durumu sona erecektir.
2. Türkiye-Suriye sınırı, İskenderun ve Hatay illeri dışında bırakılacak şekilde belirlenecektir.
3. Antlaşmanın imzalanmasından sonra, en fazla iki ay içerisinde Fransız birlikleri sınır çizgisinin güneyine, Türk birlikleri de kuzeyine çekilecektir.
4. Her iki tarafta çekildiği topraklarda genel af ilan edecektir.
5. İskenderun bölgesi için özel bir yönetim kurulacak, bu bölgede oturanlardan Türk olanlar kültürlerini geliştirmek için her türlü haktan yararlanacaktır. Türkçe resmi dil olacaktır.
6. Bu antlaşmanın onaylanmasından sonra, Türkiye ile Suriye arasında bir gümrük sözleşmesi imzalanması için karma bir komisyon kurulacaktır.
7. Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'ın mezarının da içinde bulunduğu Caber Kalesi, Türk bayrağı altında ve Türk askerlerinin koruyuculuğunda Türkiye'nin mülkü altında kalacaktır.

Ankara Antlaşması'nın Sonuçları:

1. Güney Cephesi'nin kapanması ile buradaki sınırlarımız güvence altına alınmış, birliklerimiz batı cephesine sevk edilmiştir.
2. Fransa Türkiye Büyük Millet Meclisini tanımıştır.
3. Hatay'a özel bir yönetim hakkı tanınmış, bu bölgenin Türk toprakları olduğu Fransa tarafından kabul edilmiştir.
4. Fransa'nın desteğini yitiren Ermenilerin, Çukurova bölgesinde bir devlet kurma hayalleri sona ermiştir.

Ankara Antlaşması'nın önemi:

1. Hatay ve İskenderun hariç güney (Suriye) sınırının çizilmiştir.

2.Fransa, Türkiye'nin bağımsızlığını tanıyan ilk itilaf devleti olmuştur.

Büyük Taarruz (26 Ağustos-18 Eylül 1921)

Büyük Taarruz (bizzat Mustafa Kemâl yönettiği için de Başkomutanlık Meydan Muharebesi olarak anılır) 26 Ağustos'da baskın biçiminde başladı. Taarruzun ilk günü, Yunan cephesi yarıldı. Fevzi Paşa tarafından hazırlanan taarruz plânı uygulanıyordu. Ertesi gün Afyon kurtuldu. 30 Ağustos 1922'de Afyon'un kuzey batısında Porsukçayı başında Dumlupınar Başkomutanlık Meydan Savaşı'nı, Gazi Mustafa Kemâl yönetti ve düşman kuvvetlerini yok etti. Yunanlılar 5 günde bozulup kaçarlarırken, Mustafa Kemâl 5 Eylül 1922'de meşhur emrini verdi: "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!" Yunan Başkumandanı Trikopis, kurmay heyetiyle birlikte 2 Eylül 1922'de esir edildi.

Yunanlılar Uşak, Aydın, Alaşehir ve Bilecik'i yakarak çekilirken, silâhsız Türkler'e görülmedik mezâlim yapıyordu. Bu vahşetleri gören Mehmetçikler, uykusuzluk ve yorgunluğunu unutup, 24 saatte yaya olarak 80 kilometre yolu yürüyerek, Yunan sūvârisinden önce 9 Eylül 1922 günü İzmir'e varmak gibi bir büyük mucizeyi başardılar. (Türk ordularının İzmir'e varıldığı Ankara'da öğrenildiğinde, 8 Temmuz 1920 günü "Millî Yas" belirtisi olarak T.B.M.M. Başkanlığı kürsüsü üzerine örtülmüş bulunan "Kara Örtü" şükür dualarıyla kaldırıldı.)

26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi'yle yerleşip yurt edindiğimiz Anadolu, hiçbir hakları ve tarihî dayanakları olmadığı halde, Bizans'ı ihyâ etmeye kalkışan Yunanlılar'a, 30 Ağustos 1922'de son mezar oldu.

Öte yandan, 8 Temmuz 1920'de işgâl edilen Bursa'ya da 9 Eylül akşamı öncülerimiz, 10 Eylül'de de ordularımız girdiler. Böylece Bursa da kurtulmuş oldu.

(Yunan Devlet Başkanlarından Venizelos'un oğlu Yedek Teğmen Sofokles Venizelos, 8 Temmuz 1920'de Bursa işgâl edildiğinde, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi türbesine girip, pis ayakları ile Osman Gazi'nin sandukasını tekmelemiş, "Koca Türk! Kalk da yurdunu Yunandan kurtar" diyerek alçakça hakarete bulunmuştu.)

Bursa kurtulduğu gün de Fevzi Paşa'ya "Mareşal"lik rütbesi verildi.

(Büyük Taarruz esnasında Çiğiltepe'yi almağa memur edilen 57. Tümen komutanı Albay Reşat, zamanında hedefe varamamıştı. Mustafa Kemâl Paşa telefonla neden böyle olduğunu sorduğunda, "yarım saate kadar hedefe ulaşılacağını" bildirmiş, fakat bu süre içinde de başarılı olamadığı için intihar etmişti. Mustafa Kemâl Paşa ikinci defa telefon ettiğinde, kendisine onun vedânamesini okudular. Bu vedânamede Reşat Bey; "Yarım saat zarfında size o mevâzî almak için söz verdiğim halde sözümü yapamamış olduğumdan dolayı yaşayamam" diyordu.)

(Bir İngiliz Kurmayı raporunda "eğer Türkler Afyon'daki Yunan mevzilerini 4-5 ayda işgâl ederlerse, bir günde aldıklarını iddia edebilirler" diyordu. Türk askerleri söz konusu mevzileri 2 saatte geçmişlerdir. Mustafa Kemâl Paşa diyor ki; "saat altı'da Tınaztepe'ye hücum halinde iken, hücum mesâfesine yaklaşmış piyâdelerimiz, önündeki tel örgüleri kesmeğe lüzum görmeyerek, ayağını kaldırdı ve tel örgüsünün üzerinden bacağını aşırarak atladı ve orada bulunan Yunan neferlerini süngüleriyle tamamen tepeledikten sonra, Tınaztepe'yi ele geçirdi. Ben bu manzarayı seyrederken bir suale, bir cevap vermeyi hatırladım. "Bu tel örgüsünü nasıl geçebilirsiniz?" diyorlardı. Oradakilere dedim ki; "İşte böyle, ayağını kaldırır ve geçerler.")

Mudanya Mütarekesi (11 Ekim 1922)

Mudanya Konferansı 3 Ekim 1922'de Mudanya'da başladı. Türkiye'nin başmurahtası Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, İngiltere'nin General Harrington, Fransa'nın General Charpy, İtalya'nın General Mombelli ve Yunanistan'ın, korkusundan denizde zırhlı içinde kalarak, karaya çıkamayan ve böylece Türk halkının hücumundan kurtulan General Mazarakis idi. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi'nin maddeleri şunlardır.

1. Edirne dahil, Doğu Trakya, Meriç'in sol kıyısına kadar 15 gün içinde Yunan ordusu tarafından boşaltılacak, Türk ve Yunan orduları arasında çarpışmalar duracaktır.
2. Barışın imzalanmasına kadar her türlü karışıklığın önüne geçmek üzere, Karaağaç dahil, Meriç'in sağ kıyıları İtilâf Devletleri kuvvetlerince tutulacaktır.

3. En çok 30 gün içerisinde Yunan memurları Doğu Trakya'da boşaltılan şehir ve kasabaları, İtilâf Devletleri memurlarına, onlar da Türklere teslim edeceklerdir.
4. Subaylar dahil, Türklerin Doğu Trakya'daki jandarma kuvveti 8.000'den daha fazla olmayacaktır. Taşkınlıkları önlemek için, Doğu Trakya'da İtilâf Devletleri yedi taburluk bir kuvvet bulunduracaktır. Yunan çekilişinden 30 gün sonra da, bu yedi tabur, Doğu Trakya'dan alınacaktır.
5. Türkiye Kuvvetleri, Asya'da Çanakkale Boğazı'ndan 15 ve İstanbul Boğazı'ndan 40 km. gerilerde bulunacak, buralara topçu yerleştirilmeyecektir.
6. Türkiye ileride imzalanacak barışı tasdik ettikten 45 gün sonrasına kadar, İtilâf Kuvvetleri, Çanakkale Boğazı, Şile-Derince çizgisi ve İstanbul ile Boğaz'da kalacaktır.

Mudanya Ateşkes Antlaşması'yla;

1. Doğu Trakya, Boğazlar ve İstanbul savaş yapılmadan alınmıştır.
2. Kurtuluş Savaşı'nın sıcak savaş dönemi sona ermiştir.
3. Esas barış antlaşması (Lozan) için zemin hazırlanmıştır.
4. İtilâf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin hukuken sona erdiğini kabul etmişlerdir.
5. Anadolu'da kurulan T.B.M.M. Hükümeti, milletlerarası alanda varlığının kabul edilmesi yolunda önemli bir adım atmıştır.
6. İngiltere'de hükümet değişikliğine sebep olmuştur.
7. Damat Ferit Paşa görevinden alınmış, vatansever Tevfik Paşa hükümet kurmuştur.

Saltanatın Kaldırılması (1 Kasım 1922)

Saltanatın kaldırılmasını hızlandıran en önemli sebep; İtilâf Devletleri'nin Lozan'da yapılacak görüşmelere, Türk gücünü parçalamak maksadıyla, hem Ankara (TBMM), hem de İstanbul (Osmanlı) Hükümeti'ni birlikte davet etmesidir. Saltanat bu plânın bozulması için kaldırılmalıydı ve kaldırıldı. Öte yandan saltanatın varlığı cumhuriyete giden yolda da büyük bir engel teşkil ediyordu.

Saltanatın kaldırılmasını sağlayan kanun 1 Kasım 1922'de T.B.M.M.'de fazla tepki görmeden kabul edilmiştir. Saltanat kaldırılırken, halifelige dokunulmamıştır. Çünkü kamuoyu buna henüz

hazır değildi. Öte yandan 16-17 Kasım 1922’de son Osmanlı Padişahı VI. Mehmet Vahidettin İngiltere’nin himayesine sığınarak ülkeyi terk etti. İngiltere’nin Vahidettin’i Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı kullanabileceği ihtimali üzerine, Osmanlı Hanedanı’ndan Abdülmecid Efendi halife olarak görevlendirildi. Böylece İngilizler’in önü kesilmiş oldu. Saltanatın kaldırılmasıyla, millî egemenlik yolunda çok önemli bir adım atılmıştır. Halife bir sembol olmaktan öteye gidememiştir. Bir diğer anlamda, 1.T.B.M.M.’nin yaptığı ilk ve tek inkılâp saltanatın kaldırılmasıdır. (Diğer inkılâplar bilindiği gibi Yeni Türkiye Devleti’nin yani Türkiye Cumhuriyeti’nin yaptığı inkılâplardır.)

Lozan Barış Antlaşması (23-24 Temmuz 1923)

Lozan Konferansı’na, 1 Kasım 1922 tarihinden itibaren saltanat kaldırıldığından, Türkiye adına sadece T.B.M.M. katılmıştır. Bu konferansa, Mudanya Mütarekesi’ndeki başarısı göz önünde bulundurulmuş Dışişleri Bakanı ve Edirne meb’usu İsmet Paşa I. Murahhas (delege), Sağlık Bakanı ve Sinop meb’usu Rıza Nur Bey ikinci murahhas tayin edilmişlerdir. (Ayrıca Trabzon meb’usu Hasan Saka, eski İktisat Vekili Celâl Bayar ve üç meb’us da müşâvir olarak bu görüşmelerde hazır bulunmuşlardır.)

Türkiye’den başka İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Japonya, Romanya ve Yugoslavya (Sırp-Karadağ-Hırvat-Makedon) bütün maddeler üzerinde söz sahibi olarak, Sovyetler Birliği ve Bulgaristan ise, sadece Boğazlar üzerindeki maddeler üzerinde konuşmak üzere konferansa katılmışlardır. Lozan Konferansı sırasında bize sürekli güçlükler çıkaran iki devletten İngiltere murahhası Dışişleri Bakanı Lord Curzon –aynı zamanda Musul Petrol İşletme Şirketi’nin de Yönetim Kurulu Başkanı’ydı- ve Yunanistan adına da Elefterios Venizelos idi. İlk hafta düzgün giden işler, ikinci hafta sarp sarmaya başladı. İsmet Paşa “çok acı çektik, çok kan akıttık, bütün medenî milletler gibi hürriyet ve hâkimiyet istiyoruz” sözleriyle, Sevr’in bir başka versiyonunu masaya koymaya gelen delegelere verilmesi gereken mesajı veriyordu. Bunun üzerine özellikle İngiliz ve Yunan tarafı sertleşmeye; Osmanlı Devlet Borçları, Kapütülasyonlar, Musul vilâyeti ve Türk-Rum mübadelesi konularında uyuşmazlıklar yaşanmaya başlandı. Bunun sonucunda 4 Şubat 1923’de Türk delegeleri görüşmeleri bırakıp geri döndüler.

Lozan Görüşmeleri'nin kesilmesinden sonra, Mustafa Kemâl, bir yandan askerî bir hareketle İstanbul ve Boğazlar'da egemenliği sağlamak yolunda hazırlıklar yaparken; bir yandan da Boğazlar için yapılacak bir savaşta, Sovyet Rusya'nın da mutlaka Türkler'le birlikte hareket edeceği şeklinde propaganda yaparak, diplomatik tarazuza girişti.

Uzun süren çabaların sonucunda, 23 Nisan 1923'de başlayan II. Lozan Görüşmeleri'ne I. Lozan Konferansı'na katılan delegelerimiz aynen katılırken İngiltere ve İtalya'nın delegeleri değişti. Nihayet, 24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşması imzalandı. Antlaşma protokol ve açıklamalar hariç 234 maddeden oluşmaktadır. Bunun 143 maddesi Barış antlaşması metnidir. Antlaşma özetle şöyledir:

Yunanlılar ile;

Batı sınırı Misâk-ı Millî'ye göre çizildi. Ancak bazı bölgelerin de elden çıkması önlenemedi. (Batı Trakya gibi). Karaağaç ve yöresi Yunanistan'dan alınacak savaş tamirâtı bedeline karşılık elde edildi. İmroz ve Bozcaada ile Tavşan adaları bizde kaldı. Rodos, Meis ve Oniki Ada³⁹ dışındaki diğer Ege adaları Yunanistan'a bırakıldı. (Middilli, Sakız, Sisam ve Nikerya adalarına asker yerleştiremeyecekti. Bugün bu adalarda Yunan üsleri vardır, dolayısıyla antlaşma çiğnenmiştir.)

Batı Trakya Türkleri, sosyal hayatlarında dil olarak Türkçe'yi kullanacaklar, Yunanistan onların azınlık haklarına riâyet edecektir. (Batı Trakya'da nüfusa oranı %85 olan Türklerin sayısı bugün

³⁹ Oniki Ada ismi, Türklerin bu adaların idaresinde uygulamış oldukları özel bir sistemden gelmektedir. Osmanlılar, adaların yönetiminde "12 üyeli mahalli meclis" sistemini uygulamışlardır. Dolayısıyla, "Oniki Ada" isminin bu sistemle ilgili olarak ortaya çıktığını söylemek, yanlış olmayacaktır. Öte yandan Yunanca'daki Yunanca "dodeca/oniki" ve "nesos/adalar" (Dodecanesos) ifadesi, zamanla Batı dillerine geçmiş, yerleşmiş ve oradan da Türkçe'ye çevrilerek bizde de "Oniki Ada" olarak kullanılmaya başlanmıştır. "Oniki Ada" denilen adalar grubunda, isminin çağrıştırdığı gibi 12 adet ada yoktur. Sadece büyük olanları sayarsanız 14 ada, büyüklü küçüklü hepsini sayarsanız 20'den fazla ada ve adacık vardır. Buradaki 12 sayısı adaların sayısı değil, "12 üyeli meclisle yönetilen adalar, 12'li adalar" anlamında olmalıdır. Türkler bu adaların bazılarını Türkçe'nin hançeresine uydurmuş, bazılarına ise Türkçe isimler vermişlerdir. Rodos ismi olduğu gibi kalmış; Kasos, Kaşot olmuş; Karpethos, Kerpe; Aliminya, Limoniye; Simi, Sömbeki; Tilos, İlyaki; Nisiros, İncirli; Mandraki, Yalı; Kos, İstanköy; Astropalya, Koçbaba; Kalimnos, Kilimli; Kharki, Herke olmuş; Patmos, Meis, Chalke, Lipos, Leros ise olduğu gibi söylenmiştir.

%10'lar civarındadır.) Rum Ortadoks Patrikhânesi İstanbul'da kalacak ve dokunulmazlığı sağlanacak, İstanbul Rumları yayın yapma, okul açma, hastahane kurma ve vakıf oluşturma işlerinde serbest olacak, Türk mahkemelerinde kendi dilleri ile ifade verebileceklerdi. (1960 yılında, Yassıada mahkemelerinde ifade vermek zorunda kalan Rum Patriği Athenagoras, çok güzel Türkçe bildiği halde ifadesini "Bizans Rumcası" ile vermiş, Lozan Antlaşması'nın bu maddesi uyarınca, tercüman parasını da bize ödettirmiştir.) Bütün azınlıklar Türk uyrukludur. Doğu Trakya ve Anadolu'daki Rumlar'la, Yunanistan'daki Türkler değiştirileceklerdi. Ancak, İstanbul'un yerlisi Rumlar'la, Batı Trakya'daki Türkler bu değişime tâbî olmayacaklardı.

Bulgaristan ile;

Karadeniz'de Rezve deresi boyundan batıda Türk-Yunan sınırına kadar gelen sınır aynen kalacaktır. (29 Eylül 1913 tarihinde Bulgaristan'la II. Balkan Savaşı sonrasında imzalanan İstanbul Antlaşması'ndaki sınır).

İtalya ile;

1912 yılından beri işgal altında bulunan Rodos ve On İki ada ile yanlarındaki adacıklar ve Meis adası İtalyanlara bırakılmıştır.

İngiltere ile;

Misâk-ı Milli'nin birinci maddesini oluşturan Musul, Kerkük, Süleymaniye ve Erbil üzerindeki Türk hakları barışın onayından sonra Milletler Cemiyeti'nin kararına göre Türkiye-Irak sınırı belirlenirken göz önünde bulundurulacaktır. (Musul-Kerkük petrollerinden vazgeçmek istemeyen İngiltere, Türkiye'de iç isyân çıkarmak da dahil olmak üzere her türlü tertip ve baskıları uygulayarak, 5 Haziran 1926'da "Musul Meselesi"ni aleyhimize sonuçlandırdı. Irak'ta kalan Türkler için kültürel özerklik dahi sağlayamadık. Bu Türkmenler dün İngilizlerin, bugün de Saddam sonrası Irak'ını yönetmeye çalışan kukla yönetimin oyuncağı halindedirler.) Kıbrıs Adası 5 Kasım 1914'den beri İngiltere'ye terk edilmiş sayılacak, Türk uyruğundan olan halk, iki yıl içinde, ya İngiltere'nin ya da başka bir ülkenin vatandaşlık haklarını istemekte serbest olacak; İngiltere uyruğundan başkasını seçenler de bir yıl içinde Kıbrıs'ı terk edeceklerdi. (Bu sebeple, Kıbrıs'taki Türk çoğunluk ihmâlkârlığımız yüzünden, geçen zaman içinde iyice azalmıştır.)

Fransa ile;

Fransızlarla, 20 Ekim 1921’de imzalanan Ankara Antlaşması’nda belirlenen sınır kabul edilmiştir. (Bilindiği gibi bu anlaşmayla Hatay ve İskenderun dışında güney sınırimız şimdiki haliyle kabul edilmişti. Hatay ve İskenderun daha sonra Anavatana katılacaktır.)

Kapütülasyonlar;

Bütün kapütülasyonlar toptan kaldırılmıştır. Türkiye’deki yabancı ticarî kurumlar da bundan sonra Türk kanunlarına kayıtsız-şartsız uymak zorundadırlar.

Osmanlı Borçları;

Altın olarak değil, kâğıt para ile ödenecek, ödenme şekli, daha sonra İngiltere ve Fransa ile kararlaştırılacaktır. (Lozan Andlaşması hükümleri çerçevesinde, tedavülde bulunan tahvil miktarı da dikkate alınarak, 13.6.1928 tarihli “Paris Sözleşmesi” ile 107.528.461 lira olarak belirlenen Türkiye’nin payına düşen borçlar, 22.4.1933 tarihinde akdedilen ve 28.5.1933 tarih ve 2234 sayılı Kanunla onaylanan “Paris Sözleşmesi” ile yapılan ödemeler ve düzeltmeler indirildikten sonra, 106.512.957 lira olarak belirlenmiş, bu tutar, tarafların mutabakatı ile ve yeni bir formülle, “% 7,5 faizli 1933 Türk Borcu” olarak, 962.636.000 Fransız Frangı ve 79.778.590 Türk lirası karşılığı, 8.578.343 Osmanlı altın lirasına indirilmiştir⁴⁰.)

Boğazlar;

Çanakkale ve İstanbul Boğazları, “Karma Boğazlar Komisyonu” tarafından idare edilecek, gemilerin geçiş haklarını bu komisyon düzenleyecekti. (Bu durum 20 Temmuz 1936 Montréaux Sözleşmesine kadar sürecektir.)

Halk Fırkası’nın Kurulması (9 Eylül 1923)

Lozan görüşmelerinin sürdüğü bir sırada siyasî hayattaki en esaslı olay 1 Nisan 1923’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin seçimleri yenileme kararı almasıdır. 23 Nisan 1920’de kurulan ve vatanın kaderini bin bir yokluk ve bunalım içinde eline almış olan bu meclis, büyük zaferden sonra güven tazelemek için millete gitmeye karar verdi. Kendini feshetti ve seçimleri yenileme kararı aldı. Seçim-

⁴⁰ Biletekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara 2009, s. 121

ler Ağustos ayında yapıldı. Ve aynı ayda “Halk Fırkası”nın kurulması yolunda çalışmalara da başlandı.

Mustafa Kemâl’in esas amacı düşündüğü devrimleri ve ülkeye getirmek istediği yeni yaşama düzenini belirli politik aydınlığa kavuşturmak için, “Müdafaa-i Hukuk Grubu”na siyasî bir parti kimliği kazandırmaktı. 1922’de güvendiği arkadaşlarıyla çehresini değiştirdiği fırkanın kuruluşundan önce “Dokuz Umde” (Dokuz İlke)⁴¹

⁴¹ İlke 1: Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Yönetim, halkın doğrudan doğruya kendi kendisini yönetmesi temeline dayanır. Milletın gerçek ve tek temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisi’dir. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin dışında hiçbir kimse, hiçbir güç ve hiçbir makam milletın kaderine hâkim olamaz. Bu nedenle bütün yasaların düzenlenmesinde, her çeşit örgütlerde, yönetimin genel ayrıntılarında, genel eğitim ve ekonomi konularında millî egemenlik esasları içinde yürünecektir.

İlke 2: Saltanatın kaldırılmasına ve hâkimiyet hükümlerinin terk edilmez, ayrılmaz ve vazgeçilmez olmak üzere Türkiye halkının gerçek temsilcisi olan Türkiye Millet Meclisi’nin manevî kişiliğinde toplanmış bulunduğuna dair 1 Kasım 1922 tarihinde Türkiye Büyük Meclisi’nin oy birliğiyle verdiği karar değişmez bir ilkedir.

İlke 3: Ülkede güven ve asayişin kesinlikle korunması en önemli görevdir. Bu amaçla milletın istek ve ihtiyaçlarına uygun olarak sağlanacaktır.

İlke 4: Mahkemelerin özellikle gecikmeden adalet işlerini yapabilmesi sağlanacaktır. Bundan başka kanunlarımızın tümü millî ihtiyaçlara, hukuk biliminin anlayışına uygun olarak sağlanacaktır.

İlke 5:

1. Âşâr usulünde halkın yakındığı ve zarar gördüğü noktalar temelden düzeltilmelidir.

2. Tütün tarım ve ticaretinde ulusun yararına uygun biçimde önlem alınacaktır.

3. Malî kurumlar çiftçilere, sanayici ve tüccarlara ve bütün diğer iş adamlarına kolaylıkla borç verecek durumda düzenlenecek ve çoğaltılacaktır.

4. Ziraat Bankası’nın sermayesi arttırılacak, çiftçilere daha kolay ve daha geniş yardım edilebilmesi sağlanacaktır.

5. Ülkemiz çiftçiliği için tarım makineleri geniş ölçüde yurt dışından getirilecek ve çiftçilerimizin tarım araç ve gereçlerinden kolaylıkla yararlanabilmeleri sağlanacaktır.

6. Ham maddeleri ülkemizden bulunan mal ve sanat ürünlerinin ülke içinde yapılabilmesini, koruma ve teşvikte bulunulması ve ödüller verilmesi için her türlü önlem alınacaktır.

7. Hemen ihtiyaç duyduğumuz demiryolları için gerekli girişimler ve uygulamalar yapılacaktır.

8. İlköğretimde, öğretimin birleştirilmesi ve bütün okullarımızın ihtiyaçlarımıza uygun ve çağdaş temellere oturtulması öğretmen ve profesörlerimizin hizmetlerinde yükselmeleri ve ilerlemeleri sağlanacaktır.

9. Genel sağlık ve sosyal yardımla ilgili kurumlar düzeltilip çoğaltılacak, çalışanları için koruyucu yasalar yapılacaktır.

10. Ormanlarımızdan bilimin gelişmesine uygun biçimde yararlanmayı, madenlerimizin en verimli biçimde işletilmesi ve hayvanlarımızın soylarının iyileştirilip çoğaltılmasını sağlayacak esaslar konulacaktır.

İlke 6: Askerlik süresi kısaltılacaktır. Bundan başka okuyup yazmasını bilenlerin, orduda okuyup yazmasını bilenlerin, orduda okuyup yazmasını öğrenenlerin hizmet süresi bir derece daha azaltılacaktır.

adını verdiği prensipleri yayınladı (8 Nisan 1923). Bu felsefe daha sonra Halk Fırkası'nın esas felsefesi olacaktı. Bu şartlar altında seçimler yenilenmiş; Mecliste çoğunluğu sağlayan “Müdafaa-i Hukuk Grubu” 9 Eylül 1923’de “Halk Fırkası”⁴² adını almıştır.

Cumhuriyetin İlânı (29 Ekim 1923)

2 Ekim 1923’te İtilâf Kuvvetleri İstanbul’dan ayrıldı. 13 Ekim’de Ankara’yı Türkiye Cumhuriyeti’nin başkenti yapan yasa kabul edildi. Atatürk daha 24 Eylül’de Cumhuriyet’i kurmak niyetini; “Neue Treie Presse” adlı bir Viyana gazetesi muhabiriyle yaptığı görüşmede ortaya koymuş; 23 Nisan 1920’de kurulan sistemin Cumhuriyet olduğunu fakat adının açıklanamadığını belirtip, yapılacak işin yalnızca isim koymak olduğunu söylemişti.

27 Ekim’de Fethi Okyar Hükümeti istifa etti. Yerine yeni bir hükümet oluşturulmasında güçlük çekiliyordu. Çünkü usûle göre her bakanın tek tek meclis tarafından seçilmesi gerekiyordu. Bu da bakanlar kurulu içinde uyum sorunları yaşanmasına neden oluyordu. Oysa cumhuriyet olunca başbakan, bakanlarını kendi belirleyecek, dolayısıyla uyumsuzluk ihtimali azaltılmış olacaktı. İşte cumhuriyet bir bakıma bu tip teknik zorlukları çözmek için pratik bir çare olarak geliştirilmiş gibidir.

29 Ekim 1923 günü 1921 Anayasası’nda gereken değişiklik kabul edilerek Cumhuriyet kuruldu. TBMM reisi olan Mustafa Kemâl oybirliğiyle cumhurbaşkanı seçildi. Teşekkür konuşmasında “Türkiye Cumhuriyeti mes’ut, muvaffak ve muzaffer olacaktır” dedi. 1920’ler

İlke 7: Yedek subayların yaşam ve geleceklerini kendilerine ve ülkeye en yararlı bir biçimde güven altına almak temel amaçlarımızdandır.

İlke 8: Halkın işlerinin en kolay biçimde sonuçlandırılması, çalışkan, yetenekli, dürüst bir memurlar zincirinin tam bir düzenle, usûllere ve yasalara uygun olarak iş görmesine bağlı olduğundan memur sınıfı, bu anlayışla tamamlanacak ve bütün devlet hizmetleri aralıksız denetim ve gözetime tabi olacaktır. Öte yandan memurların atanması, görevden alınması, rahat ve huzur içinde yaşamaları, dokunulmazlıkları, sorumluluk, emeklilik ve ödüllendirilmeleri bir usûle bağlanacaktır. Yurt münevverlerinden (aydınlarından) ve çeşitli mesleklerden devletin hizmet birimlerinde en iyi biçimde yararlanılması kararlaştırılmıştır.

İlke 9: Harap olan ülkemizin çabucak onarılıp yeniden yapılanması için devletçe alınacak tedbirlerden başka inşaat ve tamirat, yer yer şirketler kurulması teşvik edilip sağlanacak ve ferdi girişimleri korumayı sağlayan hükümler konulacaktır.

⁴² 1935 yılında yapılacak 4. Kongrede parti “Cumhuriyet Halk Partisi” adını alacaktır.

Avrupa’da cumhuriyet düzenlerinin, demokrasinin; 1930’lar da yobaz, ırkçı, hatta totaliter diktatörlüklerin gelişme yılları olacaktır⁴³.

Halifeliğin Kaldırılması ve Osmanlı Hanedânı’nın Sınırdışı Edilmesi (3 Mart 1924)

Gazi Mustafa Kemâl’in 2 Ocak 1924’teki İzmir yolculuğu, şahsı için olduğu kadar, memleket için de önemli sonuçlar veren tedbirlere dayanak oldu: Gazi, İzmir’de Uşşakîzade Muammer Bey’in kızı Latife Hanım’la evlendi.

Bu tarihte İtalya’nın kaderine hakim olan Mussollini, Akdeniz’e “mare nostrum” (bizim deniz) diyerek ve Akdeniz’in Anadolu kıyılarını hedef alan bir nutuk vermiş, tarihî topraklardan söz etmiş, İtalya’nın artan nüfusu karşısında yakın toprakların nüfus azlığını dile getirmişti. Hedefin Türkiye olduğu düşüncesi ağır basıyordu.

Gazi bu şekilde alınacak tedbirleri görüşmek üzere kumandan arkadaşlarını 15-22 Şubat tarihleri arasında İzmir’de topladı. Gündemdeki Akdeniz kıyılarımızda alınacak tedbirler görüşüldükten sonra asıl konu ele alındı: Hilâfetin kaldırılması.

Yavuz Sultan Selim’in Mısır zaferinden sonra Memlûk hanedanından Osmanoğulları’na geçen hilâfet, islâm âleminin manevî yüce makamı idi ve Peygamberimizin vekâletini temsil ediyordu. Görünüşte sadece dinî olan makamın, islâm dünyası üzerinde birleştirici ve toplayıcı unsur olabilmesi zaman zaman denenmiş, fakat başarılammıştı. Sultan Abdülhâmid’in kendisine has metodlarla yürüttüğü hilâfet siyaseti, I. Dünya Savaşı’nda yayınlanan “Cihâd-ı Ekber” fetvasıyla tam bir muvaffakiyetsizliğe uğramıştı. Saltanat kaldırılıp, millî hâkimiyet, millet adına Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde toplanınca, Hilâfet bağımsız varlık olarak bırakılmış ve yapılan seçim sonunda, Sultan Aziz’in küçük oğlu Abdülmecid Efendi mutlak çoğunlukla bu makama getirilmişti.

Hilâfetin tahsisatı genel bütçeye alınmış, Hazine-i Hassa adını alan Âl-i Osman hanedânının fertlerine ait gelirler serbest bırakılmıştı. Halife Abdülmecid Efendi ise, tantanalı selamlıklar yapıyor, hükümetten ödeneğinin artırılmasını istiyordu.

⁴³ Akşin, a.g.e., s. 183

Hilâfetin ilgasının zamanı geldiği fikriyle beraber bazı örnekler de verilmiş, Halife Abdülmecit Efendi'nin, selefleri padişahlar gibi hareket ettiği üzerinde örnekler sıralanmıştır. Asıl sebep, millî egemenliğin, dünya işlerinden ayrılması mümkün olmayan unsurlardan arınmasıydı.

Kumandanlar, Gazi'den gelen düşüncüyü benimsediler. Mevzu daha sonra hükümete, oradan Halk Fırkası grubuna intikal etti.1 Mart 1924'te Millet Meclisi'ni açan Gazi, hilâfet konusuna eğildi. 2 Mart 1924'te toplanan Halk Fırkası Grubu, Şer'iyye ve Evkâf Vekâletleri'nin kaldırılmasını öngören kanunla Tevhîd-Tedrisat Kanunu'nu (Öğretimin Birleştirilmesi) kararlaştırdı. Buna göre; okullar Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlandı. Bu kararlarla hilâfet, zaten müesseselerinden yoksun kalıyordu. Böylece 3 Mart 1924'te çıkarılan bir yasayla hilâfet kaldırıldı⁴⁴ ve Osmanlı hanedânı sınırışı edildi.

Hilâfetin kaldırılmasının ardından, medreseler ve mahalle mektepleri kapatıldı. Ülkede artık tek tip eğitim yapılacak ve bu da lâik eğitim olacaktı. Din adamı yetiştirmek için sınırlı sayıda imam-hatip okulları ve İstanbul'da İlâhiyat Fakültesi bulunuyordu.

Yine aynı tarihte (3 Mart 1924) çıkarılan diğer bir yasa da Şer'îye ve Genelkurmay Nezâretleri'ni kapatıyordu. Bundan böyle Şer'îye Nezâreti yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluyor, Genelkurmay da Savunma Bakanlığı'na bağlanıyordu. Bu yasayla da din adamlarının ve askerlerin hükümet içinde söz sahibi olmaları önlenmek istenmiş⁴⁵, böylece lâik cumhuriyet için ilk adım da atılmış oluyordu.

1924 Anayasası (20 Nisan 1924)

1921 Anayasası, iç savaş ve Kurtuluş Savaşı günlerinde pratik zorunlulukları karşılamak üzere yapılmış bir anayasaydı. Daha, siyasî düzenin tam bir tanımlaması yapılmamıştı. Saltanat ve halifelik kaldırıldıktan, Cumhuriyet kurulduktan sonra artık ayrıntılı bir anayasa yapmak gerekiyordu.

⁴⁴ Bağımsız Gümüşhane milletvekili Zeki Bey hayır oyu kullanmıştır.

⁴⁵ Akşin, a.g.e. s. 186

Yeni anayasa 1921 anayasasının güçler birliği anlayışını bir ölçüde sürdürmektedir. Meclis, hükümeti ya da bir bakanı her zaman düşürebilir. Meclisin 4 yıllık süre dolmadan dağıtılması yetkisi meclisin kendisindedir. Temel hak ve özgürlükler tanınmış ama bunların yasayla düzenleneceği belirtilmiştir. Yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir organ (Anayasa Mahkemesi) yoktur. Cumhurbaşkanlığı süresini 7 yıl yapan ve cumhurbaşkanına meclisi dağıtma ve başkomutanlık yetkilerini veren hükümler –Mustafa Kemâl’in istemesine rağmen- meclis tarafından kabul edilmemiştir. TBMM her 4 yılda bir yeni bir Cumhurbaşkanı seçer ve başkomutanlık yetkisi meclisin elindedir⁴⁶.

Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası (9 Kasım 1924)

Cumhuriyet henüz bir yaşını tamamlamışken, İstiklâl Savaşı’nın önde gelen şahsiyetleri arasında kopmalar meydana gelmiş ve Kâzım Karabekir Paşa’nın liderliği millî mücadele başvekili Hüseyin Rauf Orbay’ın ikinci reisliği, Ali Fuat Paşa’nın umumî kâtipliği ile Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur.

Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası’nın kuruluşuna giden yolda fikir ayrılığı yaratan olayları şöyle özetleyebiliriz:

1. Millî Mücadele liderleri arasında daha sonra bir kıdem çekişmesi olmuştur. Sonradan gelenler, öncekileri itmek istemişlerdir. Bu sonradan gelenler içinde olayların etkisi ile ön plâna geçenlere rastlanmıştır, ikinciler, sayıca çokluk oldukları için kendi saflarını daha kolay doldurmuşlar, kilit noktalarına hâkim olmuşlardır. Cumhuriyetin ilân şekli Rauf Orbay), Refet (Bele), Kâzım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy) ve Adnan (Adıvar) arasında kırılganlık yaratmıştır, çünkü Mustafa Kemâl bu kararı aldığı zaman bunların hiç biri Ankara değildi.
2. Adı geçen kişiler hilâfetin kaldırılması fikrine topluca katılmakla beraber, doğacak manevî boşluk üzerinde ayrı görüşlere sahiptiler. O günlerde İngiltere’yle aramızda başta Musul olmak üzere halledilmemiş meseleler vardı, Fransa Hatay’ı elinde tutuyordu. Hilâfetin, günün şartları içinde kuvvetlendirilerek, İngiltere ve Fransa gibi sömürgeleri ve dominyonları dolayısıyla İslâm dünyasını elinde

⁴⁶ Akşin, a.g.e. s. 193

tutan devletler üzerinde etkili olabilecek, Müslüman âleminin Türkiye lehine aktif olmasa bile alacağı tavrın sonuçlara tesir edeceği inancındaydılar.

3. Lozan Barış görüşmeleri sırasında Gazi, Başvekil Rauf Bey’le Hariciye Vekili İsmet Paşa arasındaki anlaşmazlıklarda İsmet Paşa’yı tercih etmiş ve cumhuriyetin ilânından sonra kurulan ilk kabineyi de İsmet Paşa kurmuştu.

Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası’nın Başkanı Kâzım Karabekir, İkinci Başkanları Adnan (Adivar) ve Rauf (Orbay) oldular. Bu partinin kuruluşu sıralarında İsmet Paşa kabinesi istifa etti ve Ali Fethi Bey kabinesi kuruldu. Bu kabinenin kuruluşu sırasında Cumhuriyet Halk Fırkası’ndan ayrılan 32 milletvekilinden 28’i Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası’na katıldılar.

Parti programında yer alan “efkâr ve itikadât-ı dinîyeye hürmetkârdır” (fikirlere ve dini duygulara saygılıdır) ibaresi, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın sağında olan bu partiyi tutucuların çekim odağı haline getiriyordu. Parti kurucularının Cumhuriyet yönetiminin denetlenmesi görevini yerine getirirken, bunu devrimleri frenleme ve devrimlere karşı gelme şeklinde yapmaya çalışmışlardır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında çok partili hayata geçmenin henüz erken olduğunu ispat eden bir denemedir⁴⁷.

Şeyh Sait İsyanı (13 Şubat-31 Mayıs 1925)

Devletlerin gelenekleşmiş siyasetleri, değişmiş şartlara rağmen akıl ve mantık eksenine kolaylıkla giremiyordu. Hasta Adam unvanının verilisinden sonra, Osmanlı imparatorluğu üzerinde sömürü politikasını yüzyıllarca meslek edinenler, genç cumhuriyeti rahat bırakmak istemediler. Önce Hakkâri ve dolaylarında Nesturî Ayaklanması oldu. Cafer Tayyar Paşa ordu kumandanı yetkisiyle takviye edilmiş VII. Kolorduyla isyanı bastırdı ve Ankara’ya Musul-Kerkük’ü kurtarmaya hazır olduğunu bildirdi. Gazi, başarısı kesin projeyi, her şeyin barış masasında halli felsefesince tercih etmedi, İngilizler’le İstanbul’da Haliç’te masa başına oturuldu.

⁴⁷ Nil Türker Tekin, *Anahatlarıyla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003, s. 148

Bu iyi niyet ispatlarına rağmen dış tahrikler sistemli şekilde sürüyordu. Anadolu'nun doğusunda müstakil Kürt devleti plânında olan İngiltere aynı yolda yürüdü ve o tarihlerde Asya Lawrence'i adını alan Binbaşı Noil'in örgütlemiş olduğu çevreyi kolaylıkla saf-larına kattı. 11 Şubat 1925'de merkezi Çapakçur'da Şeyh Sait isyânı başladı.

Başbakan Ali Fethi Bey'di. Tecrübeli politikacı, isyâna sadece zabı-ta vakası olarak bakmadı. Doğuda, asırlar boyu mazi mirası olan ihmâl ve ilgisizliklerin, millî bütünlük adına benimsenmesi güç gaf-letlerin telâfisini hedef alan bir siyaseti benimsedi. Bu tavır, Halk Fırkası Grubu'nda İsmet Paşa'yı tekrar iktidarda görmek isteyenler tarafından reddedildi ve kabine buhranı başladı.

Bu arada ayaklanma genişliyordu. Terakkîperver Fırka muhalefeti, hükûmete her hususta yardımcı olmayı önerirken, Halk Fırkası içindeki bazı milletvekilleri, olaylardan muhalefeti sorumlu tutu-yor, dinin siyasete alet edildiğini ileri sürüyorlardı. Muhalefet bu iddiayı şiddetle reddetti ise de dinin siyasete her suret ve şekilde mevzû yapılamayacağına dair kanun, isyân hareketinden on dört gün sonra 25 Şubat 1925'de oybirliğiyle kabul edildi.

Doğudaki hareketin tehlikeli hal aldığı iddiaları hükûmeti güç du-rumda bırakmıştı. Halk Fırkası Grubu'nda gensoru (istizah takriri) görüşülürken Başbakan Ali Fethi Bey, “olayın sadece tek zaviyeden görülemeyeceği, uzun yılların tortusu olduğu, yalnızca kuvvetle bastırılmasının kolay ve mümkün olduğunu, bu ilk tedbirler alınır-ken uzun vadeli islâhat plânının tatbikinin aynı zamanda kabulü-nü iktidarda kalmanın şartı olarak” ileri sürdü.

Ağır tartışmalar sonunda 1 Mart 1925'te Ali Fethi Bey istifa etti, 3 Mart'ta İkinci İsmet Paşa Kabinesi iktidara geldi. İnönü'nün bu hükûmeti, 1925'ten 1937 Eylül'üne kadar, çeşitli zamanlarda iç değişmelerle devam etti.

İsmet Paşa'nın tekrar iktidara gelmesiyle iktidarla muhalefet ara-sındaki ilişkiler de sertleşti. Bu gerginlik, iki tarafı tutan gazetelere geçti. Yeni hükûmet, ilk iş olarak “Takrîr-i Sükûn Kanunu”nu TBMM'ye kabul ettirdi. İstiklâl Mahkemeleri kuruldu. Muhalif gaze-teler kapatıldı. Bu kanun, adı söylenmemekle beraber mutlak sıkı-yönetim şartlarını ve havasını getiriyordu. Bir vekiller heyeti kararı

ile Tahrîr-i Sükûn Kanunu'nun belirli bölgelere değil, bütün vatana uygulanması kararlaştırıldı.

12 Nisan 1925'te devamlı takip sonunda Şeyh Sait ve arkadaşları yakalandı. Ayaklanma tamamen bastırılmıştı. Doğu'ya gönderilen İstiklâl Mahkemesi, Diyarbakır'da faaliyete geçti. Mahkemenin araştırmaları ve tespitleri arasında, Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın olumsuz faaliyetine dair belgeler bulunduğu iddia ve kanaati ile ve Tahrîr-i Sükûn Kanunu'nun verdiği yetkiye dayanılarak 3 Haziran 1923'de Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı.

29 Haziran 1925'te Şark İstiklâl Mahkemesi, Şeyh Sait ve 46 arkadaşının idamına karar verdi. Hüküm ertesi gün yerine getirildi. Ekim ayına kadar faaliyetine devam eden İstiklâl Mahkemesi bu toplu idamdan sonra olayla ilgisi görülen ve aralarında Birinci Büyük Millet Meclisi'nde milletvekilliği yapmış olanların da bulunduğu 17 idam kararı daha verdi. Ayaklanmanın çıkmasından 4 gün sonra "aşar vergisi"⁴⁸ kaldırıldı. Ancak feodal yapının kırılmaması, din devriminin başarılamaması, aşırı nüfus artışı gibi nedenler, "toprak reformu sorunu"nun bölgenin en önemli sorunlarından biri olarak gündemde kalmasını engelleyememiştir.

Bursa Olayı (1 Şubat 1933)

Ezan ve kamet güzel bir üslûpla, anlamları bozulmadan Atatürk tarafından Türkçe'ye çevrilmişti. Böylece Müslüman Türkler namaz çağrısının anlamını bilerek ibadete gitmeye başlamışlardı. Ezan'ın ve kametin Türkçe okunmaya başlanması da bazı çevrelerde rahatsızlık uyandırdı. İş gene çığırından çıkarıldı. Ezanın Türkçe okunmasına karşı çıkan kişiler, 1 Şubat 1933'te Bursa'da, Ulu Cami'de namazdan çıkan halkı kışkırtarak, Hükümet Konağı önünde gösteri yaptılar. Onlara göre, dinimizin bir gereğini Türkçe olarak öğrenmek dinsizlikti.

Bu olay büyük boyutlara ulaşmadı. Halk göstericilere katılmadı. Güvenlik güçleri hemen sorumluları yakaladılar. Olay üzerine Atatürk şöyle demiştir: "...olaya dikkatimizi özellikle çevirmemizin nedeni dini, siyâset ve herhangi bir kışkırtmaya vesile etmeye asla hoşgörü göstermeyeceğimizin bir daha anlaşılmasıdır. Olayın nite-

⁴⁸ Osmanlı döneminde köylülerden, ürettikleri tarım ürünleri için %10 oranında alınan vergi olup, Cumhuriyet döneminde de alınmasına devam edilmiştir.

liğı gerçekte din değil, dildir. Kesin olarak bilinmelidir ki, Türk milletinin millî dili ve millî benliği bütün hayatında hâkim ve esas kalacaktır.”

Atatürk bu sözleri ile lâiklik ilkesine verdiği önemi, Türk milletinin öz benliğine dönmesinin ne kadar gerekli olduğunu vurgulamıştır.

Şapka Giyimi Kanunu (Şapka Devrimi) (23 Ağustos 1925)

Atatürk, 23 Ağustos 1925'te yurt gezisine çıkarak başında şapka ile Kastamonu'ya geldi. Atatürk İnebolu'da yaptığı konuşmada; “Bu serpuşun ismine şapka denir” dedi. 25 Kasım'da Şapka Kanunu diye bilinen yasa çıkarıldı. Memurlar şapka giyecekti, fes yasaktı. O tarihten sonra fes ortadan kalktı, kentliler şapka, köylüler kasket giymeye başladılar. Şapka devrimi anlaşılması pek kolay olmayan bir devrimdir. Osmanlı toplumunda başlık, insanın dinini, hatta toplumsal mevkiini, yaptığı işi tanımlayan bir işaretti. Öldüğü zaman, başlığı tabutun başucuna konur, parası varsa mezar taşı o başlık biçiminde yapılırdı. Şapka ise müslüman olmayanlara özgü bir başlıktı. Daha önce de belirttiğimiz gibi II. Mahmut, Rumlar'ın da benzerini giydiği fesi asker ve memurlara giydirdiği için, çok tepki çekmiş, kendisine “gâvur padişah” diyenler çıkmıştı. Şimdi Atatürk buna benzer, hatta belki daha cesur bir adım atıyordu.

Bu adımı, önemli olan topluma çağdaş kurumları, insanlara çağdaş zihniyeti getirmektir, kılık kıyafetle uğraşmak biçimsel ve yüzeyseldir diyerek, “gardırop devrimi” şeklinde adlandıranlar olmuştur. Atatürk 24 Ağustos'ta Kastamonu'da yapmış olduğu konuşmada, “Madeniyet öyle bir kuvvetli ateştir ki, ona bigâne (ilgisiz) olanları yakar ve mahveder” demişti. Atatürk Türkiye'yi yalnız kurumlar ve zihniyet olarak değil, görünüş bakımından da Avrupalı yapmak istiyordu. Bu, basit bir taklit durumu değil, Türkiye'yi Sevr belasından uzak tutacak, Avrupa kamuoyuna, “Biz sizin gibi bir ülkeyiz, dolayısıyla sömürge olamayız, olmayız” mesajını en çarpıcı biçimde sunacak bir önlemdi. Çünkü kamuoyları başka bir ülkenin çok okul açtığını, çok fabrika kurduğunu kolay kolay algılamazlar. Oysa bir ülkenin simgesi haline gelmiş bir başlığı atıp, Avrupa'nın başlığını giymek, yabancı kamuoylarının mutlaka dikkatini çeke-

cek çok çarpıcı bir olaydır⁴⁹. Şapka Devrimi, çağdaşlaşma yolunda asıl devrimin kafalarda olması gerektiğini ifade eden bir simgedir.

Şapka Kanunu'ndan sonra, kılık ve kıyafete ait hiçbir devlet tedbiri alınmamakla köylünün yeknesak kılığı değişmemiş, medreselerin kapatılmasına rağmen dinî tarikatlere ait kıyafeti sürdürenler olmuştu. Soyadı Kanunu'ndan beş ay sonra, bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanun kabul edildi. Bu yeni düzenlemenin getirdiği en önemli hüküm, dinî kisvelerin genel hayat içinde değil, ancak dinî ödevlerin yerine getirilmesi sırasında giyilebileceğiydi. Sarık sarmak dahil, dinî kisveleri ancak bunları giymeye yetkili olanlar, sadece vazifelerini yaparken giyebileceklerdi. Daha sonra da kanunların nasıl tatbik edileceği, yönetmeliklerle açıklandı.

Anlatılanların dışında yapılan inkılâpları sıralamak gerekirse;

1. Şer'iyye Mahkemelerinin Kaldırılması, Mahkemelerin Birleştirilmesi (8 Nisan 1924)
2. Milletlerarası Takvim ve Saatin Kabulü (26 Aralık 1926)
3. İktisâdî Müesseselerde Türkçenin Mecburî Kılınması (10 Nisan 1926)
4. Kabotaj Kanununun yürürlüğe girmesi (1 Temmuz 1926)
5. Sanayî Teşvik Kanunu (28 Mayıs 1927)
6. Yeminden dinî deyimlerin çıkarılması (9 Nisan 1928)
7. Kadınların Belediye seçimlerine katılmaları ve seçilmelerinin kabulü (23 Aralık 1930)
8. Milletlerarası ölçülerin kabulü (metre ve kilo usûlü) (26 Mart 1931)
9. Türk Tarihi Tetkîk Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) ve Türk Dili Tetkîk Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) nun kurulması (12 Nisan 1931)
10. Hafta sonu tatil gününün Cuma yerine, Pazar günü olması (1 Haziran 1935)
11. Lâiklik esasının anayasaya konulması (5 Şubat 1937)

Mustafa Kemâl'e Suikast Girişimi (16 Haziran 1926)

Muhalefete kanun yoluyla son verilmesinden, Tahrîr-i Sükûn Kanunu'nun tatbikinden, İstiklâl Mahkemesi'nin kararlarından sonra ülkede mutlak bir sessizlik devri başlamıştı. İsmet Paşa uzun vade-

⁴⁹ Akşin, *a.g.e.*, s. 196

li hükümet planını uygulamaya koyuldu. Âşâr'ın kaldırılmasıyla bütçede bir anda beliren boşluk, zaten sınırlı devlet hizmetlerinin yerine getirilmesi için, âşârın kaldırılmasına rağmen benzer özellikte ve daha yaygın yeni vergilerin getirilmesine yol açtı. Kömür havzasında yürütülen zorunlu işçilik sistemi, yol vergisiyle genel bayındırlık hizmetlerinin yerine getirilmesi için belirli günlerde bütün ülkenin tamamına yaygınlaştırıldı. Bu çalışma zorunluluğuna karşı para ödemesine imkân olmayan bilhassa kırsal alandaki nüfus yol yapımı başta olmak üzere nafia (bayındırlık) hizmetlerinde belirli sürelerde çalışmaya başladı.

Büyük Zafer'in ikinci yıldönümü 26 Ağustos 1924'te kurulan İş Bankası, bir yandan şubelerini çoğaltarak özel millî bankacılığı genişletirken, öte yandan şeker sanayiini kurmak gibi, o günlere kadar dışarıdan getirilen ihtiyaç maddelerinin yurt içinden sağlanması hareketine girişti. İç yönetimde gerekli kurumlar kuruluyordu. 23 Kasım 1923'de Danıştay yeniden kuruldu. Aynı yıl sonlarında milletlerarası takvim ve saat kabul edildi. Yaşamın tüm alanlarında, Batı'ya dönük kurallar ve kuruluşlar yerlerini alıyorlardı.

15 Haziran 1926'da, ertesi günü İzmir'e gelecek olan Gazi Mustafa Kemâl'e bir suikast düzenlendiği ihbar edildi. İzmir Valisi General Kâzım Dirik'in şahsına yapılan uyarı sonucu birçok tevkifler yapıldı. Hareketin başında olduğu iddia edilen Ziya Hurşit, I. Millet Meclisi'nde Lazistan (Rize) milletvekiliydi. Kendisine yardım edecek olan arkadaşları ise İzmit milletvekili Şükrü ve Eskişehir milletvekili Arif'ti.

Mustafa Kemal'e 1921 yılında Millî Mücadele'yi baltalamak için İngilizler tarafından desteklenmiş Sagir adında bir Hintli ve 1925 yılında Yunanistan'daki Ermeni Komitacıları tarafından görevlendirilen Manok Manukyan suikast girişiminde bulunmuş, eylemlerini gerçekleştiremeden yakalanıp idam edilmişlerdir⁵⁰.

İki gün sonra, Ali Çetinkaya'nın başkanlığında ve savcısı Necip Ali, üyeleri içinde Kılıç Ali ve Rize mebusu Ali Beyler'in bulunması dolayısıyla "Dört Aliler Mahkemesi" olarak anılan İstiklâl Mahkemesi İzmir'e gelerek olaya el koydu. Gazi Mustafa Kemâl, olayın meydana çıkarılmasından üç gün sonra şunları söylüyordu: "Benim nâçiz

⁵⁰ Akşin, *a.g.e.*, s. 198

vücudum bir gün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilele'ebed payidâr kalacaktır.”

Gazi'nin olayı şahsından çok rejime dönük kasıt olarak görmesinin sebepleri arasında, mahkemenin tespit ettiği ve çoğu ölüm kararıyla sonuçlanmış araştırma raporları vardı. İstiklâl Mahkemesi bu arada, araştırmayı genişletmiş ve Halk Fırkası'nın iktidarı devraldığı İttihat ve Terakkî'nin tasfiyesi yoluna gidilmişti. İçlerinde Dr. Nazım, İsmail Canbolat, Şükrü Beyler gibi nazırlık yapmış şahsiyetlerle, bu davanın devamı olarak Ankara'da yürütülen muhakeme sonunda ünlü maliye nazırı Mehmed Cavit, Türk Ocakları'nın ilk umumî kâtibi Halis Turgut Beyler idam edilmişlerdi. İzmir'deki incelemeler safhası içinde Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa gibi millî mücadelenin önde gelen şahsiyetleri de hâkim önüne çıkarıldılar. Mahkeme kendilerinin suçsuzluğuna ve beraatlerine karar verdi.

Şeyh Sait olayı bünyesinde, Doğu'daki feodal sistemin izlerinin olduğu kadar, dinî kişilikleri çevrelerinde büyük etki yapan ve bunu da, başlarında oldukları tarikatlerle yönettikleri tekkelere dayandıran kişilerin olması gerçeği yönünde, laikliği benimsemiş devletin bünyesinden bu kalıntıların silinmesi benimsendi. 30 Kasım 1925'te kabul edilen kanunla tekkelerin türbelerin kapatılması, tarikatlerin kaldırılması kararlaştırıldı.

O günün şartları içinde temeli Türk hayat ve felsefesi olan ve kuruluş devirlerinde sosyal ve sanat hayatı üzerinde olumlu etkiler de yapmış olan Mevlevîlik, Bektaşilik gibi tarikatleri de karar dışında bırakmak mümkün olmadı. Kanun, kesin hükümleri getirmekle beraber; kökü çok derinlere dayalı ve getirdikleri düzenle günlük yaşantı içinde izler bırakmış tarikatlerin varlıklarını sürdürdükleri zamanla görüldü.

17 Şubat 1926'da kabul edilen Medenî Kanun'la, kişi ve aile hayatında, yaşanan çağın en ileri toplumu sayılan İsviçre'nin hayat şekli benimsendi. Böylelikle, İslâm şeriatının kadın varlığı üzerindeki kısıtları da terkedildi. Daha sonra kadının siyasî hayatta erkeği ile eşit düzeye gelebilmesinin ilk adımı da atıldı.

Lâtin Esaslı Yeni Türk Alfabesinin Kabulü (23 Aralık 1928)

Kültür devriminin ilk önemli adımı Arap harflerinin yerine Türk harflerinin getirilmesi olmuştur. Bu çok cesur ve bir bakıma da çok şaşırtıcı bir gelişme olarak görülür. Türkler yazıyı kendi alfabeleriyle kullanmaya başladıktan (730) kısa bir süre sonra İslâmiyeti benimsemişler, İslâmiyeti kabul etmelerinin ardından da kendi alfabelerini de terk ederek Arap harflerini kullanmaya başlamışlardı. Yaklaşık 1000 yıl kadar kullandıkları alfabeden vazgeçmeleri ilk bakışta garip gelmektedir. Ancak II. Meşrutiyet'e rağmen okur-yazarlığın 1918'de %5'i geçmediği tahmin edilmektedir. 1927'de bu oran %10,7 civarındaydı.

1928'in en önemli olayı, şüphesiz, Arap harflerinin terkedilerek Latin alfabesinin kabulüdür. 24 Mayıs 1928'de ilk adım olarak Latin rakamları kabul edilmişti. 28 Haziran 1928'de harf devrimi için özel komisyonlar kuruldu ve millet mektepleri hakkında bakanlar kurulu karar aldı. "Halk Dersane ve Konferanslar Yönetme"liği hazırlandı. 9 Ağustos 1928'de Gazi Mustafa Kemâl İstanbul'da Sarayburnu Parkı'nda Latin harfleri üzerinde açıklamalar yaptı ve ülkeyi cehalet karanlığından kurtaracak köklü hareketin başlayacağını haber verdi. Buradan Tekirdağ, Bursa, Çanakkale, Gelibolu, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Şarkışla, Kayseri'ye geçti. 1 Ocak 1929'da "Millet Mektepleri" açıldı. Hazırlığın heyecanı ve Gazi'nin başöğretmenliği benimsemesinin ilk yıl dönümü tespitleri yapıldığında görüldü ki, eğer bu ilk senenin ölçüleri içinde on yıl aralıksız çalışılmış olsaydı, 1927 Ekim'inde yapılan ilk nüfus sayımında tespit edilen on üç milyon Türk vatandaşından okuma çağı içindekilerin yüzde seksen beşi, okuma-yazma öğrenmiş olacaktı. Aradan bunca yıl geçmiş olmasına rağmen ne yazık ki, bu mutlu sonucun hâlâ uzağındayız⁵¹.

**Çok Partili Rejim Denemeleri
Serbest Fırka Olayı (12 Ağustos 1930)**

Paris'te büyükelçi olarak görev yapmakta olan eski başbakan Ali Fethi (Okyar), 1930 Temmuz'unda iki ay izinle Türkiye'ye gelmiş ve Gazi'yi istirahat etmekte olduğu Yalova'da ziyaret etmişti.

⁵¹ Akşin, *a.g.e.*, s. 201.

Ali Fethi, Gazi Mustafa Kemâl'in çok yakın ve güvendiği arkadaşıydı, özel hayatı üzerinde tesiri olmuş çok eski dostlukları vardı. İkinci Meşrutiyet yılları öncesinde Mustafa Kemâl'den bir derece yukarıda ve parlak bir kurmay olan Ali Fethi, İttihat ve Terakkî'ye ilk girenler arasındaydı. Rumeli'deki gizli yayılma teşkilatını o düzenlemişti. Mustafa Kemâl Selânik'te vazife aldığı zaman, Ali Fethi, müfettişlik kurmayıydı ve tahtından indirilmiş Sultan Hamit'i Selânik'e götürecek kadar da önemli bir şahsiyetti. Ali Fethi, İttihat ve Terakkî Umum Kâtipliği gibi temel vazifesinden sonra 1913'de Sofya Sefiri olarak İstanbul'dan ayrılırken, Mustafa Kemâl'i beraberinde ataşe militer olarak Bulgaristan'a götürmüş ve I. Dünya Savaşı'na kadar beraber bulunmuşlardı. Bilindiği gibi Cumhuriyet'in ilânı ile ilk kabineyi kuran İsmet Paşa, 1924 Kasım'ında istifa etmiş, Fethi Bey, Cumhuriyet'in ikinci kabinesini kurmuştu. Millî Mücadele liderlerinden bir bölümü o günlerde, Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuş olarak muhalefetteydiler. Şeyh Sait ayaklanması da aynı günlere rastlamıştı. Yine daha önce de izah ettiğimiz gibi, Fethi Bey, muhalefetle temel meselelerde görüş birliği ararken, ayaklanmanın sadece askerî tedbirlerle değil, sosyal ve ekonomik ıslahatla tasfiyesi fikrini savunmuştu. Halk Fırkası grubunda bu görüş benimsenmeyince, Ali Fethi çekilmiş, yerine İsmet Paşa 1937'ye kadar devam edecek ikinci kabinesini kurmuş, Fethi Bey de Paris Büyükelçisi olarak ülkeden ayrılmıştı.

İşte bu ziyaret esnasında Atatürk Fethi Bey'e, Türkiye'nin dışarıdan görünüşü üzerindeki fikirlerini sormuş ve tek partiyle yönetilen ülkelerdeki rejime, batıda demokrasi denilebilmesinin mümkün olmadığı cevabını almıştı. Fethi Bey, bilhassa ekonomik tedbirler ve sosyal ıslahat üzerinde duruyordu. Mustafa Kemâl, Fethi Bey'le yaptığı görüşmeler sonunda bir muhalefet partisi kurmasını istedi. Kendisi cumhurbaşkanı olduğu için, Halk Fırkası'nı genel başkan vekili olarak fiilen yöneten Başvekil İsmet Paşa'ya da konuyu açmıştı. Onun da, Fethi Bey'in başkanlığında kurulacak bir muhalefet partisinin gerekliliğini benimsemesiyle düşünce gerçekleşti.

Gazi'nin huzurundaki toplantıda şu temel esaslar üzerinde anlaşılmıştı: Fethi Bey, Cumhurreisi ve Halk Fırkası umumî reisi olan Gazi Mustafa Kemâl Hazretleri'ne bir mektup yazacaktı. Bu mektupta daha somut tedbirlerle, meselelerin kısa zamanda güzel sonuçlara erişebilmesi için, muhalefet fırkalarının kurulması lüzumundan bahsedecek, düşüncesinin onaylanmasını ve kişisel yar-

dımlarını isteyecekti. Bu yardım (müzaharet) tabiri, özellikle kullanılmıştı. Çünkü istisnasız hiç kimse, Gazi'nin onayı ve yardımı olmadan böyle bir girişimin geleceğinden ümitli olamazdı. İçlerinde Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar, Rauf, Dr. Adnan gibi Millî Mücadele devrinin seçkin şahsiyetlerinin bulunduğu Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nın başına gelenler herkes tarafından biliniyordu.

Gazi Fethi Bey'e olumlu cevabını vermiş, cumhuriyetçilik ve laiklik gibi iki esas kıymet üzerindeki somut bağlılığı kendisince bilinen muhatabının yeni girişiminde vatan ve rejim için büyük faydalar gördüğünü açıklamıştı.

Kamuoyunun önündeki bu yazışmalar olayın resmi cephesini yaparken, Gazi, Nuri Conker gibi çocukluk arkadaşı ve sofrasında her olayı cesaretle ortaya atabilen yakınıni, yeni fırkanın genel sekreterliğine getirdi. Tahsin Üzer, Ağaoğlu Ahmet, Mehmet Emin Yurdakul gibi çeşitli yönleriyle sevdiği ve değer verdiği kimseleri de, yeni fırkanın saflarına soktu. Yalova'da verilen bir baloda, henüz adı konulmamış fırkaya ismi de kendisi buldu. Serbest Cumhuriyet Fırkası... Bu isme Ali Fethi Bey, "laik" kelimesini de ekledi, partinin resmî adı Serbest Laik Cumhuriyet Fırkası oldu. (12 Ağustos 1930)

Yeni fırkanın kurulacağı söylentilerinin çıkmasıyla başlayan alaka, gittikçe yayılmış, basın olaya çok geniş yer vermişti: Daha ilk günlerde, kaderlerini Halk Fırkası'na bağlamış olanların dışındakiler, Serbest Fırka'yı destekler havaya girmişlerdi. Yeni bir muhalefet fırkasının kuruluşu haberi, bütün yurttaki büyük ilgi gördü. Durgunluktan bunalan düşünceler, Gazi'nin çok yakın ve çok eski bir arkadaşının omuzladığı girişimle geniş nefes almış, Halk Fırkası'na bağlılığı ve yakınlığı tartışılmaz kimseler bile yeni fırkanın saflarına geçmeye başlamışlardı. Bir ay içinde hemen hemen bütün illerde partinin yönetim kurulları tamamlanmıştı.

Sebepler ne olursa olsun, muhalefete gösterilen derin ve köklü ilgi, iktidar çevrelerinde, çok tabii olarak tepkiyle karşılandı. Partinin programı yayınlanınca, bu tepki kişisel sınırlarını aşarak, devlet yönetimi ve felsefesindeki ayrımlarla kendini gösterdi. Yeni fırka, bilhassa ekonomik doktrin bakımından Halk Fırkası'nın aşırı devletçilik anlayışı önünde liberal ve serbest girişimci idi. Fethi Bey,

bunu, klâsik liberalizm nazariyelerinden ayırıyor ve “özgürlükçü demokrasi” olarak niteliyordu.

Kuruluşuna böylesine büyük ümitler bağlanan ve Gazi’nin gerçekten gönülden ideali olan çok partili gerçek demokratik düzenin sonu, hiç de başlangıcı gibi olmadı. Fethi Bey’in İzmir’e yaptığı yolculuk, sert ve kanlı gösterilere sebep oldu. Gösteriler sırasında, devrimlerin henüz kanun maddelerinin sınırını aşmadığı da anlaşıldı. Bu durum, yeni fırkayı rejim için tehlikeli görenlere tezlerinin doğruluğunu ispat yolunda dayanak oldu.

Basında ağır ve kişilik haklarına tecavüze varan tartışmalar da başlamıştı. Muhalefetin gördüğü ilgi, yeni yeni gazete ve dergilerin çıkmasına imkân veriyordu. Serbest Fırka’dan bir buçuk ay sonra. Ahalî Cumhuriyet Fırkası ve ondan üç gün sonra da bir sınıf havası taşıyan Amele ve Çiftçi Fırkası kuruldu. Böylelikle yasal haklardan yararlanmak isteyen ayrı görüşlerin siyasî fırka çatısı altında toplanma devrine girilmiş oluyordu.

Her yeni hareket, ekseni etrafında ilgi görürken iktidarın varlığı da zayıflıyor, hiç olmazsa böyle görülüyordu.

Yeni fırkanın, vatanda ilk defa kadınların da tek dereceli olarak katıldığı belediye seçimlerine girmesi, kadersiz sonuçlar verdi. Cana mal olan kanlı olaylar çıktı. 17 kişilik Serbest Fırka kadrosu ile 226 sandalyeye sahip Halk Fırkası arasında Meclis’te çok sert tartışmalar geçti, iktidar, muhalefeti gericiliğe, inkılâp düşmanlarına, hatta şeriatçılığa ve saltanat özlemcilerine taviz vermekle suçladı. Tenkitlere şahsen cevap veren Fethi Bey, bu ithamları reddederken, ülkede rejim düşmanlığının olmadığı, halkın sıkıntı ve dert içinde olduğunu, ortadaki olayların bu gerçeğe bağlanması tezini savundu.

Fakat bu arada, memleketin huzurunun da gittikçe bunalımlı safhaya girdiği görülüyordu. Gazi, bir gazetede yayınlanan açık mektuba verdiği cevapta, Halk Fırkası’nın umumî reisi olduğu yolundaki kararını açıkladı. Bu, yaklaşan milletvekili seçimlerinde, Gazi’nin ilk günlerdeki tarafsız durumunu muhafaza edemeyeceğinin belirtisiydi. Fethi Bey, olayların yarattığı durumu fırkasının geleceğinden önce, memleketin huzurunun icabı olarak ele aldığını ve hadiselerin kendilerini Mustafa Kemâl’in karşısına ittiğinin anlaşıl-

dığı gerekçesiyle Serbest Fırka'yı kapatmaya karar verdiklerini teşkilâta bildirdi. Arkadaşlarının hepsi Halk Fırkası saflarından, Gazi'nin işaret ve onayıyla ayrılmış kişilerdi. Çoğu, yine Halk Fırkası'na döndüler. Fethi Bey de, bir süre sonra, Londra Büyükelçiliği görevine gitmek üzere ülkeden ayrıldı.

Çok kısa ömürlü olan Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi, Halk Fırkası iktidarına benzer girişimler sonucunda halk kitlelerinin içinde bulundukları elverişsiz şartlar dolayısıyla, benzer hadiselerin meydana geleceği hakikatini anlatması olmuştur.

Cumhuriyet'in ilanından yedi yıl geçmiş olmasına rağmen sanayileşme hamlesi başlayamamıştı. Bütün dünyayı saran buhran, endüstrileşmemiş, ülkesinin sahip olduğu hammaddeleri değerlendirememiş, aldığı sattığından çok olan ülkede büyük sıkıntılar yaratmıştı. Vergiler ağır ve adaletsizdi. Aşar kaldırılmış olmakla beraber, köylünün vasıtalı ve vasıtasız ödediği verginin oranı ve külfeti, aşarı aratmıyordu. Görünür işsizliğin yanında, iş alanı bulunmasından doğan işsizlik, geçim şartlarını çok ağırlaştırmıştı.

Serbest Fırka'nın kapatılışından sonra Gazi uzun bir yurt gezisine çıktı ve kesin kararlar döndü: Memleket, ne pahasına olursa olsun en kısa zamanda sanayileşecekti.

Menemen Olayı (23 Aralık 1930)

Menemen'de 23 Aralık 1930'da patlak veren ve Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra en büyük irticaî ayaklanma kabul edilen olayda, Öğretmen Asteğmen Mustafa Fehmi Kubilay şeriat isteyenler tarafından başı kesilerek öldürülmüştür.

Olayın elebaşısı "mehdî" olduğunu iddia eden Giritli Mehmet (Derviş Mehmet) adında Nakşibendî tarikatına bağlı biriydi. 7 Aralık'ta yanındaki müridleriyle (Giritli Hasan oğlu Mehmet, Osman oğlu Şamdan Mehmet, Hasan oğlu Sütçü Mehmet, Emrullah oğlu Mehmet, Nalıncı Hasan ve Çakır oğlu Ramazan) Manisa'dan yola çıkan Derviş Mehmet, 23 Aralık sabahı, gün doğarken Menemen'e ulaştı. Belediye Meydanında çevresine topladığı yaklaşık yüz kişiyle zikrederek şeriat ilan etmeye kalkıştı. Meydandaki kalabalığın bir bölümü bu çağrıya uyarken, bir bölümü de seyirci kalmıştır.

Emrindeki askerleriyle sabah eğitimine çıkmak üzereyken isyâncılara müdahale etmeleri için olay yerine gitmeleri emredilen Mustafa Fehmi Kubilay, mermi almadan isyâncıların toplandığı alana geldi. Askerlerine süngü taktırıp beklemelerini söyleyerek, kendisi Şeyh Mehmed'in yanına gidip yakasını tutarak silahını bırakmasını istedi. Bu esnada isyâncı kalabalıktan açılan ateşle Kubilay yaralanır ve yaralı vaziyette camiye sığınmak isterken ikinci bir ateşle sırtından vuruldu. Bu esnada yanında bulunan adamından bıçağını alan Derviş Mehmet Kubilay'ın kafasını kesti. Kubilay'ın kesik başını orada bulunan bir elektrik direğine iple bağlayan asiler zıkr yapmaya devam ettiler.⁵²

Bu sırada Alaydan gönderilen kuvvetler olay yerine yetişirler. Eylemcilerin ateş açması üzerine çatışma çıkar. Bekçi Hasan ve Bekçi Şevki şehit olurlar. Eylemcilerden mehdî Mehmet, Şamdan Mehmet ve Sütçü Mehmet ölür, Emrullah oğlu Mehmet Emin yaralı olarak ele geçirilir. Kargaşadan yararlanarak kaçan Nalıncı Hasan ile Ali oğlu Hasan da ertesi gün Manisa'da yakalanırlar.

27 Aralık'ta, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile Ordu Komutanı Fahrettin Paşa (Altay) İstanbul'a giderek Dolmabahçe Sarayı'nda Cumhurbaşkanlığı Gazi Mustafa Kemâl'e olay hakkında bilgi verdiler. Mustafa Kemâl Paşa, 28 Aralık'ta orduya gönderdiği başsağlığı mektubunda şöyle diyordu:

“Menemen'de yakınlarda meydana gelen gericilik girişimi sırasında Yedek Subay Kubilay Bey'in görevini yaparken öldürülmüş olmasından dolayı Cumhuriyet ordusuna başsağlığı dilerim. Kubilay Bey'in şehit edilmesinde gericilerin gösterdiği vahşilik karşısında Menemen'deki halktan bazılarının alkışla onaylamaları, bütün cumhuriyetçi ve vatanseverler için utanılacak bir olaydır. Vatani savunmak için yetiştirilen, içteki her politika ve ayrılığın dışında ve üstünde saygın bir konumda bulunan Türk subayının, gericiler karşısındaki yüksek görevinin yurttaşlar tarafından yalnız saygıyla

⁵²Menemen Cumhuriyet Savcısı, Savcı Yardımcısı ve Hükümet Tabip Vekilinin hazırladıkları raporda, Kubilay'ın ölümü şöyle tespit edilir. “Gazet Camisi girişinin sol tarafındaki bahçede arkası üstü yatık, sağ tarafında kasaturası kınından çekik bir halde, elbiseleri kanlı, başı boynundan ayrılmış ve etrafındaki toprakta çok fazla kan lekeleri bulunan, tahminen 25 yaşlarında, üzerinde hâki renkte askerî elbise olan; orta boylu, kumral benizli, saçları az ağarmış cesedin, Menemen'de 43 ncü Alay 1 nci Tabur 3 ncü Bölük Takım Komutanı Yedek Subay İzmirli Hüseyin oğlu Kubilay olduğu anlaşılmıştır.”

karşılandığına kuşku yoktur. Menemen’de halktan bazılarının hataları bütün millette acıya sebep olmuştur. Saldırının acılığını tatmış bir kesime genç ve kahraman Yedek Subay’ın uğradığı saldırıyı, milletin bizzat Cumhuriyet’e karşı bir öldürme girişimi olarak kabul ettiği ve cüretkârlarla, destekçileri, ona göre takip edeceği kesindir. Hepimizin dikkati bu sorundaki görevlerimizin gereklerini duyarlılıkla ve gerektiği biçimde yerine getirmeğe yöneliktir. Büyük ordunun kahraman genç subayı ve Cumhuriyetin idealist öğretmenler topluluğunun değerli üyesi Kubilay’ın temiz kanı ile Cumhuriyet, hayatını tazelemiş ve kuvvetlendirmiş olacaktır.”

31 Aralık 1930’da toplanan bakanlar kurulu, Menemen ilçesi ile Manisa ve Balıkesir merkez ilçelerinde bir ay süre ile sıkıyönetim ilan edilmesine karar verdi. Sıkıyönetim komutanlığına 2. Ordu Kumandanı Fahrettin Paşa (Altay), Divan-ı Harp Reisliğine 1. Kolordu Komutan Vekili Muğlalı Mustafa Paşa⁵³ atandı.

Olay 1 Ocak 1931’de Denizli Milletvekili Mazhar Müfit (Kansu) ve arkadaşlarınca verilen soru önergesiyle TBMM Gündemine getirildi. Soru önergesini Başbakan İsmet Paşa (İnönü) cevaplandırdı. Daha sonra Sıkıyönetim ilanına ilişkin önerge tartışıldı ve oybirliğiyle kabul edildi.

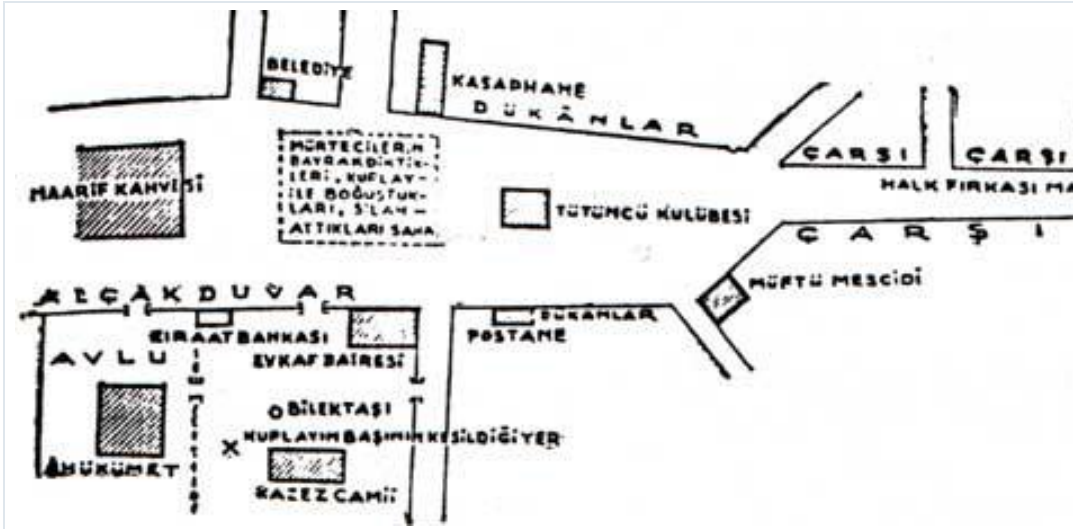
7 Ocak 1931’de Çankaya’da, Mustafa Kemâl Paşa başkanlığında, Başbakan İsmet Paşa, Meclis Başkanı Kâzım Paşa (Özalp), Sıkıyönetim Komutanı Fahrettin Paşa (Altay), İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Milli Savunma Bakanı Zekâi Bey’in (Apaydın) katıldıkları bir toplantı yapıldı ve Menemen Olayı bütün yönleriyle ele alındı. Olayın gerici nitelikte, düzenli ve siyasi olduğu görüşüne varıldı.

Sıkıyönetim mahkemesi, 105 sanığı 15 Ocak 1931’de yargılamaya başladı. Duruşmalar, 25 Ocak’ta sona erdi ve 105 sanıktan 37’si için ölüm cezası verildi. 6’sının ölüm cezası yaş haddi nedeniyle 24 yıl “idama bedel hapis cezası”na çevrildi. Diğer sanıklardan 20’sine bir yıl, 14’üne üç yıl, 6’sına 15 yıl, birine 12,5 yıl hapis cezası verildi, 27 sanık beraat etti.

⁵³ Muğlalı Mustafa Paşa, Muğlalı Olayı olarak tarihe geçen olayın da kahramanıdır. Muğlalı, 30 Temmuz 1943’de Van’ın Özalp ilçesinde, Türkiye-İran sınırında asayişsizliğin egemen olması nedeniyle kaymakamın verdiği bilgi üzerine 33 köylünün kurşuna dizilmesi olayında sorumluluğu olduğu gerekçesiyle yargılanarak idama mahkum olmuş, aldığı ceza yaşı nedeniyle 20 yıl hapis cezasına çevrilmiş, Askeri Yargıtay kararı bozmuş, ancak ikinci yargılamayı göremeden Aralık 1951’de hapishanede ölmüştür.

Karar, 31 Ocak 1931'de TBMM'ye sunuldu. Aynı gün Adalet Komisyonu'nda görüşüldü. Komisyon, 31 ölüm cezasından 28'ini onayladı. 2 kişinin ölüm cezasını 2 yıl hapis cezasına çevirdi. Bir kişinin cezası da, ölmesi nedeniyle kalktı. TBMM Genel Kurulu, 2 Şubat 1931'de cezaları onayladı. Ölüm cezaları 3 Şubat 1931'de yerine getirildi. Sıkıyönetim, 28 Şubat 1931'de Manisa ve Balıkesir'den, 8 Mart 1931'de de Menemen'den kaldırıldı.

Sıkıyönetim, 28 Şubat 1931'de Manisa ve Balıkesir'den, 8 Mart 1931'de de Menemen'den kaldırıldı.

Olayların meydana geldiği alan. (Cumhuriyet Gazetesi 17 Ocak 1931)⁵⁴

Halkevlerinin Kurulması (19 Şubat 1932)

Atatürk büyük ve köklü hareketlerin felsefesine sahip kültür kuruluşlarına daima değer verirdi. Cumhuriyetin ideolojisini yayacak ve aydınlarla halk arasındaki kopukluğu giderecek temel kuruluşların lüzumuna inanarak 19 Şubat 1932'de halkevlerini kurdu.

Milli Mücadele kadrosu, çoğunlukla Türk Ocaklı idiler. İkinci Meşrutiyet'in Türk milliyetçiliğini kimsesiz ve sahipsiz bulduğu günlerde kurulan Türk Ocakları, şerefli bir hizmetin sahibiydi. Cumhuriyetten sonra da çatıları altında seçkin vatan evlatlarını toplayan bu temel varlığın, değişen şartlara uyumu yerine, tarihî görevini ta-

⁵⁴ <http://www.belgenet.com/1930/kubilay-01.html>

mamlamış sayılması tercih edildi, hizmet alanından çekildi; yerini Halkevlerine bıraktı.

Halkevleri, 7 çalışma koluyla hizmete girdi. Kuruluş, Halk Fırkası'nın kültürel ve sosyal alandaki uygulayıcısı görünümündeydi. İlk zamanlarda çoğunlukla partinin il ve ilçelerdeki binalarında çalıştı. Daha sonraları kendisine has ve bilhassa köy, sahne, çeşitli el sanatlarının çatısı altında toplanabileceği yapılara sahip oldu.

Halkevlerinin ilk yıllarda başarılı olduğu görüldü. Fakat o da millet mekteplerinin yazma-okuma seferberliğinin uğradığı akıbet gibi, zamanla tavsadı. Tek parti sisteminin kalıpcılığı içine girdi. Bütün bu boşluklara rağmen hiç ele alınmamış kültür alanlarında dikkatli ve inançlı bir çalışmayla neler yapabileceği yolunda somut ve aydınlatıcı bir gösterge oldu.

Halk Evleri, halkın genel kültür seviyesini yükseltmek için Cumhuriyet idaresinin giriştiği önemli projelerden biridir. 1931'de 14 ilde birden kurulan Halk Evleri, Jön Türkler devrinden gelen Türk Ocakları'nın yerine geçmişti. Ancak Halk Evleri'nin, kültürel amaçlarını gerçekleştirmekle beraber, Halk Partisi'nin organı rolünü oynadıkları da bir gerçektir. Halk Partililer, 1947 Kurultayı'nda bu konuda cereyan eden uzun tartışmalardan sonra Halk Evleri'ni bütün halkın yararlanabileceği kültür tesisleri haline getirmek kararını verdilerse de bu kararı uygulamadılar. Bununla beraber Halk Evleri'nin siyasî görevlerine son verildi.

Halk Evlerinin doğrudan doğruya komünist propagandası yaptığı ileri sürülmemişse de, bunların Sovyet Rusya'da mevcut benzer bir projeden ilhâm ile kuruldukları iddia edilmiştir. Bir gazeteci Sovyet Rus Halk Evleri'nin doğrudan doğruya komünist propagandası yaptığı ileri sürülmemişse de, bunların Sovyet Rusya'da mevcut benzer bir projeden ilham ile kuruldukları iddia edilmiştir. Bir gazeteci Sovyet Rusya'yı dolaşırken oradan Narondi Dom denilen Halk Evleri'ni görmüş ve Türkiye'de de bunların benzerinin kurulmasını teklif etmiş. Türkiye'de Halk Evleri'nin böylece meydana getirildiği belirtilmiştir. Bu çeşit bir tenkit, Halk Evleri'nin Atatürk devrinde Türkiye'nin kültürel kalkınmasında oynadığı faydalı rolü çok azaltmış oluyordu. Demokrat Parti iktidara geçince Halk Evleri binalarının büyük kısmı Halk Partisinin bunları devlet parası ile yaptırdığı ve parti namına tescil ettirdiği gerekçesi ile müsadere edildiler. 5830 sayılı kanunla Halk Evleri Hazineye intikâl etti. Bi-

nalar da çeşitli amme amaçlarına tahsis edilmiş olarak kullanıldılar. Halk Evlerinin kapatılması ile halkın sosyal gelişmesini hedef tutan çok faydalı bir devrime son verilmiş oldu⁵⁵.

Dinî Alanda Gelişmeler

Harf devriminden sonra mukaddes kitapların, başta Kuran-ı Kerim'in basımı hizmetini Diyanet İşleri Başkanlığı ele almış; bu arada Kuran-ı Kerim' in Türkçe meâlinin aslına mümkün olduğunca uyabilmiş basımı başarılmıştı. Daha sonra, Ezan'ın Türkçe okunması kararlaştırıldı. Bu yolda Diyanet İşleri Başkanlığı uzun ve dikkatli incelemelerde bulundu, din bakımından hiçbir sakınca olmadığı sonucuna varılarak 18 Temmuz 1932'de Ezan'ın Türkçe okunmasına başlandı.

Atatürk, 29 Ekim 1923'te kendisiyle görüşen Fransız muhabiri Maurice Pernot'ya verdiği demeçte, yazarın sorusu üzerine şöyle demiştir:

“Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır, demek istiyorum. Dinimize bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura muhalif, Terakkîye mani hiçbir şey ihtiva etmiyor. Halbuki, Türkiye'ye istiklalini veren bir Asya milletininde içinde daha karışık, sun'î, itikâdât-ı batıldan ibaret bir din daha vardır. Fakat bu cahiller, bu acizler sırası gelince, tenevvür (aydınlanma) edeceklerdir. Onlar ziyaya (ışığa) takarrüp (yaklaşma) edemezlerse kendilerini mahv ve mahkûm etmişler demektir. Onları kurtaracağız.” Görülüyor ki Atatürk saf, temiz ve sade bir din anlayışı istemektedir. İslam dinine sonradan girmiş her türlü safsata, hurafe ve boş inançlara karşı akılcı bir din anlayışını benimsemiştir. Bunun ilk adımını da Kur'an-ı Kerim'in milletin bütün fertleri tarafından okunup anlaşılabilmesini sağlamakla atmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan iki yıl bile geçmeden 21 Şubat 1925 tarihinde Meclis'teki bütçe müzakereleri sırasında Kur'an-ı Kerim'in meal ve tefsirinin, Hadis-i Şerif tercümelerinin devlet imkânlarıyla yaptırılması için talimat vermiştir.

Bunun üzerine mealin Mehmet Akif Ersoy, tefsirin Elmalılı Hamdi Yazır, hadis tercümelerinin de Kamil Miras tarafından yapılması kararlaştırıldı. Ancak, Mehmet Akif bilahare bu görevi bırakarak

⁵⁵ Kemal Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 1967, s. 323

aldığı avansı iade etmiş, hem meal hem de tefsir yazma işi Hamdi Yazır tarafından yapılmıştır.

Atatürk Şeyh Sait Ayaklanması'nın bastırıldığı, çağdaşlaşma ve modernleşme adına yapılan inkılâplara yönelik itirazların arttığı bir dönemde İslamiyet'in temel kaynağı olan Kur'an'ın yeniden yorumlanmasını istedi. Atatürk maddeler halinde nasıl bir tefsir istediğini ortaya koydu⁵⁶. Bu yedi madde daha sonra Diyanet İşleri Riyaseti ile Elmalılı Hamdi Yazır arasında imzalanan protokole konu. Atatürk, Diyanet'e gönderdiği yazıda özellikle iki maddenin üzerinde duruyordu. Yeni tefsir Ehli Sünnet' itikadına ve Hanefi' mezhebinin görüşlerine göre hazırlanacaktı. Diğer bir isteği de ibret ve öğüt mahiyeti taşıyan ayetlerin genişçe izah edilmesi' idi. Atatürk, hüküm içeren ayetlerin de Türk-İslam geleneği göz önünde bulundurulacak şekilde yorumlanmasını arzu ediyordu. Elmalılı Hamdi Yazır'ın hazırladığı 9 ciltlik tefsir 1935 yılında, Kamil Miras tarafından hazırlanan "Sahih-i Buhari'nin "Muhtasâr-ı Tecrid-i Sârih" isimli hadis kitabı "Muhtasâr-ı Tecrid-i Sârih Tercemesi ve Şerhî" ismiyle 12 cilt halinde 1928 yılında yayımlanmıştır.

Atatürk, Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesinin şu gerekçeyle yapıldığını anlatıyor:

"Türk, Kur'an'ın arkasından koşuyor, fakat onun ne dediğini anlamıyor. İçinde neler var bilmiyor ve bilmeden tapınıyor. Benim maksadım, arkasından koştuğu kitapta neler olduğunu Türk anlasın." Ayrıca bu gerekçeyle hutbelerin de Türkçeleşmesini sağlamıştır. Ona göre hutbe demek, na'sa (insanlara) hitap etmek, yani söz söylemek demektir.

⁵⁶1. Âyetler arasında münasebetler gösterilecek, 2. Âyetlerin nüzûl (iniş) sebepleri kaydedilecek, 3. Kıraat-i Aşere'yi (10 okuma tarzını) geçmemek üzere kıraatler hakkında bilgi verilecek, 4. Gerektiği yerlerde kelime ve terkiplerin dil izahı yapılacaktır, 5. İtikadda ehl-i sünnet ve âmelde Hanefi mezhebine bağlı kalınmak üzere ayetlerin ihtiva ettiği dinî, şer'i, hukukî, ictimai ve ahlakî hükümler açıklanacaktır, 6. Âyetlerin imâ ve işarette bulunduğu ilmi ve felsefî konularla ilgili bilgiler verilecek. Özellikle tevhid konusunu ihtiva eden ibret ve öğüt mahiyeti taşıyan ayetler genişçe izah edilecek, 7. Konuyla doğrudan ya da dolaylı ilgisi bulunan İslâm Tarihi olayları anlatılacaktır, 8. Batılı müelliflerin yanlış yaptıkları noktalarda okuyucunun dikkatini çeken noktalar konularak gerekli açıklamalar yapılacaktır. Eserin başında Kur'an hakikatını açıklayan ve Kur'an'la ilgili önemli konuları izah eden mukaddime (önsöz) yazılacaktır.

“Minberler halkın beyinleri, vicdanları için bir iyilik, doğruluk ve bir aydınlanma kaynağı olmuştur. Böyle olabilmek için minberlerden yankılanacak olan sözlerin bilinmesi, anlaşılması, sanat ve ilim gerçeklerine uygun olması gerekmektedir. Değerli hatiplerin siyasi ve toplumsal olayları ve medeni durumları ve gelişmeleri her gün izlemeleri zorunludur. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış bilgiler verilmiş olur. Bundan dolayı, hutbeler tamamen Türkçe ve çağın gereklerine uygun olmalıdır. Ve olacaktır” sözleri, onun bu düşüncesini yansıtmaktadır.

Öte yandan çağdaş kıstasların İslâm diniyle ilişkilerini ve uyumluluğu hakikatini kavramış ve vatandaşlara anlatabilecek yetenekte din adamları yetiştirilmesi zorunluluğu da unutulmadı. İlahiyat Fakültesi⁵⁷nin kurulması kararlaştırıldı ve İmam-Hatip okulları açıldı⁵⁸.

Üniversitelerin Kurulması (1 Ağustos 1933)

Osmanlı döneminin son yarım yüzyılında tercih edilmiş olan Fransız kültür sistemine uygun olarak, 1909-1916 arasında, yüksek öğretim kuruluşları, Darülfünûn (Fenler Evi) çatısı altında toplanmıştı. Fakat bu kuruluşlar şer’î eğitim ve öğretimin devamı niteliğinde medrese adıyla da anılıyordu. Tıp medresesi, Hukuk medresesi gibi.

Batı’nın, İsviçre ve Belçika gibi, sınırları içinde çeşitli etnik toplulukların kaynaştığı ve hatta yüksek öğrenim kurumlarında çeşitli dillerle öğrenim yapılan ülkelerden uzmanlar getirildi ve incelemeler yaptırıldı. Bunların sonucu olarak 1 Ağustos 1933’te, Osmanlı Darülfünûn’u, yerini İstanbul Üniversitesi’ne bıraktı. Üniversite öğretim üyelerinin taşıdığı müderris unvanı yerine profesör ve kademeleri benimsendi. Medrese yerine fakülte dendi. Her akademik

⁵⁷Tevhid-i Tedrisat Kanunu’yla, aynı madde içinde İmam-Hatip mektepleri ile birlikte İlahiyat Fakültesi açılması da hükme bağlanmıştır. Böylece ilk İlahiyat Fakültesi 1924 yılında Darülfünûn bünyesinde açılmış ve öğretime başlamıştır. Ancak İmam-Hatip mekteplerinin düştüğü akıbetten İlahiyat Fakültesi de kurtulamamış 1933 yılında kapanmıştır. Onun yerine Edebiyat Fakültesi’nin bünyesinde İslamî İlimler Enstitüsü kurulmuş, ancak o da öğretim kadrosunun dağılması üzerine 1936 yılında faaliyetine son vermiştir.

⁵⁸ Okullarda laik eğitime geçiş kapsamında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu’yla birlikte medreseler kapatıldı. Laikliği yeni benimseme aşamasında olan bir toplumda din eğitiminin gerekliliğine inanan Mustafa Kemâl Atatürk, medreselerin yerine dört sınıflı 29 adet imam hatip okulu açtı. Bir yıl sonra imam hatip sayısı 26’ya, iki yıl sonra 20’ye, üç yıl sonra da ikiye düştü. 1929-30 öğretim yılında ise son kalan imam hatip okulları da kapatıldı.

derece için belirli kılık, kıyafet kabul edildi; kız-erkek ayırımı kaldırıldı, devlet merkezi Ankara'nın en kısa sürede fakülte ve bölümleriyle tam bir üniversiteye sahip olması için harekete geçildi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kuruldu.

O günlere kadar ilköğretimin yabancı ve azınlık okullarında da yapılması mümkün oluyordu. 23 Mart 1931'de kabul edilen bir kanunla, Türk çocuklarının ilköğretimlerini Türk okullarında yapması kararlaştırıldı. Azınlık okullarına Türkçe dersler kondu ve ülkede kültürün bütünlüğü sağlandı.

Soyadı Kanunu (21 Haziran 1934)

Feodal düzenden Cumhuriyet'e kadar aile yapısında devam eden ünvan ve lâkâpların çoğu, saltanattan kalan mevkî ve makamların ifadesiydi. Bunların yerlerinde kalması, eşitlik ilkeleriyle bağdaşmıyordu. Ayrıca devlet kayıtlarının tutulmasında ve düzgün yürütülmesinde de sorunlarla karşılaşılıyordu. Bunun için önce soyadı kanunu çıkarıldı. Bu kanuna göre her aile reisi bir soyadı olacaktı. Ayrıcalık ifade etmemek şartıyla bu adın, mensup olduğu ailenin eskiden beri kullandığı ad olmasında da yasaklama yoktu. Böyle olmayanlar, anlam ve söyleyiş olarak tercih ettikleri bir has ismi, soyadı olarak alabileceklerdi. Kanun 21 Haziran 1934'te kabul edildi. 24 Haziran 1934'te yürürlüğe girdi. Tatbiki için de bir yıllık süre tanındı.

24 Kasım 1934'te Gazi Mustafa Kemâl'e, kişiliğine ve milletine hizmetlerine en yaraşır buluş olarak Atatürk soyadı verildi. Öyle ki, bundan sonra asıl adı olan Mustafa Kemâl nadir olarak kullanılmaya başlandı. Kendisi de imza olarak K. Atatürk'ü kullandı. 26 Kasım 1934'te lâkâp ve ünvanlar kaldırıldı.

Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi (5 Aralık 1934)

1934 yılının son ayında, 5 Aralık 1934'te Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı verildi. Dünyanın birçok Batılı ülkesinde tanınmamış olan bu hakkın verilmesi, Atatürk devrinin en büyük ve anlamı gereği gibi kavrandığı takdirde geniş sonuçlar vereceği şüphesiz olayıydı. Kanunun gerekçesi, aradan 76 yıl geçmiş olmasına rağmen bugün de ibretle hatırlanmaya değer. Türk milletinin geçmiş devirlerinde kadının seçkin ve imtiyazlı yeri hatırlatılıyor, daha

sonra kafes arkasına itilmiş kadının genel varlıktan kopuşundaki acı çöküşler sıralanıyor, Türk kadınının ırkına has meziyetleri içinde erkeği ile her alanda eşitliği ispatlanıyor ve ülkenin her karar devrinde olduğu gibi millî mücadele günlerinde de kadının hizmet örnekleri hatırlatılarak, rejimin Türk kadınına şükran borcunu ödeme gününün geldiğine işaret ediliyordu.

Kadına seçme ve seçilme hakkı, yaklaşmış olan milletvekili seçimleri dolayısıyla özellik taşımaktaydı. Kadının bugünkü gibi her hizmet alanında yetişmemiş olmasına rağmen çeşitli sahalarda emeklerini tescil etmiş seçkin Türk kadınları, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın adayları olarak üstelerde yer aldılar. 18 Türk kadını 18 ayrı ilde milletvekili seçilerek Meclis'e katıldı. İbretle hatırlanmalıdır ki, aradan 76 yıl geçmiş olmasına, çok partili devre girmemize, kadının bazı sahalarda erkeğinden önde bulunmasına rağmen, o seçimlerden yani Atatürk devrinden sonra parlamentoda kadın sayısı, devamlı gerileme gösterdi.

1923-1932 Yılları Arasında Türkiye'nin Dış Politikası

1. Türkiye-Yunanistan İlişkileri: Lozan Antlaşması ile Türkiye ve Yunanistan arasında barış sağlanmıştı. Ancak iki devlet arasında çözümlenmesini bekleyen birçok sorun bulunuyordu. Bunlar içerisinde en önemlisi ise, Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunanistan'da kalan Müslümanların değişim (mübadele) sorunu idi.

Aslında bu sorun, Lozan Konferansı'nda ele alınmış ve Türkiye ile Yunanistan arasında 30 Ocak 1923'de bir sözleşme ve protokol imzalanarak, nispeten kolaylıkla çözümlenmiş ve bir formüle bağlanmıştı. Buna göre;

1 Mayıs 1923'den itibaren, Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunanistan sınırları içerisinde kalan Müslümanların değişimine başlanacaktı. Yalnız, 30 Ekim 1918'den önce İstanbul belediye sınırları içerisine "yerleşmiş" bulunan Rumlarla, Batı Trakya'nın Türk halkı bu değişimin dışında kalacaklardı. Bu sözleşmeye göre, bu değişimi sağlamak üzere, bir uluslararası Karma Komisyon kurulacaktı. Komisyon, Türk ve Yunanlı üyelerle, 1914-1918 Savaşına girmemiş devlet uyruklarından Milletler Cemiyeti tarafından seçilecek üyelerden oluşacaktı ve bir tarafsız başkan bulunacaktı.

Nitekim bu Karma Komisyon, Ekim 1923'den itibaren çalışmaları-na başladı. Komisyon, 4'ü Türk, 4'ü Yunanlı ve 3'ü de tarafsız ol-mak üzere 11 üyeden meydana gelmişti. Ancak ilk anlardan itiba-ren, sözleşmede yer alan İstanbul'da "yerleşmiş" deyimi, Komisyo-nun Türk ve Yunanlı üyeleri tarafından farklı yorumlandığından, arada anlaşmazlık çıktı. Türk üyeleri, İstanbul'da 30 Ekim 1918'den önce yerleşmiş bulunan kimselerin Türk kanunlarına göre saptanmasının gerektiğini öne sürdüler. Buna karşılık, İstan-bul'da daha çok Rum'un kalmasını isteyen Yunanlı üyeler ise, söz-leşmede Türk ve Yunan kanunlarına bu hususta bir atfı yapılmadı-ğını, bu bakımdan 30 Ekim 1918'den önce her ne şekilde olursa olsun İstanbul'da bulunan Rum'un "yerleşmiş" sayılması gerektiği-ni ileri sürdüler.

Karma Komisyon'un bu konuda bir çözüm yoluna varamaması üzerine, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti'nin tavsiyesi ile La Haye Daimi Adalet Divânı'na götürüldü. Fakat, divânın, 21 Şubat 1925'de, "yerleşmiş" deyimi hakkında yaptığı yorum, anlaşmazlığı gideremedi.

Bu durum da, Türk-Yunan ilişkilerini gerginleştirdi. Yunanistan'ın Batı Trakya Türklerinin mallarına el koyarak, buralara Türkiye'den gelen Rumları yerleştirmesi, buna karşılık olarak da Türkiye'nin İstanbul Rumlarının mallarına el koyması, iki devlet arasındaki gerginliği daha da çoğalttı.

Böylece "Değişim" sorunu iki devletin siyasî ilişkilerini de etkileyen bir nitelik almış oldu. Bunun üzerine Türkiye ile Yunanistan ara-sında, sorunu siyasî yönden çözümlmek amacıyla, Atina'da 1 Ara-lık 1926'da bir antlaşma imzalandı. Bu anlaşmayla, "değişim" ile bunların "taşınabilir ve taşınamaz malları" hakkında yeni bazı ku-rallar saptandı. Fakat bu antlaşmanın uygulanması ve yürütülme-sinde de çeşitli zorluklarla karşılaşıldı. Bu arada 1925 yılının ya-zında ilk Türk elçisi Atina'ya gönderildi.

1926'da imzalanan Türk-Yunan Antlaşması'na ve karşılıklı olarak Ankara ve Atina'da elçilik kurulmasına rağmen, iki ülke arasındaki ilişkilerde gerginlik devam etti. Ancak Yunanistan'ın, bu gerginliğin özellikle kendisine vereceği siyasî ve ekonomik zararları görerek, bunu gidermeye çalışması ve buna Türkiye'nin karşılık vermesi üzerine ilişkilerde yumuşama başladı. Bunda Mustafa Kemâl (Ata-

türk)'ün ve Venizelos'un gayretleri önemli rol oynadı. Diğer taraftan İtalya, bu sıralarda Doğu Akdeniz'de Türkiye ve Yunanistan'ı içine alan bir dostluk ve ittifak sistemi kurmak istiyordu. Bu bakımdan da Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunların çözülmesinin de yarar görülüyordu. Bunların sonucu olarak Türkiye ve Yunanistan, "Değişim" sorununu çözümlmek üzere, Ankara'da 10 Haziran 1930'da bir antlaşma imzaladılar. Buna göre; geldikleri ve doğdukları yer ne olursa olsun, İstanbul'daki Rumlarla, Batı Trakya'daki Türklerin hepsi "yerleşmiş" sayıldı. Ayrıca iki ülkenin azınlıklarına ait mallar konusunda yeni düzenlemeler getirildi.

10 Haziran 1930 Antlaşması ile Türkiye ve Yunanistan arasında sürüncemede kalmış ve anlaşmazlıklara neden olan değişim sorunu çözümlenmiş, iki komşu devlet arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlamış oldu. Bunun sonucu olarak, Yunanistan Başkanı Venizelos Türkiye'ye davet edildi. Bunun üzerine Venizelos, 27-31 Ekim 1930'da Ankara ve İstanbul'u ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında da Türkiye ile Yunanistan arasında, 30 Ekim 1930'da, Ankara'da "Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması"; "Deniz Kuvvetlerinin sınırlandırılması hakkındaki Protokol"; "İkâmet, Ticaret ve Seyr-isefâin Sözleşmesi" imzalandı. Bu sonuncu sözleşme, iki taraf uyruklarına kendi ülkelerinde birçok ayrıcalıklar tanımaktaydı.

Böylece, 1930 yılı içerisinde Türkiye-Yunanistan ilişkileri düzelmiş ve bir dostluk dönemine girmiş oldu.

2. Türkiye-İngiltere İlişkileri: Bilindiği gibi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve I. Dünya Savaşı ile sonrasında Türklerle en çok uğraşan devlet, İngiltere olmuştur. İngiltere'nin bu tutumu Lozan Barış Konferansı'nda da sürmüştü.

Ancak Lozan Barış Antlaşması'nın yapılması, Türk-İngiliz ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülmüştür. Bununla beraber, iki devlet arasındaki ilişkiler, Lozan'dan sonra da hemen normale dönmemiştir. İngiltere, yeni Türkiye ile eşit ilişkileri' bir süre daha yadırgamıştır. Nitekim İngiltere'nin, 13 Ekim 1923'de, Türkiye'nin başkenti ilân edilen Ankara'ya, Büyükelçisini göndermeyip, İstanbul'da oturtmakta ısrar etmesi, bunun açık örneğiydi.

Fakat bu dönemde, Türk-İngiliz ilişkilerini asıl etkileyen ve çekişmeye neden olan konu Musul sorunu idi.

İngiltere, I. Dünya Savaşı içerisinde, müttefikleri ile yapmış olduğu gizli anlaşmalarla Filistin, Ürdün ve Irak'ı kendisine almış; Suriye, Musul ve diğer bazı bölgeleri Fransa'ya bırakmıştı. Fakat Musul ve civarının Doğu ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması yönünden önemi ve zengin petrol kaynaklarının bulunması bakımından, burasını, Fransa'ya bırakmak istememiştir. Bu nedenle, savaşın sonlarında Musul'u ele geçirmek için girişimlerde bulunmuş, fakat bunda başarı sağlayamamıştı. İngiltere, Türklerin elinde bulunan Musul'u, ancak Mondros Mütarekesinin 7. maddesine dayanarak, 15 Kasım 1918'de işgal etmişti.

Buna karşılık Türkiye, 28 Ocak 1920'de ilân edilen Misâk-ı Milli'de, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi sırasında, Türk sınırları içerisinde kalan toprakları Türk vatanı saydığından, Musul'u da sınırları içerisinde görüyordu.

Lozan Barış Konferansı'nda, Türk-Irak sınırının çizilmesi konusu görüşülürken, İsmet Paşa, Musul'un Türkiye'ye verilmesini istemiş, İngiliz temsilcisi Lord Curzon ise, işgalleri altındaki Musul'un Irak sınırları içinde kalması hususunda ısrar etmiştir. Türk temsilcisinin Musul'un geleceğinin tayin edilmesi için plebisit yapılması hususundaki önerisi de, İngiltere tarafından reddedilmiştir. Musul sorunu, Türk-İngiliz ilişkilerini gerginleştirdiği gibi, konferansın çalışmasını da tehlikeye düşürecek bir şekle dönüşünce, iki taraf bu sorunun çözümünü konferanstan sonraya bırakmayı kabul ettiler. Bunun üzerine, Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasında, Türkiye ile Irak arasındaki sınırın dokuz ay içerisinde Türkiye ile İngiltere arasında barışçı yollarla saptanması öngörüldü. Ayrıca, belirlenen zaman içerisinde, iki devlet arasında bir anlaşma sağlanamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti'ne sunulacaktı.

İngiltere, 5 Ekim 1923'de, Türkiye'ye başvurarak, Lozan Antlaşması'nın bu maddesine göre, Musul sorunun görüşülmesine başlamasını istedi. Yapılan görüşmeler sonucunda da, Türkiye ile İngiltere arasında, 19 Mayıs 1924'de, İstanbul'da, Haliç Konferansı toplandı. Ancak, burada da taraflar, Lozan Konferansı'ndaki isteklerinde ısrar ettiler ve konferans, bir sonuç almamadan 5 Haziran 1924'te sona erdi. Türkiye, yine Musul ve civarının Türk sınırları

içerisinde kalmasında direndi. İngiltere ise, buna yanaşmadıktan başka, Hakkârı ilinin yarısını da istedi.

İngiltere, Haliç Konferansı sırasında olduğu gibi, Konferans'tan sonra da anlaşmazlık konusu olan Türk-İrak sınırında karışıklık çıkarmaya çalıştı⁵⁹. Bunlar da Türkiye-İngiltere ilişkilerini iyice gerginleştirdi.

Bundan sonra İngiltere, sorunu Milletler Cemiyeti'ne götürdü. 20 Eylül 1924'de de Cemiyet konuyu görüşmeye başladı ve sonuçta, sorunu incelemek üzere tarafsızlardan meydana gelecek bir Komisyonun kurulmasına karar verdi. Bunun üzerine Macar, Belçikalı ve İsveçli'den meydana gelen bir Üçlü Komisyon kuruldu ve bu 13 Kasım 1924'de göreve başladı. Komisyon, incelemelerin sonucunda hazırladığı raporu, 16 Temmuz 1925'de Milletler Cemiyeti'ne verdi. Bu raporda, Musul'da plebisit yapılmasının imkânsız olduğu ileri sürülerek, Musul'un Irak'ın bir parçası sayılması ve Irak'ın 25 yıl süre ile İngiliz mandası altında kalması tavsiye edilmekteydi. Ayrıca, Musul'un Irak'a bırakılmasının en iyi çözüm yolu olduğu bildirilmekteydi.

Komisyonun, İngiltere'nin istekleri doğrultusunda aldığı bu tavsiye kararları ve önerileri, Türkiye tarafından tepkiyle karşılandı ve Cenevre'deki Türk temsilcileri geri çekildi. Buna karşılık, İngiltere'nin etkili olduğu Milletler Cemiyeti Konseyi, 16 Aralık 1925'te, Türkiye'nin bütün çabalarına, karşı koymalarına rağmen ve Türkiye'nin giyabında, Üçlü Komisyon'un tavsiye kararlarını aynen kabul etti. Ayrıca, Cemiyet Konseyi'nin Türkiye-İrak sınırı hakkında verdiği kararın taraflar için bağlayıcı olduğu açıklandı.

Milletler Cemiyeti'nin, Musul'u Irak'a bırakma kararı, Türkiye'de büyük tepki uyandırdı ve İngiliz aleyhtarlığını daha arttırdı. Fakat Türkiye, üyesi dahi olmadığı, ancak siyasi bir kuruluş olan ve İngiltere'nin en nüfuzlu üyesi bulunduğu Milletler Cemiyeti'nin bu kararına karşı bir şey yapmadı. Başlangıçta directtiği halde, daha sonra tutumunu yumuşattı. Çünkü uzun ve yıpratıcı bir savaştan çıkmıştı. İçeride çözüm bekleyen birçok sorunu vardı. Ayrıca, Fransa ve İtalya'nın da, İngiltere gibi, Türkiye'den istekleri bulunuyordu. Üstelik dış politikada yalnızlık içerisindeydi. Bu durum, Musul sorunu sırasında Milletler Cemiyeti'nde açıkça görülmüştü.

⁵⁹ Hakkârı ve dolaylarında Nasturi, Çapakçur'da Şeyh Sait isyanları.

Bu iç ve dış nedenlerin sonucu olarak da Türkiye, İngiltere ile görüşmeye yanaştı. Sonuçta Türkiye, İngiltere ve Irak arasında, 5 Haziran 1926'da, Ankara'da, Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre;

Türkiye ile Irak arasındaki sınır, esas itibariyle Milletler Cemiyeti'nin aldığı karara uygun olarak, yani Musul Irak'ta kalacak şekilde olacaktı (Madde 1). Taraflar, sınır bölgesinde birbirleri aleyhinde hiç bir propaganda örgütüne ve toplantıya izin vermeyecekti (Madde 12). Irak Hükümeti, Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden itibaren 25 yıl süreyle, petrolden elde edeceği gelirin %10'unu Türkiye'ye verecekti (Madde 14).

5 Haziran 1926 Antlaşması'nın yapıldığı gün, taraflar arasında tea-ti edilen ve Antlaşma'nın bir parçası sayılan notalarla, Antlaşmanın 14. maddesine şöyle bir ek hüküm getirilmiştir : "Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden itibaren 12 ay içinde, Türkiye Hükümeti, 14. maddede öngörülen %10 hissesini sermayeye çevirmek istediği takdirde, Irak Hükümeti'ne haber verecek, Irak Hükümeti de 30 gün içinde, bu maddenin yerini almak üzere, Türkiye'ye 500.000 İngiliz lirası ödeyecektir".

Böylece, Musul sorunu dolayısıyla Türk-Irak sınırı, İngiltere'nin istediği ve Milletler Cemiyeti'nin kararlaştırdığı şekilde çizilerek çözümlenmiş oldu.

Bundan sonra Türkiye ile Irak arasındaki ilişkiler olumlu yönde gelişme gösterdi. Fakat Türk-İngiliz ilişkileri bir süre daha soğukluğunu korudu ve ancak 1929'dan itibaren gelişmeye başladı. Türkiye-İngiltere yakınlaşması ise, diğer Avrupa devletleri tarafından farklı şekilde karşılanmakla beraber, Türkiye'nin bu devletlerle ilişkilerinde yeni gelişmelere yol açtı.

3.Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri: Türkiye Kurtuluş Savaşı'nı sürdürdüğü sıralarda, Sovyetler Birliği de hemen hemen aynı devletlerle mücadele halinde bulunuyordu. Bu da iki devleti birbirine yaklaştırmıştı. Bunun sonucunda da, 16 Mart 1921'de, Moskova'da Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. Sovyetler Birliği, Lozan Barış Konferansı sırasında da Türkiye'yi İngiltere ve Fransa'ya karşı desteklemiş ve Boğazlar üzerinde mutlak Türk egemenliği tezini savunmuştu.

Lozan Antlaşması'ndan hemen sonra, Türkiye'yi en çok uğraştıran ve zorlayan Musul anlaşmazlığı sırasında, İngiltere'nin ve Milletler Cemiyeti'nin tutumu Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne daha çok yaklaştırdı. I. Dünya Savaşı'nın yenen devletleri ile Almanya'yı birbirine yaklaştırmak amacıyla, 1 Aralık 1925'de, Locarno Antlaşması'nın yapılması Sovyetleri de Türkiye'ye yaklaştırmıştır. Çünkü bu antlaşma Almanya'yı Sovyetler'den uzaklaştırmıştı. Sovyetler, Avrupa'da meydana gelen bu yeni gruplaşmayı kendilerine yönelmiş bir hareket olarak görmüşlerdi. Bu sırada da Milletler Cemiyeti, 16 Aralık 1925'de, Musul hakkında Türkiye aleyhine kararını verdi. Bu gelişmeler ise iki devleti birbirine daha çok yaklaştırdı. Bunun sonucunda, 17 Aralık 1925'de, Paris'te, Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması imzalandı. Buna göre;

- a. Taraflardan biri aleyhine bir veya birkaç devlet tarafından bir saldırı olursa, diğer taraf birinci devlete karşı tarafsızlığını koruyacaktı.
- b. Taraflardan her biri diğerine karşı her türlü tecavüzden kaçınacak, bir veya birkaç devlet tarafından diğeri aleyhine yönelen bir ittifaka veya siyasî nitelikte bir antlaşmaya, aynı şekilde diğer devletler tarafından girilecek düşmanca hareketlere katılmayacaktı.
- c. Antlaşmanın süresi üç yıl olacaktı. Bu sürenin sona ermesinden altı ay önce bir tarafça feshedilmediği takdirde antlaşma bir yıl uzatılmış sayılacaktı.

İki tarafın çıkarları göz önünde tutularak yapılan bu antlaşmadan sonra, iki devlet arasında politik ve ekonomik ilişkiler gelişme yoluna girmiştir.

Ancak, bu dönem içinde Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinde bazı görüş ayrılıkları da ortaya çıkmıştır. Türkiye, başlangıçtan itibaren Sovyetlerle ilişkilerini komünizmden ayrı olarak düşünmüş ve buna göre davranmıştı. Nitekim Türkiye'de komünistlere karşı alınan önlemler ve Osmanlı borçlarının tasfiyesi için Türkiye'nin Batılılarla yaptığı antlaşma Sovyetler tarafından hoş karşılanmamıştır. Çarlık Rusyası'nın borçlarını tanımayan Sovyetler Birliği, bir emsal yaratılmasını sakıncalı saydıkları için, Türkiye'nin de kendileri gibi hareket etmesini istemiştir.

Diğer taraftan, 1925 Antlaşması imzalandığı sırada Türkiye ile Sovyetler Birliği Milletler Cemiyeti'nin üyesi değillerdi. Musul soru-

nunun çözümlenmesinden sonra İngiltere Milletler Cemiyeti'ne girmesi için Türkiye'ye baskıya başlamıştı. Sovyetler Birliği de, Milletler Cemiyeti'ni büyük devletler tarafından kendisine karşı girişilecek bir harekette kullanılacak bir araç olarak görüyordu. Bu nedenle Türkiye'nin örgüte katılmasını önlemeye çalışıyordu. İngiltere ise, Türkiye'yi Sovyet Rusya'dan ayırmak istiyordu. Bu amaçla Türkiye'ye karşı bazı ekonomik önlemler aldı. Ancak İngiltere'nin bu baskısı Türk-Sovyet ilişkilerini daha çok sıklaştırdı.

Görüş farklarına rağmen, 1925 Antlaşması'ndan sonra, Türkiye-Sovyet Rusya arasındaki siyasî yaklaşma sürdüğü halde, ekonomik ve ticarî ilişkiler aynı gelişmeyi göstermemiştir. Sovyetler, 1926 yılında, Türkiye'ye ithal edilen bazı mallarla, Türkiye'den ihraç edilen mallara sınırlama koymuştur. Bunlar da iki ülke arasında uyuşmazlığa yol açmıştır. Ancak bu anlaşmazlığın giderilebilmesi için Kasım 1926'dan itibaren görüşmelere başlanmış ve sonuçta Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında, 11 Mart 1927'de, Ankara'da, Ticaret ve Seyr-i Sefâin Antlaşması imzalanmıştır.

Ne var ki, antlaşma ile iki ülke arasındaki ticaret hacmi arttırılmış olmakla beraber, bunun uygulanmasında önemli güçlüklerle karşılaşmıştır. Fakat iki devlet, uluslararası ilişkiler alanında birbirlerini desteklemeye devam etmişlerdir.

Türkiye-Sovyet Rusya arasındaki siyasî ilişkiler, 1928'den itibaren uluslararası gelişmelere göre yön almaya başladı. 22 Ağustos 1928'de, saldırı savaşını yasaklayan Kellogg Paketi⁶⁰ imzalanınca,

⁶⁰Briand-Kellogg Paketi veya Paris Paketi adlarını da alan Kellogg Paketi, 27 Ağustos 1928'de ilk önce 9 devlet arasında (Birleşik Amerika, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Polonya, Belçika ve Çekoslovakya) imzalandı. Bu antlaşma ile taraflar, savaş millî politikalarına alet etmeyeceklerini, anlaşmazlıkların çözümü için savaş yoluna gitmeyeceklerini, savaştan vazgeçtiklerini ve bütün anlaşmazlıkları için daima barışçı vasıtaları kullanacaklarını taahhüt ediyorlardı. Bununla beraber, Fransa ve İngiltere bu antlaşmayı bazı rezervlerle kabul etmişlerdir.

Fransa'nın rezervine göre, bu antlaşma ile alınan taahhüt, meşru savunma hakkını ortadan kaldırmayacaktı ve imzacı devletlerden birinin bu antlaşmadaki taahhüdünden vazgeçmesi halinde, diğerleri de otomatik olarak taahhütlerinden kurtulacaklardı. İngiltere ise, imparatorluk bölgelerini kastederek, dünyanın bazı bölgelerinde hareket serbestisini mahfuz tuttu. 1928 yılı sonuna kadar Kellogg Paketi'na, Sovyet Rusya da dahil 46 devlet daha katılmıştır.

Birleşik Amerika. Sovyet Rusya'yı henüz tanımadığı için, Sovyetler orijinal imzacılar arasına davet edilmemişti. Bu sebeple Kellogg Paketi'nı, Batılıların, Sovyet Rusya'yı izole etmek, çember için almak ve Sovyet Rusya'ya karşı mücadele et-

Türkiye ve Sovyetler Birliği de buna katıldılar. Sovyetler, o günlerin gergin ortamında, bu konuda daha ileri giderek, Paktın Doğu Avrupa ülkeleri arasında bir an önce yürürlüğe girmesini sağlamak amacıyla, 9 Şubat 1929'da, Moskova'da, Polonya, Romanya, Letonya ve Estonya ile Litvinof Protokolü'nü⁶¹ imzaladılar. Bu protokole, 1 Nisan 1929'da Türkiye de katıldı. Bu da Türkiye ile Sovyetler arasındaki yakınlaşmanın yeni bir örneği sayıldı.

Ancak bu sıralarda Türkiye, Batılı devletlerle arasındaki sorunları çözmüş ve bunlarla normal ilişkilere başlamıştı. Bu da Sovyetleri memnun etmemişti. Bu gelişmeler sırasında da Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Ankara'da, 17 Aralık 1929'da, 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını teyit eden ve iki yıl uzatan bir protokol imzalandı. Fakat bu, Türkiye'nin Batılı devletlerle iyi ilişkiler kurmasına engel olmadı.

4. Türkiye ve Fransa İlişkileri: Türkiye'de Kurtuluş Savaşı sürerken, Ankara'da, 20 Ekim 1921'de, Türk-Fransız Antlaşması imzalanarak, iki devlet arasında uzlaşmaya gidilmiş ve aynı zamanda, bazı koşullarla Hatay dışarıda olmak üzere, Türkiye-Suriye sınırı çizilmişti. Ancak, Türkiye ile Fransa arasındaki bu antlaşma ile sağlanan yakınlaşma Lozan Barış Konferansı'na kadar sürmüştü. Fransa, Lozan'da Türk heyetinin kesin olarak kaldırılmasını istediği kapitülâsyonların devam ettirilmesi için en çok direnen devlet olarak ortaya çıkmıştı." Bu da Türkiye'de olumsuz karşılanmış ve iki ülke arasındaki ilişkileri etkilemişti.

Lozan Antlaşması'ndan sonraya ise, Fransa ve Türkiye arasındaki ilişkileri etkileyen bazı sorunlar kalmıştı. Bunların başlıcaları, Türkiye ile Fransa'nın mandası altına konmuş olan, Suriye sınırının saptanması ve Osmanlı borçları sorunu idi.

Yukarıda belirtildiği gibi, 20 Ekim 1921 tarihli Türk-Fransız Antlaşması ile Türkiye-Suriye sınırı saptanmış ve İskenderun bölgesi için özel bir yönetim şekli kabul edilmişti. Ayrıca bu sınırı kesin

mek için kurdukları bir kombinezon olarak karşılamışlardır. Fakat Fransız Hükümeti'nin daveti üzerine 1928 Ekimi'nde Sovyet Rusya da bu Pakta katılmıştır.

⁶¹Litvinof Protokolü, Kellogg Paktı'nın yürürlüğe girmesi için, bütün devletlerin tasdik belgelerini Amerikan hükümetine vermeleri için kaybedilecek zamanı azaltmak için Sovyetler Birliği'nin bazı batılı devletlerle yaptığı, Kellogg Paktı'nın güttüğü amacı kapsayan protokoldür.

olarak çizmek üzere, antlaşmanın imzalanmasından bir ay sonra bir karma komisyonun kurulması kararlaştırılmıştı. Lozan Antlaşması da, bu hükümleri teyit etmişti. Bununla beraber, karma komisyon ancak Eylül 1925’de kurulabildi ve sınırların çizilmesinde anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bunun üzerine, Türkiye ile Fransa arasında, Suriye sınırı konusunda, Şubat 1926’da, doğrudan görüşmeler başladı. 18 Şubat 1926’da da Ankara’da, iki devlet arasında “Dostluk ve İyi Komşuluk” sözleşmesi adını alan bir anlaşma yapıldı. Bununla Türkiye ile Fransa, aralarındaki anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözümlemeyi esas almaktaydılar. Ayrıca, buna ekli protokollerle Türkiye Suriye sınırı çizilmekte ve Fransa, Türkiye lehine bazı sınır düzeltmeleri yapılmasını kabul etmekteydi.

Ancak bu sözleşme, parafe edilmekle beraber, Fransa tarafından hemen imzalanmadı. Bunun nedeni Türkiye ile İngiltere arasında Musul uyuşmazlığının sürmesiydi. Fransa, San Remo Antlaşması’na göre İngiltere’yi destekliyordu. Bu bakımdan Türkiye Musul konusunda Milletler Cemiyeti’nin aldığı kararı kabul etmeye yönelince, Fransa da, Türkiye ile İstanbul’da, 30 Mayıs 1926’da “Dostluk ve İyi Komşuluk” sözleşmesini imzaladı.

Bundan sonra, sözleşmeye göre, tarafsız bir başkanın yönetiminde bir Türk-Fransız karma komisyonu kurularak, Cizre-Nusaybin sınırının saptanması için çalışmalara başlandı. Fakat bu konuda da anlaşmazlık çıktı. Ancak Haziran 1929’da her iki tarafı memnun edecek bir çözüm bulunabildi.

Türkiye ile Fransa arasındaki ilişkileri etkileyen diğer sorun da Osmanlı borçlarının ödenmesi konusu idi. Osmanlı borçları konusu, aslında yalnız Fransa’yı değil, birçok ülkeyi de ilgilendiriyordu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu’nun vermiş olduğu ayrıcalıklardan, yani kapitülasyonlardan en çok yararlanan devlet Fransa idi. Aynı zamanda Fransa, Osmanlı İmparatorluğu’nun en çok borçlandığı devlettir. Bu nedenlerle, Osmanlı borçları en çok Fransa’yı ilgilendiriyordu. Nitekim bu konuda, Lozan Barış Konferansı’nda Türkiye’nin karşısına en çok çıkan devlet de Fransa olmuştu. Lozan’da Osmanlı borçları sorununa bir çözüm yolu bulunamamış ve bu borcun Türkiye tarafından ödenme şeklinin, alacaklılarla Türkiye arasında yapılacak görüşmelerle saptanması kararlaştırılmıştı.

Bundan sonra Türkiye ile çoğunluğunu Fransızların teşkil ettiği alacaklılar arasında, 1926 yılının ilk aylarında görüşmelere başlandı. Fakat bir sonuca varılamadı. Sonuçta, 13 Haziran 1928’de, Paris’e, Türkiye Büyükelçisi ile “Osmanlı Düyûn-u Umûmiyesi adına hareket eden kimseler” arasında bir anlaşma imzalandı. Bununla ödenecek borcun miktarı ve ödeme şekli bir esasa bağlandı. Böylece de, Osmanlı Düyûn-u Umûmiyesi’ne son verilmiş oldu.

Fakat anlaşmada öngörülen borcun ödenmesinde, Türkiye, özellikle 1929 dünya ekonomik bunalımından sonra güçlüklerle karşılaştı. Bu da Türk-Fransız ilişkilerini tekrar olumsuz yönde etkiledi. Ancak yapılan görüşmeler sonucunda, Türkiye ile alacaklılar adına hareket eden kimseler arasında, 22 Nisan 1933’de, Paris’te yeni bir sözleşme imzalandı ve bununla borçların ödenmesi daha uygun koşullara bağlandı.

Böylece, Türkiye ile Fransa arasında anlaşmazlık konuları çözüm yoluna girmiş oldu. Bu da, Türkiye ile Batılı devletler arasında yakın ilişkilerin gelişmesine yol açtı.

5.Türkiye-İtalya İlişkileri: İtalya, iç sorunları ve müttefikleriyle olan ilişkileri sonucunda, Mondros Mütarekesi ile girdiği Anadolu topraklarından askerlerini geri çekmiş ve bir süre Anadolu üzerindeki isteklerinden vazgeçmişti. Bu da, Türkiye ile İtalya arasında iyi ilişkilerin kurulmasına yol açmıştı.

Ancak, 1922’de, Mussolini’nin iktidarı ele geçirmesinden sonra, İtalya yeniden genişleme ve yayılma politikasına başladı. Mussolini’nin, “Büyük İtalya, Bizim Deniz, Akdeniz” gibi sloganlarla ortaya çıkması, uluslararası alanda olduğu gibi, Türkiye’de de endişe uyandırdı. Bu arada İtalya, Adriyatik kıyıları ile yakından ilgilenmeye başlamış ve Musul bunalımı sırasında Fransa gibi İngiltere’yi desteklemiştir. Hatta 1925’de, Türkiye’nin Musul’u kuvvet yoluyla almak istemesi halinde, İtalya’nın da Anadolu’ya asker çıkaracağı söylentileri dolaşmaya başlamıştı. Bunlar da Türkiye’de, İtalya’ya karşı duyulan güvensizliği çoğaltmıştı.

Musul sorununun çözülmesi üzerine, 1926’dan itibaren, Türkiye’nin İngiltere ve Fransa ile arasının düzelmeye başlaması, Türk-İtalyan ilişkilerini de etkilemiştir. Diğer yandan, İtalya’nın Arnavutluk’u etkisi altına alması Yugoslavya’da endişe uyandırmış ve bu devlet Fransa ile bir ittifak imzalamıştır. Fransa ise, Orta Av-

rupa ülkelerinin bazıları ile ikili ittifaklar yaparak Küçük Antant'ı meydana getirmişti. Bu bakımdan İtalya, Küçük Antant'a karşı Doğu Akdeniz'in iki güçlü devleti Türkiye ve Yunanistan ile iyi ilişkiler kurarak, bir ittifak sistemi meydana getirmek ve denge kurmak istiyordu.

Bu sıralarda Türkiye de, Batılı devletlerle ilişkilerini düzeltmek gereğini duyuyordu. Bu nedenlerden dolayı iki devlet arasında bir yakınlaşma başladı. Ancak bu tarihlerde Türkiye-Yunanistan ilişkileri henüz bir düzene sokulmamış olduğundan üçlü bir sistemin kurulması gerçekleşmedi.

Buna karşılık, Türkiye ile İtalya arasında, 30 Mayıs 1928'de Roma'da, Tarafsızlık ve Uzlaşma Antlaşması imzalandı. Buna göre; iki taraf, birbirine karşı yönelmiş hiçbir anlaşmaya, siyasî veya ekonomik tertibe katılmayacak; taraflardan biri, bir veya daha fazla devletin saldırısına uğrarsa, diğer taraf uyumsuzluk süresince, tarafsız kalacak; taraflar, aralarında çıkacak anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözümleyeceklerdi.

İtalya, Türkiye ile anlaştıktan sonra, 23 Eylül 1928'de, Yunanistan ile de aynı nitelikte bir antlaşma imzaladı. Bundan sonra da Türk-Yunan anlaşmazlığının giderilmesinde etkili olmaya çalıştı. İki ülke arasında 1930 antlaşmasının yapılmasında yapıcı rol oynadı.

Türk-İtalyan antlaşması, iki ülke arasındaki ilişkileri bir düzene soktu. Fakat bu uzun sürmedi. İtalya'nın 1930'lardan itibaren genişleme ve yayılma amaçlarını şiddetlendirmesi, bu arada Doğu Akdeniz politikası, Türkiye'de İtalya'ya karşı yeniden güvensizlik duyulmasına yol açtı. Böylece iki devlet arasındaki ilişkiler zayıflamaya başladı.

6. Türkiye-Afganistan, İran İlişkileri: Türkiye, Doğulu devletler içerisinde ilk ve yakın ilişkileri Afganistan ile kurmuştu. Nitekim Kurtuluş Savaşı'nın sürdüğü sıralarda iki devlet arasında, 1 Mart 1921'de, Moskova'da, bir Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. Bununla iki ülke arasında çeşitli alanlarda işbirliğine girilmiş ve Türkiye Afganistan'a öğretmenler ve subaylar göndermişti.

Lozan Antlaşması'ndan sonra ise, Türkiye ile Afganistan arasındaki bu ilişkiler daha da gelişmiştir. Mayıs 1928'de Afgan Kralı Amanul-

lah Han Türkiye'yi ziyaret etmiş ve 25 Mayıs 1928'de, Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Afganistan'a gönderilen subay, öğretmen, doktor sayısı çoğaltılmış ve bundan sonra aralarında hiç bir çıkar çatışması olmayan iki ülke arasındaki ilişkiler sürekli gelişme göstermiştir.

Türkiye'nin Doğudaki bir diğer devlet, İran ile ilişkileri ise, ancak Cumhuriyetin ilanından bir süre sonra olumlu şekilde gelişme göstermiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, 3 Mart 1924'de, kabul ettiği bir kanunla Halifeliği kaldırması, İran'da bir kısım halk tarafından iyi karşılanmamış ve bu olay, Türk-İran ilişkilerinin gelişmesini bir süre engellemiştir. Diğer yandan eksik olmayan sınır olayları, iki ülkenin karşılıklı itham ve protestolarına neden olmuştur. Bu durum Musul sorununun sürdüğü günlerde ve 1925'de Doğu İsyanı'nın bastırılmasından sonra da devam etmiştir.

Sonuçta, bu olaylara ve anlaşmazlıklara son vermek üzere, Türkiye ile İran arasında, Tahran'da, 22 Nisan 1926'da, bir Güvenlik ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Fakat, “ebedi dostluk” amacı ile yapılan ve sınır bölgelerinde güvenliğin sağlanmasını, olayların önlenmesini esas alan bu antlaşma, sınır sorunlarını kesin olarak çözümleyememiş ve sınır olayları bundan sonra da sürmüştür. Bu da iki ülke arasındaki ilişkilerde gerginliğe neden olmuş, hatta diplomatik ilişkilerin kesilmesi tehlikesini yaratmıştır.

Bununla beraber, iki ülkenin çabalarının sonucunda, 15 Haziran 1928'de, Tahran'da, 1926 tarihli Türkiye-İran Güvenlik ve Dostluk Antlaşması'na Ek Protokol, bunun arkasından da, 23 Ocak 1932'de, yeni Tahran'da, Türk-İran Sınır Hattı'nın Tayini, ayrıca Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakemlik Antlaşması imzalandı. Bunlarla da, Türkiye-İran sınır sorunu kesin şekilde çözümlendi. Bu antlaşmalardan, “Sınır Hattının Tayini” hakkında olanla, sınır bölgelerindeki kargaşalığı önlemek ve güvenliğin sağlanmasını kolaylaştırmak için, Ağrı bölgesindeki Türk-İran sınırında bazı değişiklikler yapılmış ve böylece sınır da kesin olarak saptanmıştır.

Sınır sorununun bu şekilde çözümlenmesinden sonra, Türk-İran ilişkileri olumlu yönde gelişmeye başlamıştır. Bunun üzerine de, iki ülke arasında “Dostluk ve kardeşlik bağlarını güçlendirmek” ama-

cıyla, 5 Kasım 1932’de, Ankara’da, Türkiye-İran Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi de bu antlaşmayı 28 Aralık 1933’de onaylamıştır. Bu tarihlerden itibaren Türkiye-İran ilişkileri karşılıklı dostluk anlayışı içine girmiştir.

Görüldüğü gibi, Türkiye, 1923’den 1932 yılına kadar geçen on yıl içerisinde dış politikasında, Lozan Antlaşması’nın uygulanmasından doğan veya Lozan Barış Konferansı’nın sonraya bıraktığı sorunları çözümlmeye çalışmış, aynı zamanda Batılı ve Doğulu devletlerle iyi ilişkiler kurmuş, bunun sonucunda da uluslararası toplum içinde saygın ve diğer bağımsız devletler gibi eşit bir statü kazanmıştır.

1932-1939 Yılları Arasında Türkiye’nin Dış Politikası:

Türkiye açısından yukarıda belirtilen gelişmeler olurken, uluslararası ilişkilerde de yeni ve bunalımlı bir döneme giriliyordu. Bilindiği gibi, I. Dünya Savaşı’ndan sonra yeni bir güçler dengesi ve siyasi harita oluşmuştu. Ancak, özellikle 1930’lardan itibaren Almanya ve İtalya bu statükonun değiştirilmesini isteyen bir dış politika izlemeye başlamışlardı. Buna karşılık, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, savaşın yenen devletleri de Versailles Sistemi’nin sürdürülmesine çalışıyorlardı⁶². Bu bakımdan, 1932’den itibaren,

⁶² I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya’nın imzaladığı Versailles Antlaşması ile ortaya çıkan gelişmeleri ifade eden sistem. Antlaşmanın baş tarafında, ilk maddeler olarak, “Milletler Cemiyeti Misâkı” olduğu gibi konulmuştur. Bu misâk, aynı şekilde diğer dört antlaşmada da yer almıştır. Antlaşmanın ikinci bölümü hudutları tespit eden maddeleri göstermekteydi. Batıda Alsas-Loren’i Fransa; Moresnet, Eupen ve Malmedy bölgelerini Belçika alıyor; Doğuda Danzig, Milletler Cemiyeti idaresinde serbest şehir oluyor; Posen’in hemen tamamı ile Batı Prusya’dan bir kısım arazi, koridor şeklinde Polonya’ya veriliyor; istikbali sonra tespit edilecek Memel bölgesi üzerindeki haklarından Almanlar vazgeçiyor; ayrıca, Schleswig’de, Yukarı Silezya’da, Doğu Prusya güneyine düşen Allenstein ve Marienwerder bölgelerinde nihai hududun yapılacak plebisite göre tespit edilmesi kararlaştırılıyordu.

Almanya bütün müstemlekeleri üstündeki hak ve hukukundan vazgeçiyordu. Çin’deki, Liberya’daki, Siam’daki, Fas’taki tüm hak ve imtiyazlarından vazgeçiyordu.

Almanya ordusu 100.000 kişiyi geçemeyecek, askerlik gönüllü olacak, hava kuvveti bulunmayacaktı. Deniz kuvvetleri de ayrıca tehdit edilmekteydi.

Eğer Almanya tespit edilen tazminatı zamanında ödemeyecek olursa, tahliye edilmiş bölgeler yeniden işgal edilebilecekti. Eğer Almanya 15 yılın bitiminden evvel, antlaşmanın kendisine yüklediği görevleri tamamen yerine getirecek olursa, işgal kuvvetleri derhal çekilecekti.

uluslararası alanda statükoyu korumak ve değiştirmek isteyenler olmak üzere, başlıca iki grup belirmeye başlamıştı.

1939'da II. Dünya Savaşı'nın çıkmasına kadar süren bu dönemde, statükoyu değiştirmekten yana olan grup dış politikasında saldırgan bir yol izlerken, statükonun korunmasını isteyen grup yatıştırma ve ödün politikası gütmüştür.

Bu bakımdan, uluslararası alanda büyük güçlüklerle sağladığı statüyü sürdürmeyi ve barışın korunmasını dış politikasında ana hedef alan Türkiye, statükocu gruba doğru kaymaya başlamıştır. Batı'dan Almanya'nın, Doğu'dan Japonya'nın baskısı altında kalan Sovyetler Birliği'nin de bu gruba kayması, Türkiye'nin bu alandaki hareket şeklini kolaylaştırmıştır. Türkiye'nin bu tutumu da, onu Milletler Cemiyeti üyeliğine götürmüştür.

1. Türkiye-Milletler Cemiyeti İlişkileri: 1930 yılına doğru Avrupa'da gruplaşmaların belirli bir durum almaya, bunun uluslararası barış ve güvenliği yeni tehlikelerle tehdit etmeye başladığı sıralarda, Türkiye halen uluslararası işbirliği çalışmalarının dışında kalmış bulunuyordu. Ancak, Türkiye'nin uluslararası politikada çoğalan ağırlığı, Batılı devletler üzerinde de etkisini göstererek, onları Türkiye ile işbirliği yapmaya yöneltti. Zira 1930'da Fransız Dışişleri Bakanı'nın girişimiyle kurulmak istenen Avrupa Birliği'ne Türkiye'nin de alınması birçok Avrupa devleti tarafından istenmiştir. Bundan bir süre önce de, 1928'de, Türkiye Kellogg Paktını imzalamış ve Silâhsızlanma Konferansına katılmıştı. Ancak Türkiye, bu uluslararası işbirliği ve kollektif barış çalışmalarında bulunmakla beraber, henüz Milletler Cemiyeti'ne girmemişti.

Bilindiği gibi, Milletler Cemiyeti I. Dünya Savaşından galip olarak çıkan büyük devletlerin önderliğiyle, Versailles sisteminin sürekliliğini sağlamak amacıyla kurulmuştu. I. Dünya Savaşında yenilen devletler, bu arada Türkiye örgüte üye olarak alınmamıştı. Ancak, 1930 yıllarına gelindiğinde, uluslararası siyaset alanında meydana gelen hızlı değişmelerin sonucunda, yenilen devletler de örgüte alınmaya başlanmıştı.

Türkiye, zaman zaman Milletler Cemiyeti'ne girmesi söz konusu olduğu halde, örgüte üye olmakta acele etmemiştir. Bunda, Musul bunalımında Milletler Cemiyeti'nin İngiltere'nin etkisi altında kal-

ması, aleyhinde karar alması ve bu nedenle örgüte karşı uyanan tepki ile bu sıralarda Türkiye'nin yakın ilişkileri bulunduğu Sovyetler Birliği'nin tutumu önemli rol oynamıştır. Türkiye gibi Sovyetler Birliği de örgütün dışındaydı ve her iki ülke Milletler Cemiyeti'ne güvensizlik duyuyordu.

Sovyetler Birliği, 1932 yılına kadar Batılı devletlerle iyi ilişkiler kuramadığı için, Türkiye'nin bu devletlerle ilişkilerini normalleştirmesinden ve Milletler Cemiyeti'ne üyeliğinin söz konusu olmasından memnun kalmamıştı. Bu da Türkiye'nin üyeliğini geciktirmişti. Bununla beraber, 1931 yılında Türkiye prensip olarak Milletler Cemiyeti'ne girmeyi benimsemiş ve bu konuda bir nota ile de Sovyetler Birliği'ne güvence vermişti.

Türkiye, Atatürk'ün direktifleri üzerine, Milletler Cemiyeti'ne kendisi müracaat ederek değil, örgüt tarafından davet edilerek girmek istiyordu. Nitekim Milletler Cemiyeti Genel Kurulu, 6 Temmuz 1932'de, yaptığı olağanüstü toplantı sırasında İspanya'nın önerisiyle Türkiye'yi davete karar vermiştir. Bunun Türkiye'ye bildirilmesi üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi, 9 Temmuz 1932'de, daveti kabul ettiğine dair karar almış ve bu, aynı gün Örgütün Genel Sekreterliğine bildirilmiştir. Bundan sonra işlemlerin tamamlanması ile 18 Temmuz 1932'de, Milletler Cemiyeti'nin 43 üyesinin ittifakla aldığı bir kararla, Türkiye örgütün üyesi olmuştur.

Böylece Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne üye olmakla, aynı zamanda uluslararası işbirliğine resmen katılmış oldu. Bundan sonra da barışın korunması çalışmalarına Örgüt içinde ve dışında devam etti.

2. Türkiye ve Balkan Antantı (9 Şubat 1934): Türkiye, uluslararası diplomasi alanında, yukarıda belirtilen barışçı ve iyi ilişkiler kurmaya dayanan çalışmalarını yaparken, aynı şekilde Balkan devletleri ile de yakın ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Bu amaçla Balkan devletleri ile uzun süreden beri kesilmiş olan ilişkilerini yeniden kurmak için ikili dostluk antlaşmaları yapmıştı. Bunlar;

Ankara'da, 15 Aralık 1923'de Arnavutluk, 18 Ekim 1925'de Bulgaristan ve 28 Ekim 1925'de Yugoslavya ile imzalanan Dostluk Antlaşmaları idi.

Türkiye, Balkan devletleriyle ilişkilerini bu şekilde düzeltirken, bu devletler de kendi aralarındaki sorunları çözümlmeye çalışmaktaydılar. Bu gelişmelerin sonucu olarak, 1929 yılına doğru Balkan devletleri arasındaki ilişkiler oldukça düzelmiş ve bir işbirliği ortamı doğmuş bulunuyordu. 1930 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında yakınlaşmanın başlaması, diğer Balkan devletleri üzerinde de olumlu etki yaptı. Bu arada da Balkan Antantı düşüncesi ortaya atıldı. Bu da, Türkiye dahil bütün Balkan devletleri tarafından olumlu şekilde karşılandı.

Bunun üzerine Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan, Romanya, Arnavutluk ve Bulgaristan'ın katılmasıyla, 5 Ekim 1930'da, Atina'da Birinci Balkan Konferansı açıldı. Bundan sonra da, Ekim 1931'de İstanbul'da, Ekim 1932'de Bükreş'te, Kasım 1933'de Selanik'te olmak üzere ikinci, üçüncü ve dördüncü Balkan Konferansları yapıldı.

Bu konferanslarda, Balkan devletleri arasında çeşitli alanlarda işbirliği yapılması kararlaştırılmış, ancak siyasî birliğin kurulması sağlanamamıştır. Görüşmelerde, özellikle Arnavutluk ve Bulgaristan'ın, Balkanlar'da statükonun değiştirilmesinde dolaylı olarak ısrar etmeleri, diğer Balkan devletlerinin siyasî alanda da birbirlerine daha yaklaşmasına yol açmıştır. Diğer yandan, özellikle 1933 yılı başlarından itibaren İtalya ve Almanya'nın izledikleri dış politika, bu devletleri daha sıkı işbirliğine yöneltmiştir.

Bunların sonucu olarak, barışın güçlenmesini isteyen Türkiye, 14 Eylül 1933'de, Ankara'da, Yunanistan ile bir "Samimi Anlaşma Paketi" imzaladı. Bunun arkasından, 22 Eylül 1933'de, Sofya'da, Bulgaristan ile 1926'da iki ülke arasında yapılmış olan antlaşmayı beş yıl uzatan bir belge imzaladı. Bunları, 17 Ekim 1933'de, Ankara'da imzalanan Türkiye-Romanya Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması ile 27 Kasım 1933'de, Belgrad'ta imzalanan Türkiye-Yugoslavya Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması izledi.

Böylece, Türkiye'nin yaptığı bu ikili anlaşmalarla, Türkiye aracılığıyla beş Balkan Devleti dolaylı olarak anlaşmış oluyorlardı. Bu da, Balkan Antantı'nın temelini meydana getirmiştir. Ancak, Neuilly (Nöyyi) Antlaşması'nı kendi lehine değiştirmek isteyen Bulgaristan, bütün ısrarlara rağmen bu ittifak sisteminin dışında kalmak istemiştir.

Bunun üzerine Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya arasında tek bir anlaşma ile birbirlerine bağlanmak üzere, 1934 Şubat ayı başında, Belgrad'ta toplantı yapılmış ve Balkan Antantı'nın tasarısı hazırlanmıştır. 9 Şubat 1934'de, Atina'da, bu tasarının imzalanması ile de, Balkanlarda barışın güçlendirilmesi amacıyla "Balkan Antantı" kurulmuştur. Bu antlaşmaya göre:

- a. Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya bütün kendi Balkan sınırlarının güvenliğini karşılıklı olarak garanti ediyorlardı.
- b. Taraflar, bu antlaşmayı imzalamamış olan diğer herhangi bir Balkan ülkesine karşı birbirine önceden haber vermeden siyasî hiçbir harekette bulunmamayı ve siyasî hiçbir yükümlülük altına girmemeyi garanti etmekteydi.
- c. Antlaşma, taraflarca uygun karşılanacak her Balkan ülkesine açık bulunacaktı.

Görüldüğü gibi, bu antlaşma, Balkan Antantı'nı imzalayan devletlerin Balkanlardaki sınırlarını korumayı ve Yarımadadaki statükoyu değiştirmek isteyen devletlere karşı önlem almayı amaçlıyordu. Balkanlarda böyle bir politika izleyen devlet ise, Ege Denizi'ne yeniden çıkmak ve Romanya'dan Dobruca'yı almak isteyen Bulgaristan idi. Dolayısı ile de, alınan önlem bu devlete karşı idi. Antant, bu bakımdan ortak bir savunma antlaşması niteliğinde görünüyordu.

Nitekim Balkan Antantı'na bağlı olarak Atina'da gizli bir protokol imzalanmıştı. Buna göre, antlaşmada imzası olan devletlerden biri, Balkanlı olmayan bir devlet tarafından saldırıya uğrar ve buna bir Balkan Devleti de yardım ederse, diğer devletler bu saldırgan Balkan devletine karşı birlikte savaşa gireceklerdi. Ancak, bu Protokol üzerine Türkiye, bir Rus-Romen savaşında Romanya'ya yardım etmeyeceğini Sovyetler Birliği'ne bildirmiş, Yunanistan da, bu Protokolün kendisini İtalya ile bir silâhlı çatışmaya götürmeyeceği hususunda, İtalya'nın Yugoslavya'ya saldırması halini düşünerek, bir not koymuştu.

Türkiye, Balkan Antantını, Balkanlarda statükonun, dolayısıyla barışın korunmasına yardımcı, aynı zamanda Balkan devletleri dışından gelebilecek tehlikelere karşı bir engel olarak görüyordu. Bu tarihlerde Türkiye için en büyük tehlike, Balkanlar'da ve Doğu Ak-

deniz’de istekleri bulunan, sahip olduğu Oniki Ada ile de Türkiye’nin komşusu olan İtalya idi. Bu nedenle Türkiye, İtalya’nın yayılma politikasına karşı Balkanlar’da istikrar istemekteydi. Atatürk, Antantın kurulmasından sonra daima bunun güçlenmesi için çalışmış ve bu konuda düşüncelerini çeşitli vesilelerle açıklamıştır. Aynı zamanda da bu antlaşmaya girmemiş olan diğer Balkan Devletleri’ne telkinlerde bulunmuştur.

Balkan Antantı, kuruluşundan itibaren çeşitli alanlarda bazı başarıları sonuçlar aldı. Nitekim, 1935’de, İtalya’nın Habeşistan’a saldırması üzerine, Milletler Cemiyeti’nin aldığı zorlayıcı ekonomik önlemlere, bu dört devlet birlikte katılmışlardır. Diğer yandan, Montreux (Montrö) Konferansı’nda, Boğazlar statükosunun Türkiye lehine değiştirilmesinde, Antant üyeleri aynı dayanışma politikasını izlemişlerdir.

Ancak başarısı üye devletlerin Balkanlar’ın dışından gelecek tehlikelere karşı göstereceği direnme isteği ve gücü ile sınırlı olan Balkan Antantı’nın bu durumu, 1936’dan itibaren değişmeye başlamıştır. Büyük devletlerin ekonomik, siyasî yayılma ve etki politikası Antant’ın zayıflamasına yol açmıştır. Özellikle 1937’de, Yugoslavya’nın Bulgaristan ile bir Dostluk Antlaşması imzalaması, gittikçe güçlenen İtalya karşısında Yunanistan’ın bu devlete yaklaşması, bu durumu daha da hızlandırmıştır.

3.Boğazlar Sorunu ve Montreux (Montrö) Sözleşmesi (20 Temmuz1936):

Türkiye ile müttefikler arasında Lozan Barış Antlaşması imzalanırken aynı gün, yani 24 Temmuz 1923’de, bir de Boğazlar Sözleşmesi yapılmıştı. Buna bir tarafta Türkiye, diğer tarafta İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya ve Yugoslavya katılmıştı. Bununla, Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi ile İstanbul Boğazı’ndan denizden ve havadan serbest olarak geçiş esas alınmış; bu geçiş güvenliğinin sağlanması amacı ile Boğazların her iki kıyısı, Marmara Denizi’ndeki adalar askersiz hale getirilmiş ve bu bölgelerde tahkimat yapmak ve asker bulundurmak yasaklanmıştı. Buna karşılık, bu bölgenin güvenliği Milletler Cemiyeti’nin garantisi altına konulmuştu. Ayrıca, bu statünün yürütülmesini kontrol için, bir Türk temsilcinin başkanlığında, sözleşmede

imzası bulunan devletlerin temsilcilerinden oluşan bir “Boğazlar Komisyonu” kurulmuştu.

Türkiye, Boğazlar üzerindeki egemenliğini sınırlayan bu sözleşmeyi, o günlerin koşulları içerisinde istemeyerek kabul etmişti. Ancak, Lozan Antlaşması’nın imzalandığı sıralarda dünya, silâhlanmanın azaltılması ve savaş tehlikelerinin uluslararası kontrolle önlenebileceği ümidi içindeydi. Fakat umulanın aksine, silâhsızlanma çalışmaları olumlu bir sonuç vermemiş, Milletler Cemiyeti’nin kolektif güvenlik sistemi saldırganlara karşı başarılı şekilde uygulanamamıştı, özellikle statükonun değişmesini isteyen devletlerin girişimleri karşısında, Milletler Cemiyeti gittikçe etkisini kaybetmeye ve işlemez hale gelmeye başlamıştı.

Bu gelişmeler karşısında Türkiye, Lozan Antlaşması’nda öngörülen Boğazlar garantisi ile haklarının korunamayacağını anladığından, Boğazlar statüsünün değiştirilmesini ve onun zamana daha uygun bir hale getirilmesini istemeye başladı. Bununla beraber Türkiye, Boğazlar üzerindeki doğal hakkını kuvvet gösterileri ile elde etmek yoluna gitmeyerek, haklarını hukuk yollarından sağlamayı esas almıştır. Türkiye’nin bu davranışı ise, iki dünya savaşı arasındaki uluslararası politikada özel bir yer işgal etmiştir. Türkiye’nin bu konuda dayandığı uluslararası hukuk prensibi “koşullar değişmiştir” prensibi olmuştur.

Türkiye, Boğazlar statüsünü değiştirmek için duyduğu isteği, ilk defa Londra’da toplanan Silâhların Azaltılması ve Sınırlandırılması Konferansı’nda, 24 Mart 1933’de ortaya atmış ve bunu, 23 Mayıs 1933’de Konferans Genel Komisyonu’nda tekrarlamıştır. Ancak, bu girişiminden herhangi bir sonuç alamamıştır.

Avrupa’da, özellikle Almanya’nın silahlanmaya ve uluslararası ilişkilerin bozulmaya başlamasından sonra Türkiye, bu konu üzerine daha çok eğilmek gereğini duymuştur. Almanya’nın Versailles Antlaşması’nın askerî kısıtlama hükümlerini tanımadığını ilân etmesi üzerine, olağanüstü toplanan Milletler Cemiyeti Konseyi’nde, 17 Nisan 1935’de, Dışişleri Bakam Tefik Rüştü Aras, Türkiye’nin Boğazlar statüsünün değiştirilmesi isteğinde olduğunu bildirmiş ve bu görüşünü desteklemek üzere, ilke bakımından iki neden öne sürmüştür: “Bu nedenlerden biri, Türkiye için, başka her devlet gibi, güvenliğini sağlama zorunludur.” Öteki neden şudur: “Var-

lığını koruması için gerekli bütün uyanıklıkla birlikte, barışı sağlamlaştıracak bütün çabalara içtenlikle katılmaktan geri durmayan Türkiye, bu alandaki istekli davranışının, kendisine karşı eşitliğe aykırı bir davranışa yol açmasını kabul edemez.” Tevfik Rüştü Aras, bu iki temel nedeni belirttikten sonra, uluslararası durumda meydana gelecek her değişikliğin Boğazlar statüsünde de karşı bir değişikliği gerektireceğini sözlerine eklemiştir.

Türkiye Dışişleri Bakanı, Eylül 1935’de, Milletler Cemiyeti Genel Kurulu’nda bu defa doğrudan statünün değiştirilmesini istedi ve Boğazların askersizleştirilmesi hükümlerinin, Türkiye’nin hem kıyılarının savunulmasına, hem de topraklarının iki parçası arasındaki geçit ve transitin güvenliğine zarar verdiğine işaret ederek, bu durumun, bu hükümlerin kabul edildiği sıralardaki koşulların değişmesine rağmen, aynen sürüp gitmekte olduğunu söyledi.

Türk Hükümetinin, barışın korunması hususunda gösterdiği dikkat, itina ve dürüstlük çerçevesinde, çeşitli uluslararası toplantılarda açıkladığı bu istek ve niyetleri, Lozan hükümlerinin gözden geçirilmesi yolunu hazırlarken, Akdeniz’de ve Avrupa’da meydana gelen yeni bunalımlar, Türkiye’nin haklılığını da açıkça göstermekteydi.

Bu ön çalışmalar ve uluslararası alanda ortaya çıkan yeni durum üzerine Türkiye, 10 Nisan 1936’da, Boğazlar Sözleşmesi’nde imzası bulunan devletlere bir nota göndererek, son gelişmeler karşısında, Lozan Sözleşmesi’nin 18. maddesinin artık uygulanamaz hale geldiğini belirterek kendi güvenliği, savunması ve egemenlik haklarının korunması yönünden, Lozan’da saptanan statünün değiştirilmesini ve Boğazların askerileştirilmesini, bunun için de görüşme yapılmasını istedi.

Türkiye’nin bu çağrısı, başta İngiltere olmak üzere, diğer devletler tarafından olumlu karşılandı. İngiltere, gelişen olaylar sonucunda politikasını değiştirdiğinden bu defa, Akdeniz’de güçlü bir Türkiye’nin varlığını istiyordu. Sovyetler Birliği, aslında 1923’de saptanan Boğazlar statüsünden memnun değildi ve değiştirilmesini istiyordu. Fransa, bu sıralarda Sovyetler Birliği ile yakınlık kurduğundan, çağrıya olumlu cevap verdi. Balkan devletleri de değişiklikten yanaydılar. İtalya ise, Habeşistan’a saldırısı üzerine, Milletler

Cemiyeti'nin aldığı zorlama önlemlerine Türkiye'nin de katılmış olması nedeniyle, Boğazlar statüsünün değiştirilmesine karşı idi.

Devletlerin bu olumlu tutumları üzerine, 1923 Boğazlar Sözleşmesini değiştirmek üzere, 22 Haziran 1936'da, İsviçre'nin Montreux kentinde bir konferans toplandı. Montreux Konferansı'na Türkiye, Avustralya, İngiltere, Bulgaristan, Fransa, Yunanistan, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya katıldı.

Konferansın çalışmaya başlaması üzerine, ikinci günkü oturumda Türkiye on üç maddeden oluşan tezini açıkladı. Buna göre; Türkiye, Boğazları askersiz halden çıkarmak, tahkim etmek, buralarda asker bulundurmamak ve bu arada Boğazlar Komisyonu'nun kaldırılmasını istiyordu. Ayrıca, Karadeniz'de kıyısı olan ve olmayan devletlerin Boğazlardan geçmeye izinli olan deniz kuvvetlerinin en yüksek ölçüde sınırlandırılmasını istemekteydi.

Bunun yanı sıra Konferansta, Karadeniz'de kıyısı olan ve olmayan devletler de, çıkar çatışmaları dolayısıyla derhal ikiye ayrıldılar. Başta Sovyetler Birliği olmak üzere, Karadeniz'de kıyısı olan devletler, kendi gemilerinin Boğazlardan geçmesi için tam serbestlik verilmesini ve kıyısı olmayan devletlere ait gemilerin girmesinin de en dar ölçüde kısıtlanmasını istiyorlardı. Diğer yandan, başta İngiltere olmak üzere, Karadeniz dışındaki devletler, bu denizde uygun bir denge kurmaya ve Karadeniz devletlerinden biri ile anlaşmazlık halinde hareket serbestliğini korumaya çalışıyorlardı.

Konferans çalışmaları bu birbirine zıt tezlerin çatışması ile sürdü. Sonuçta, Türkiye'nin Boğazlar üzerinde egemenliğini yeniden kurmayı hedef alan ve Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin gemilerinin bu denize girmesini önemli ölçüde kısıtlayan Türk tezi, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin desteği ile kabul edildi. Bunun üzerine, Boğazlar statüsüne yeni bir şekil veren Montreux Boğazlar Sözleşmesi, 20 Temmuz 1936'da imzalandı.

Tamamı 29 madde, 3 ek ve bir protokolden meydana gelen bu sözleşmeye göre;

1. Boğazlar'da denizden geçiş ve gidiş-geliş (ulaşım) serbestliği ilkesi kabul ediliyordu. Ancak, ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi; barış hali, Türkiye'nin girmedikleri sa-

vaş hali, Türkiye'nin girdiği savaş hali ve savaş tehlikesi hali olmak üzere dört ayrı statüye göre olacaktı.

2. Ticaret gemileri, barış zamanında ve Türkiye'nin girmedği savaş halinde, bayrak ve yükü ne olursa olsun Boğazlar'dan serbestçe geçilebilecekti. Türkiye savaşan ise, yalnız tarafsız ticaret gemileri bazı koşullarla geçebilecekti.
3. Barış zamanında savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi için, Türk Hükümetine bir ön bildirimde bulunulacaktı. Bu, Karadeniz'de kıyısı olmayanlar için sekiz, kıyısı olanlar için on beş gün olabilecekti. Ayrıca gemilerin gideceği yer, adı, tipi, sayısı ile gidiş-dönüş tarihlerini bildirecekti.
4. Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin, uçak gemileri ile denizaltılar dışında, savaş gemileri Boğazlar'dan geçebilecekti. Ancak bunların geçiş sırasında toplam tonajı 15 bin tonu aşamayacaktı. Karadeniz'de bulundurabilecekleri savaş gemilerinin tonilato toplamı da 30 bin tonu geçemeyecekti ve bu gemiler 21 günden fazla Karadeniz'de kalamayacaktı.
5. Karadeniz'de kıyısı olan devletler, 15 bin tonilatodan yüksek tonajdaki savaş gemileri ile denizaltılarını, Türkiye'ye önceden haber vermek ve diğer bazı koşullarla Boğazlar'dan geçirebileceklerdi.
6. Türkiye, savaş halinde ise veya kendisini yakın bir savaş tehlikesi "tehdidi karşısında sayarsa, savaş gemilerinin geçişi konusunda Türk Hükümeti dilediği gibi davranabilecekti.
7. Sözleşmenin süresi yirmi yıl olacaktı. Ancak, bu sürenin bitiminden iki yıl önce taraflardan hiçbirisi sözleşmenin feshini istemezse, sözleşme böyle bir fesih isteğinden itibaren iki yıl sonraya kadar yürürlükte kalacaktı.
8. Böylece Türkiye, bütün büyük devletleri yalandan ilgilendiren uluslararası bir sözleşmeyi, değişen güçler dengesinden çok iyi yararlanarak, lehine değiştirmiş ve Boğazlar üzerinde Türk egemenliğini yeniden kurmuş, aynı zamanda da güvenliği açısından önemli bir sorunu barışçı yollarla çözümlenmiş oldu.

Devrin Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras hatıralarında bu anlaşma için; "Dünyanın birbirine tam zıt iki kutup halinde bölündüğü günlerde Türk varlığına gösterilen itimadın şaheser tecellisi" der.

4.Sadâbât Paktı (8 Temmuz 1937): Türkiye, Batı'daki bu girişimlerini yaparken, diğer yandan Doğu'daki komşuları ile de iyi ilişkiler kurmak çabası sürdürüyordu. Bu sıralarda, İtalya'nın Orta Doğu'daki istek ve girişimleri de, bölgenin diğer devletlerini Türkiye'ye yaklaştırıyordu.

İtalya, 1935'de Habeşistan'a saldırınca, Orta Doğu'da yeni bir tehlike ortaya çıkmıştı. Bu da Türkiye gibi, diğer Orta Doğu ülkelerini endişelendirmişti. Bunun üzerine, 2 Ekim 1935'de, Cenevre'de Türkiye, İran, Irak arasında üçlü bir anlaşma parafe edilmiş, sonradan buna Afganistan da katılmıştı. Ancak, Türkiye tarafından desteklenen ve gerçek şekle sokulmak istenen bu anlaşma, İran ve Irak arasındaki sınır anlaşmazlığı ile Türkiye ve İran arasındaki bazı sorunlardan dolayı hemen gerçekleşemedi. Fakat bu arada Türkiye komşuları ile olan ilişkilerini sıklaştırdı. 1937 Ocak ve Nisan ayları arasında Türkiye ve İran çeşitli alanlarda işbirliğini öngören antlaşmalar yaptılar. Nisan 1937'de de Türkiye ve Irak arasında, 5 Haziran 1926'da imzalanmış olan Dostluk Antlaşması iki yıl daha uzatıldı. İran ile Irak arasındaki sınır anlaşmazlığı da, 4 Temmuz 1937'de imzalanan bir antlaşma ile çözümlendi. Böylece dört devlet arasındaki anlaşmazlıklar giderilmiş oldu.

Bunun üzerine, dünyadaki siyasî gerginlik ve özellikle İtalya'nın Habeşistan'a saldırması üzerine, Orta Doğu'da artan tehlikelere karşı olmak üzere, Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında, Tahran'da Sadâbât Sarayı'nda, 8 Temmuz 1937'de, "Sadâbât Paktı" adını alan Saldırmazlık Antlaşması imzalandı. Buna göre:

Taraflar birbirlerinin iç işlerine her çeşit karışmaktan kesin olarak kaçınacak bir siyaset izleyecekler; ortak sınırların dokunulmazlığına uyacaklar; birbirlerine karşı saldırı hareketinde bulunmayacaklar; ortak çıkarlarını ilgilendiren konularda birbirlerine danışacaklar; Kellogg Paktı'na uyacaklar; Pakt beş yıl süreli olacak ve imzacı devletlerden biri tarafından bu sürenin sona ermesinden altı ay önce paktın feshi ihbarında bulunulmadıkça antlaşma yeniden beş yıl süreyle uzatılmış sayılacaktı.

Bu suretle Türkiye, Batı'da Balkan Antantı ve Doğu'da Sadâbât Paktı'nın kurulmasını sağlayarak, her iki bölgede de barışı ve dengeyi sağlayacak bir ittifak ve güvenlik sistemi kurmuş oldu.

5. Hatay Sorunu: Özellikle 1936'dan itibaren, Türk dış politikasında önemli bir yer tutan ve Türk-Fransız ilişkilerini etkileyen bir konu da, "Hatay Sorunu" idi.

Türkiye ile Fransa arasında, 20 Ekim 1921'de, Ankara Anlaşması yapılırken İskenderun Sancağı (Hatay) Türkiye sınırları dışında kalmıştı. Halkının büyük çoğunluğu Türk olan ve Misak-ı Milli sınırları içerisinde bulunan bu bölgenin Türkiye'nin dışında bırakılması, o günlerin koşullarının sonucunda istenmeyerek kabul edilmişti. Bununla beraber, Türkiye'nin isteği üzerine, Ankara Anlaşması'na, Sancak'taki Türklerin çıkarlarını koruyacak ve bölgeye özerklik verilmesi için gerekli ortamı hazırlayacak hükümler konmuştu. Anlaşmanın bu konu ile ilgili olan 7. maddesi şöyleydi : "İskenderun bölgesi için özel bir yönetim kurulacaktır. Bu bölgenin Türk ırkından olan sakinleri kültürlerinin gelişmesi için her çeşit örgütten yararlanmış olacaklardır. Türk dili orada resmi niteliğe sahip olacaktır." 8. madde ile de sınır, Payas'ın hemen güneyinden başlayacak ve Meydan-ı Ekbez'e doğru gidecekti. Böylece İskenderun Sancağı, Suriye ile birlikte Fransız mandası altına girmişti. Bundan sonra da Fransa, Suriye içinde Sancak bölgesi için özerk bir yönetim kurmuştu. Ancak Fransa manda yönetimi, Suriye ve Lübnan'ı; Halep, Şam, Lübnan ve Lâzkiye devletleri adı altında parçalayarak ayırmış ve 1921'de de İskenderun özerk Sancağını Halep'e bağlamıştı.

İskenderun Sancağında kurulan bu statü, ilk andan itibaren bölgede ve Türkiye'de olumsuz etki yapmış ve bu durumun giderilmesi düşünülmeye başlanmıştır. Nitekim Atatürk, Adana'ya yaptığı bir gezi sırasında kendisini karşılayan bir kısım Antakyalı'ya, "40 asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalamaz." diyerek, Türkiye'nin bölge ile olan ilgisini belirtmişti.

Fransa, 1926'da, merkezi İskenderun olmak üzere özerk İskenderun Sancağı sınırları içinde doğrudan Beyrut'taki Fransız Yüksek Komisere bağlı bir hükümetin kurulmasına karar verdi. Bunun üzerine seçimler ve bir anayasa yapıldı. Böylece Fransız mandası altında "Bağımsız İskenderun Hükümeti" kuruldu. Bu da, Suriye'de tepkilere yol açtı. Fransa da, ikinci bir kararnâme ile bu hükümetin adını değiştirerek "Kuzey Suriye Hükümeti" adını verdi ve bundan sonra da İskenderun Sancağı, Şam'a bağlandı.

Bu gelişmelere karşı bölgenin Türk halkı büyük tepki gösterdi. Bunun üzerine Fransa'nın önerisiyle Şam Meclisi, 1928'de, İskenderun Sancağı'nın özel bir statüsü olduğunu kabul etti ve bu, 1930'da, Milletler Cemiyeti Mandalar Komisyonu tarafından da uygun görüldü. Böylece, İskenderun Sancağı'nın mali ve yönetim özerkliği uluslararası bir belgeye bağlanmış oldu. Bu arada Türkiye'de gerçekleştirilen Atatürk devrimleri, İskenderun Sancağı içerisinde yayılmaya ve bölgenin Türk halkı Türkiye ile birleşmeyi istemeye başladı. 1935'de Fransa'nın Suriye ve Lübnan'daki manda yönetiminin sona ermesi de bir fırsat olarak görüldü.

Fransa, 1936 yılında Suriye ve Lübnan üzerindeki mandasını kaldırdıktan sonra, Suriye ile 9 Kasım 1936'da bir antlaşma yaptı. Bununla bölgedeki, İskenderun da dahil, bütün yetki ve haklarını Suriye Hükümetine devretti. Bu durum Türkiye tarafından tepki ile karşılandı ve kabul edilmedi. Türk Hükümeti, 9 Eylül 1936'da, Milletler Cemiyeti'nde İskenderun sorunu hakkında Fransa'ya ikili görüşme yapılmasını önerdi. Fakat öneri kabul edilmedi. Bundan sonraki gelişmeler ise, Türk-Fransız ilişkilerini yeniden gerginleştirdi.

Türkiye, 9 Ekim 1936'da, Fransa'ya bir nota vererek, Suriye ve Lübnan'a olduğu gibi İskenderun Sancağı'na da bağımsızlık verilmesini istedi. Atatürk, bu konuya Türkiye'nin verdiği önemi, 1 Kasım 1936'da, Millet Meclisi'nin açış konuşmasında şöyle belirtmiştir: “Bu sırada, milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakikî sahibi öz Türk olan İskenderun-Antakya ve havalisinin geleceğidir. Bunun üzerinde, ciddiyet ve kat'iyetle durmaya mecburuz. Daima kendisiyle dostluğa çok önem verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük mesele budur.”

Fransa, Türkiye'nin notasına, 10 Kasım 1936'da verdiği cevapta, İskenderun Sancağının bağımsızlığının tanınması halinde Suriye'nin parçalanmış olacağını, buna da kendisinin yetkili olmadığını bildirdi. Türkiye'nin isteğinde ısrar etmesi üzerine, Fransa sorunu Milletler Cemiyeti'ne götürmeyi önerdi. Türkiye de bunu kabul etti. Bu sıralarda İskenderun Sancağında da halk Fransızlara karşı harekete geçmiş ve çeşitli olaylar oluyordu.

İskenderun sorunu, 14 Aralık 1936'da, Milletler Cemiyeti'nde ele alındı ve 22 Aralıkta bölgeye bir gözlemci kurulu gönderilmesine

karar verildi. Bu arada, İngiltere'nin arabuluculuğuyla Türkiye ile Fransa arasında görüşmeler yapılarak bir prensip anlaşmasına varıldı. Bunların üzerine Milletler Cemiyeti Konseyi, 27 Ocak 1937'de, Sancak için yeni bir statü kabul etti. Buna göre; İskenderun ve Antakya iç işlerinde tam bağımsız, dışişlerinde Suriye'ye bağlı, kendisine özgü bir anayasa ile yönetilen "bir ayrı varlık" olacaktı. Statünün ve anayasanın uygulanması Milletler Cemiyeti gözetiminde olacak ve bu bir Fransız tarafından yürütülecekti. Sancak'ın ülke bütünlüğü, bu amaçla yapılacak bir antlaşma gereğince, Türkiye ve Fransa tarafından garanti altına alınacaktı.

Bunun üzerine, Milletler Cemiyeti'nin kurduğu bir komisyon Cenevre'de Üç aylık bir çalışmadan sonra, Mayıs 1937'de, Hatay statüsü ve anayasasını meydana getirdi. 29 Mayıs'ta da bu anayasa Milletler Cemiyeti'nde kabul edildi. Aynı gün, Türkiye ile Fransa arasında, Hatay'ın yeni statüsünü garanti altına alan bir antlaşma imzalandı.

Türkiye, Hatay'ın yeni statüsünün hemen uygulanmasını istedi. Fakat, Fransızlar'ın tutumu bunu engelledi ve yeni güçlükler çıkardı. Bu da, bölgede Fransızlara karşı yeni hareketlerin başlamasına neden oldu. Türkiye'de Fransa aleyhine güçlü bir akım doğdu ve iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşti. Bu arada Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne başvurarak, Hatay'da anayasaya göre yapılacak seçim için hazırlanan sistemin Türkler aleyhine olduğunu bildirerek, protesto etti. Milletler Cemiyeti de, Ocak 1938'de, bunu haklı görerek, yeni bir seçim sistemi hazırladı. Fakat Fransızlar güçlük çıkarmakta devam etti. Bunun üzerine Türkiye, Hatay sınırına asker yığmaya başladı.

Bu tarihlerde ise, Avrupa'da uluslararası ilişkiler iyice gerginleşmişti. Bu da, Fransa'yı Türkiye karşısında daha yumuşak bir tutum almaya yöneltti. Fransa, 6 Haziran 1938'de, Hatay'daki valisini geri çekerek yerine bir Türk vali atadı. Bunun üzerine bölgedeki gerginlik azaldı. Avrupa'da savaş tehlikesinin gittikçe çoğalması, yapılan görüşmelerde Fransızlar Türkiye'nin isteklerine daha çok yaklaştırdı. Bunun sonucunda iki ülke arasında, 3 Temmuz 1938'de imzalanan bir antlaşma ile Hatay'ın toprak bütünlüğünün ve siyasî statüsünün ortaklaşa korunması ve bu amaçla Türkiye ve Fransa'nın bölgeye 2500'er kişilik askeri kuvvet göndermesi karar-

laştırıldı. Bunun üzerine, 5 Temmuz 1938'de, Türk askeri Hatay'a girdi.

Bundan bir gün önce de, yani 4 Temmuz 1938'de, Ankara'da, Türkiye ile Fransa arasında bir Dostluk Antlaşması imzalandı. Buna göre; taraflar, birbirleri aleyhine olan hiçbir siyasî ve ekonomik anlaşmaya ve düzenlemeye girmeyecekler; biri saldırıya uğrarsa, diğeri saldırıya yardımında bulunmayacaktı.

Türkiye ile Fransa arasında gerçekleştirilen bu anlaşma ve yakınlaşmadan sonra, iki devletin ortak gözetimi altında Hatay Meclisi için Ağustos 1938'de seçimler yapıldı. Türkler Mecliste çoğunluğu kazandı. 2 Eylül 1938'de, Sancak Millet Meclisi ilk toplantısını yaptı ve bağımsız Sancak'a Hatay Cumhuriyeti adını verdi. Böylece Hatay Devleti resmen kurulmuş oldu.

Hatay Devleti, bu şekilde bağımsızlığını kazandıktan sonra, Türkiye ile çok sıkı işbirliğine girdi. Türkiye Cumhuriyeti kanunlarını ve parasını kabul etti. Türkiye ile arasındaki gümrüğü kaldırdı. Bunların yanı sıra esasen Türk olan Hatay Devleti yöneticileri Türkiye'ye katılmak isteğinde bulundular. Bunun gerçekleşmesi için çeşitli girişimlerde bulundular. Sonuçta, Hatay Millet Meclisi, 23 Haziran 1939'da yaptığı toplantıda Anavatana katılmak kararını aldı ve Hatay Devletine son verdi.

Aynı gün, 23 Haziran 1939'da, Ankara'da, Türkiye ile Fransa arasında Suriye sınırını kesin olarak saptayan bir anlaşma imzalandı. Bununla Fransa Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul etti.

Hatay Devleti'nin aldığı yukarıdaki karar üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı özel bir kanunla, Hatay anavatana ilhâk edildi. Fransız askeri kuvvetleri de Hatay'dan çekildi. 23 Temmuz 1939 günü yapılan törenle de Hatay Türkiye'ye katıldı.

6. Akdeniz ve Balkan Gelişmeleri Karşısında Türkiye: 1932'den sonraki dönemde, İtalya'nın ve özellikle Nazi Partisi'nin iktidara gelmesinden sonra Almanya'nın, Akdeniz ve çevresi ile Balkanlar'da izledikleri politika, diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de endişeyle izlenmeye başlanmıştı. Gerçi İtalya, Türkiye'ye dostluğu hakkında güvence vermişti. Fakat bu devlet, gittikçe saldırgan bir görünüm aldığından, Akdeniz güvenliği ve genel olarak Türkiye'nin

deniz sınırları yönünden bir tehdit kaynağı olarak belirtmeye başlamıştı.

Türkiye, bu İtalyan tehlikesini, bir taraftan Milletler Cemiyeti ve Avrupa ortak güvenlik sistemi, diğer taraftan Sovyetler ve Balkan devletleriyle kurduğu dostluk politikasıyla karşılamıştı. Ancak, bu dönemde Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'nin dayandığı tek devlet olması durumu, Akdeniz güvenliği endişesinin ortaya çıkmasından itibaren, Türkiye için yeterli olmamaya başlamıştı. Bu bakımdan Türkiye, jeopolitik durumu nedeniyle yeni güvenlik bağlantıları yapmaya yönelmiştir. Çünkü Sovyetler Birliği, Türkiye'yi Akdeniz'den gelebilecek tehlikelere karşı korumak için bir yükümlülük altına girmeye yanaşmamaktaydı. 1936'dan sonra ise Sovyetler, Türkiye'nin güvenliği ile Boğazların kendileri için güvenliği ölçüsünde ilgili görünmüşlerdir.

Bu gelişmeler ise, Türkiye'yi Batılı devletlere doğru kaydırmaya başlamıştır. 1936'da Montreux Boğazlar Sözleşmesi yapılırken, İngiltere'nin Türkiye'yi desteklemesi, bunu kolaylaştıran diğer bir faktör olmuştur.

Öte yandan Almanya, özellikle 1937'den itibaren, Balkanlar'da yoğun şekilde girişimlerde bulunarak, bölgeyi ekonomik ve siyasi yönlerden etkisi altına almaya çalışıyordu. Bu çalışmaların Türkiye üzerinde de gerçekleştirmek ve Türkiye'yi Mihver devletlerine bağlamak istiyordu. Bu da, Türk-Alman ilişkilerinin soğumasına neden oldu. Böylece Almanya, Türkiye üzerinde istediği politikayı gerçekleştiremedi. İtalya'nın Akdeniz ve çevresinde yaptığı girişimler ise, Türkiye'yi mihver devletlerinden iyice uzaklaştırdı.

1939 yılında, Almanya'nın komşularına karşı giriştiği hareketler ve özellikle İtalya'nın 7 Nisan 1939'da Arnavutluk topraklarını işgale başlaması ile Mussolini'nin yayılma ve genişleme emelleri, Türkiye'yi, İngiltere ve Fransa'ya doğru iyice yaklaştırdı. Hitler'in, Ankara'ya büyükelçi olarak gönderdiği Von Papen, bu yakınlaşmayı önlemeye çok çalıştı, fakat başarı sağlayamadı. Nitekim bu sıralarda, Nisan 1939'da, Türkiye ile İngiltere arasında bir ittifak yapılması için görüşmelere başlandı.

Türk-İngiliz görüşmeleri, 12 Mayıs 1939'da, karşılıklı yardım deklarasyonunun yayınlanması ile sonuçlandı. Buna göre; iki devlet, "Akdeniz bölgesinde savaşa yol açabilecek bir saldırı halinde etkili

bir şekilde işbirliği yapmağa ve birbirlerine her türlü yardımda bulunmağa hazırlanacaklardı.” Fakat bu deklarasyon ile yapılması kararlaştırılan antlaşma hiçbir devlete karşı olmayacaktı.

Bundan sonra, yukarıda belirtildiği gibi, Hatay sorununun çözülmesi üzerine, Türkiye ile Fransa arasında, 23 Haziran 1939’da, İngiltere ile yapılanla aynı nitelikte bir deklarasyon imzalandı. Kesin ittifak antlaşmasının imzalanması için de görüşmelere başlandı. Böylece Türkiye Batı devletleri ile işbirliği ve anlaşma dönemine girmiş oldu.

Türkiye’nin Batı devletlerine yaklaşması, İtalya tarafından kuşku ile karşılandı. Bununla İtalya Oniki Ada üzerindeki egemenliğine gölge düşeceği görüşündeydi. Durumu müttefiki Almanya’ya da bu şekilde telkin etmeye başladı.

Türkiye’nin Batı devletlerine yaklaşma hareketini Sovyetler Birliği önceleri memnunkla karşıladı. Fakat bu sırada Stalin, Hitler ile anlaştı ve 23 Ağustos 1939’da Almanya ile Sovyetler Birliği arasında bir saldırmazlık paktı imzalandı. Bu iki devletin anlaşması, Batı ile işbirliği yapan ve Sovyet Rusya ile arasının açılmasını istemeyen Türkiye’yi zor durumda bıraktı. Çünkü Türkiye, Batılı devletlere Sovyet Rusya’nın da bunlara katılacağı ümidiyle yaklaşmıştı. Halbuki şimdi tam aksi bir gelişmeyle karşılaşmış oluyordu. Hitler ve Mussolini’ye göre de, Türkiye bir kısaç içine düşmüştü. Bu nedenle Batı devletlerinden ayrılmak zorunda kalacaktı. İşte bu şekilde, Türkiye için dış politikada durumun kritik bir hale geldiği sırada da, II. Dünya Savaşı başladı⁶³.

⁶³ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1987, s. 479-508

Atatürk İlkeleri ve Atatürkçülük

1. Cumhuriyetçilik: Bu ilke ülke yönetimiyle ilgilidir. Cumhuriyet rejimi millet egemenliğine dayalıdır. Milletin kendi yönetimini belirli süreler için seçtiği temsilcileri vasıtasıyla yürütmesidir. Cumhuriyet, şahıs kişisel hesap ve çıkarlarının ön plânda tutulmadığı rejimdir. Devlet biçimi olarak millî hakimiyeti kabul eder. Cumhuriyet rejiminde, hakimiyet, kayıtsız şartın milletindir. Toplumun hür olması, eşitliği ve siyâsî yönden bağımsız olması bu ilkenin yürürlükte kalması ile mümkün olabilecektir. Cumhuriyetçilik ilkesinin uygulamasında kesinlikle belirli bir kesime, sınıfa üstünlük tanımaz. Cumhuriyetçilik ilkesinin uygulamasıyla bağdaşmayan diğer rejimler ise, sultanlık, krallık gibi monarşik yönetimler, komünizm, faşizm, nazizm gibi yönetime bir defa gelip bir daha gitmemeyi hedef alan rejimlerdir. Bu ilke doğrultusunda;

- a. T.B.M.M. açılmış,
- b. 1921 Anayasası hazırlanmış ve geliştirilmiş
- c. Saltanat kaldırılmış
- d. Cumhuriyet ilân edilmiş ve kurallarının işleyişi sağlanmış
- e. Partiler kurulmuş ve (her ne kadar başarısızlıkla sonuçlansa da) çok partili hayat denenmiş
- f. Orduda fiilen görevli subayların milletvekili olmaları engellenerek orduyu politikadan arındırmış
- g. Atatürk tarafından Cumhurbaşkanlığı tarafsızlaştırılmış
- h. Kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır.

2. Milliyetçilik: Ait olduğu milletin varlığını sürdürmek ve yüceltmek için topyekûn çalışmaya ve bu bilinci gelecek kuşaklara da yansıtmaya milliyetçilik denir. Atatürk'ün milliyetçiliği Türk milliyetçiliğidir ve bunun temel unsurlarını da soy birliği, dil birliği, ülkü birliği, kültür birliği, tarih birliği, vatan birliği ve din birliği oluşturmaktadır. Atatürk Türk milliyetçisidir ancak; milliyetçilik anlayışını “üstün ırk” anlayışına dayandırmaz. Bu yönleriyle de Mussolini faşizmi ve Hitler Nazizmi'nden ayrılmaktadır. Bununla birlikte Türk Milleti'ne

olan güvenini, Türk Milletinin büyüklüğünü her fırsatta ifade etmekten de geri durmaz. (Bakınız: Onuncu Yıl Nutku). Atatürk Türk milletini kederde, tasada, kıvançta bir bütün olarak görür. Milletin bütün fertleri kaynaşmış bir bütündür ve ayrılık kabul etmez. Milleti kaynaştırmanın esas olduğu Atatürk milliyetçiliğinde bunu sağlayacak olan demokrasidir. Bu sebeple Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı her türlü dikta yönetimlerine de karşıdır. Bu ilke doğrultusunda;

- a. Türk vatanı düşmandan kurtarılmış,
- b. Türk Tarih ve Türk Dil Kurumları kurulmuştur.
- c. Laik bir milliyetçiliği esas almıştır.

3. Halkçılık: Halk, bir toplumu oluşturan her meslek ve her sosyal gruptan insanların tamamıdır. Bu ilke hem cumhuriyetçilik, hem de milliyetçilik ilkelerinin zorunlu bir sonucudur. Çünkü; cumhuriyet rejiminde halk, kendi yöneticisini kendi içinden seçer ve ortak geçmiş ve geleceğe topluca bağlanır. Gerçek halkçılık hiçbir politik ya da toplumsal gruba ayrıcalık tanımaz. Sınıf mücadelesini değil, bunların dengesini gözetir. Cumhuriyet döneminde özellikle tıp ve tarım alanındaki çalışmalar, hizmeti halkın ayağına götürmeyi ilke olarak benimsediğinden halkçılık ilkesi doğrultusunda yapılan inkılâplardandır.

4. Lâiklik: Din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından ziyâde, bu iki kurumun birbirlerinin alanlarına girmemesidir. Lâik sistemde din bir vicdan konusudur. Bu sebeple lâiklik dini reddetmez, aksine dini toplumların kaynaşmasında önemli bir etken olarak görür. “Tanrı birdir, büyüktür. Bizim dinimiz en mâkûl dindir” diyen Atatürk, dinsiz de değildir. Din ve dinî duyguların politik amaçlar uğruna kullanılması Lâiklik anlayışına aykırıdır. Herkes serbestçe dinleriyle ilgili ibâdetlerini yerine getirebilir ancak, bunu siyâsete âlet edemez. Devlet inançları dolayısıyla kimseye ayrıcalık tanımayacağı gibi, fertler de birbirlerinin dinî inançlarına saygılı olmak zorundadır. Laiklik kavramı, eski Yunanca’dan gelmekte ve laikus din adamı olmayanları ifade etmektedir. Bu anlamda laikliğe, din adamlarının yönetmediği devlet düzeni de diyebiliriz. Laiklik, devletin dinî kurallara göre değil

de insan aklına ve bilime göre yönetilmesi gerektiği fikrini savunan bir ilkedir. Bu ilke doğrultusunda;

- a. Halifelik, Evkâf ve Şer'îyye Mahkemeleri kaldırılmış,
- a. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar İdaresi kurulmuş,
- b. Eğitim ve Öğretim birleştirilmiş,
- c. Yeni Türk Medenî Kanunu kabul edilmiş,
- d. Kılık-kıyafet alanında yenilikler yapılmış,
- e. Tekke ve zâviyeler kapatılmış,
- f. Anayasa'dan devletin dinini belirten madde kaldırılmış,
- g. 5 Şubat 1937'de lâiklik ilkesi altı ilkeyle birlikte anayasaya konulmuştur.
- h. Lâiklik ilkesi ışığında yapılan inkılâplar 1924-1928 yılları arasında tamamlanmıştır.

5. Devletçilik: Devletçilik ilkesi, devletin ekonomik hayatın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için ekonomik hayatın içinde yer alması şeklinde açıklanabilir. Cumhuriyet'in ilk yıllarının maddî zorluklarının boyutlarını düşünürsek, bunun gerekliliğini anlarız. Madencilik, orman ve ağır sanayii devletin içinde yer aldığı yatırım alanlarıdır. Müteşebbislerin cesaretini arttırmak için, kısa bir süre uygulamaya konulan bu ilke, maalesef daha sonraları devleti gaz, tuz, çay, tütün, v.b. mallar satan bir tüccar görüntüsüne sokmuştur. Devletçilik ilkesinin uygulamaya konması fikri 18 Şubat 1923'de toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde⁶⁴ ortaya çıkar.

6. İnkılâpçılık: Bir toplumun önemli kurumlarının kısa sürede değiştirilip, devletin ve toplumun yenilenmesidir. Atatürk ilke ve inkılâplarına sahip çıkmak, onu korumak ve kollamak da inkılâpçılıktır.

⁶⁴ 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de 1135 delege ile toplanan I. İktisat Kongresi'nde, yeni Türkiye'nin ekonomik sorunları tartışılmış, dönemin Türkiye yönetici kadrosu Kurtuluş Savaşı ile kazanılan zaferden sonra prensip olarak siyasi ve ekonomik bağımsızlığı öngörmüş, öngörülen bu ekonomik bağımsızlık hedefinin nasıl gerçekleştirileceğine dair görüşler belirlenmiştir. İzmir İktisat Kongresi'nde milli ekonomi modeli kabul edilmiş ancak liberal ekonomi modeli benimsenmiştir.

Atatürk'ün Ölümü ve Sonrasında Yaşananlar

O gün, 10 Kasım 1938 Perşembe sabahı, İstanbul'da Dolmabahçe'den dalga dalga bütün dünyaya yayılan acı haberinin ardından Cumhurbaşkanı'nın kim olacağı konusu konuşulmaya başlanmıştı. Kurtuluş Savaşı'nın komutanlarından Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Fethi Okyar, Şükrü Kaya adı Cumhurbaşkanı için zikrediliyordu.

Ordu komutanları Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın şahsında, İnönü'yü devlet başkanı olarak görmek isteyen düşüncelerini ifade etmişlerdi. Mareşal Çakmak, I. Ordu Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay'ı, II. Ordu Komutanı Orgeneral İzzettin Çalışlar'ı, III. Ordu Komutanı Ali Hikmet Ayerdem'i birer birer dinlemiş, yardımcısı Orgeneral Asım Gündüz'ün de aynı fikirde olduğunu öğrendikten sonra bu dileği Başbakan Celal Bayar'a bildirmişti.

Bu temenni, yeni devlet başkanı için ordunun verdiği bir “muhtıra” değildi ama tek adayı belirlemeye de yeterli gelmişti. Atatürk'ün ölümünden bir gün sonra, Meclis Başkanı Abdülhalik Renda, Anayasa gereğince “Yeni cumhurbaşkanını seçmek üzere” parlamento-yu oturuma davet etti. Bu oturumdan önce, parti genel sekreteri Tevfik Fikret Sılay'ın çağrısıyla toplanan Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Grubu, Malatya Milletvekili İsmet İnönü'nün adaylığına oybirliğiyle karar verdi. Meclis de, rakipsiz adayı oybirliğiyle devlet başkanlığına getirdi. Artık İnönü devri başlıyordu.

Cumhurbaşkanı İnönü, aralarında bazı konularda belirgin bir görüş ayrılığı olmasına rağmen, başbakanlık görevini yine Celal Bayar'da bıraktı. İlk on gün, cenazenin telaşıyla geçti. Atatürk'ün naaşı İstanbul'dan Ankara'ya getirildi. Etnografya müzesindeki geçici kabrine konuldu. O gün, millete yayınladığı beyannamede İnönü şunları söylüyordu: “Devletimizin bânisi ve milletimizin fedakâr, sadık hadîmi, insanlık idealinin âşık ve mümtaz simâsı eşsiz kahraman Atatürk, vatan sana minnettardır!”

Ebedî Şef ve Millî Şef

Cumhurbaşkanı İnönü, kısa zamanda partiye hâkim olmuş, Atatürk'ün ölümüyle meydana gelen boşluğu önemli ölçüde doldur-

muştı. Nitekim bunu ispat eden ilk büyük sınavı aynı yıl 26 Aralık'ta toplanan Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilk olağanüstü kurultayında verdi. Kurultay, Atatürk'ü "Ebedî Şef, İnönü'yü de "Millî Şef" ilan etmişti. Tüzükte yapılan bir değişiklikle de İnönü, Cumhuriyet Halk Partisi'nin değişmez genel başkanı oldu.

Tek parti döneminin, partiyle devletin bütünleşmesi biçiminde ortaya çıkan görüntüsü yüzünden denetim yetersizliğinden doğan huzursuzluk kendini epey zamandır hissettirmeye başlamıştı. Kurultay'da söz alan konuşmacılar, bu konuya dikkat çekmişler, bu uyarıların sonucunda, mecliste bir "Müstakil Grup" (Bağımsız Grup) kurulmasına karar verilmişti. Bu grup, sanki bir muhalefet partisiymiş gibi davranacak, dolayısıyla denetim boşluğunu dolduracaktı. Aslında böyle bir grubun yaşamayacağı, er geç çok partili düzene geçileceği de beklentiler arasındaydı.

Kurultaydan sonra, İnönü ile Bayar arasındaki görüş ayrılığı iki tarafı da rahatsız edecek boyutlara ulaşmıştı. Nitekim Bayar, 2,5 ay süren başbakanlık görevinden, 1939 başında, 25 Ocak 1939'da çekildi. İnönü, Bayar'ın yerine çok daha rahat anlaştığı Dr. Refik Saydam'ı başbakan yaptı. Bayar, Demokrat Parti'nin başına geçinceye kadar, sıradan bir milletvekili olarak kalmayı tercih etti.

Bütün dünyayı saran ekonomik bunalım ve Avrupa'daki devletlerarası siyasî gerilim zor günlerin habercisiydi. Eğer Avrupa'da bir savaş patlarsa, bütün dünyanın bu savaşa sürükleneceği açıktı. Bir yanda Hitler, bir yanda Mussolini herkesin keyfini kaçırmıştı. Atatürk, sağlığında gerçeği çoktan görmüş ve şunları söylemişti: "Yazık ki, dünya yüzünde insanlık hesabına vazife gören bir Adalet Divânı yok. Olsaydı, onun jandarmaları, Hitler ve Mussolini adlarını taşıyan barış ve huzur düşmanı şakileri derhal tevkif ederler, zindana tıklarlardı."

İnönü'nün Fransa Genelkurmay Başkanı'yla Ankara'da yaptığı görüşme, ardından İngilizlerle yaptığımız işbirliği antlaşması, savaş arifesinde bütün dünyanın dikkatini çeken olaylardı.

Kendi aralarında çoktan anlaşmış olan İngiltere ve Fransa, Avrupa'da savaş patlarsa, ateşin ağırlık merkezini doğuya kaydırmak

niyetindeydiler. Nitekim 12 Mayıs'ta İngilizlerle imzaladığımız işbirliği antlaşmasında bu niyetin az çok belirtileri göze çarpıyordu.

Hatay'ın Anavatana Katılması

Bu arada, Atatürk'ün sağlığında kurulan bağımsız Hatay Devleti'nin Türk yöneticileri, 29 Haziran'da Meclisi olağanüstü toplantıya çağırarak Türkiye'ye ilhâk kararı aldılar. Ertesi gün toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi de bu kararı onayladı. 23 Temmuz 1939'da törenle Hatay'daki Fransız bayrağı indirilerek yerine Türk bayrağı çekildi. Her an patlak vermesi beklenen savaş öncesinde Hatay'ın sınırlarımıza katılması, Ankara'ya derin bir nefes aldırmasıydı.

II. Dünya Savaşı'nın Başlaması (1 Eylül 1939)

Dünyayı kana boğacak büyük savaş, 1 Eylül 1939 günü Alman ordusunun Polonya'ya girmesiyle başladı. Çok geçmeden, Fransa, İngiltere ve İngiltere'ye bağlı ülkeler Almanya'ya karşı savaş durumunda bulunduklarını açıkladılar.

Savaşın başladığı günlerde tarafların ilk hesapları, Türkiye'nin vakit kaybetmeden savaşa itilmesi yolundaydı. Sık sık buluşan Fransız ve İngiliz başbakanları, Türkiye'den, kara, deniz ve hava üsleri istemeyi düşünüyorlardı. Ayrıca Türkiye'nin İtalya'ya karşı savaşa girmesi için her fırsatı kullanacaklardı. Yapılan hesap, Avrupa'daki Alman ordularının bir kısmını doğuda açılacak yeni cephelerle oyalamak, yıpratmaktı.

Dünyada bu gelişmeler olurken, Türkiye'de 1939 yılının bitmesine yakın, 27 Aralık gecesi Erzincan depremi meydana geldi. Son elli yılda yer yüzünde meydana gelen en ağır 15 deprem arasında kabul edilen bu depremde Türkiye 40 bin vatandaşını kaybetti.

Türkiye, II. Dünya Savaşı başladığında, savaşın dışında ve tarafsız kalarak, toprak bütünlüğünü korumayı amaç edinen bir dış politikayı esas almış bulunuyordu. Fakat Türkiye'nin jeopolitik durumu ve öneminden dolayı, savaş süresince Mihver ve Müttefik Devletler Türkiye'yi kendi yanlarında savaşa sokmak için büyük çabalar harcadılar ve baskılarda bulundular. Ancak her iki taraf da istediği sonucu alamadı ve Türkiye savaşın sonlarına kadar tarafsız kal-

mayı başardı. Bununla beraber Türkiye, savaşın başlarından itibaren güvenliğini sağlamak üzere, her iki taraf ile çeşitli diplomatik ilişkilerde bulunmaktan geri kalmadı.

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın başlayıp, hızla geliştiği ilk günlerde, her iki blok ile olan iyi ilişkilerini bozmamak istiyordu. Fakat yukarıda belirtildiği gibi, 1939 yılında, Avrupa'da ve Orta Doğu'da meydana gelen gelişmeler üzerine Batılı devletlerle bir yakınlaşma içerisinde girmişti. Sovyet Rusya'nın da buna katılacağını ummuştu. Türkiye'nin bu hareketi Almanya ve İtalya tarafından sert tepkiyle karşılanmıştı. Bu sırada Sovyetlerle, İngiliz ve Fransızlar arasında görüşmeler yapılıyordu. Türkiye de bu görüşmelerle olumlu sonuca varılacağını umuyordu. Görüşmeler kısa süre sonra kesildi. Diğer yandan, 23 Ağustos 1939'da Alman-Sovyet Dostluk Anlaşması'nın yapılması, Türkiye için yeni ve beklenmedik bir politik durum meydana getirmişti.

Türkiye, Sovyetlerle silâhlı bir çatışmaya sürüklenmek istemiyordu. Bu arada ise Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında sözleşme görüşmeleri yeniden başlamıştı. Bu bakımdan iki blokla da dostluğu sağlamlaştırmak istiyordu. Bu sırada Sovyetler de, Türkiye ile bir anlaşma yapmak için Türk Dışişleri Bakanını Moskova'ya davet etmişlerdi.

Bu davet üzerine Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Sovyet yöneticileriyle görüşmek üzere 25 Eylül 1939'da Moskova'ya gitti ve 17 Ekim'e kadar burada kaldı. Bu sırada Alman Dışişleri Bakanı da Moskova'ya geldi. Şükrü Saraçoğlu ile Sovyet yöneticileri arasında yapılan ilk görüşmeler olumlu geçti ve Türk temsilcileri, Sovyetlerle bir sözleşme yapmak için gerekli koşulların tamamlanmış olduğunu sandılar. Ancak tam bu sırada Sovyetler Birliği, Montreux Sözleşmesi'nin hükümlerinde kendilerinden yana değişiklik getirecek maddeler öne sürdüler ve sözleşmeye Almanya için rezerv koymak istediler. Sovyetler Birliği'nin, Almanya'nın da etkisiyle, Türkiye'ye yaptığı bu istekler özetle şöyleydi:

- a. Boğazların ortak savunulmasına dair bir anlaşmanın yapılması,
- b. Montreux Boğazlar Sözleşmesinde, Karadeniz'de kıyısı bulunmayan devletlerin savaş gemilerine Boğazların

her zaman ve kesin olarak kapatılmasını esas alan bir değişikliğin yapılması,

- c. Sovyetler Birliği'nin Besarabya'yı ve Bulgaristan'ın Dobruca'yı topraklarına katmaları halinde Türkiye'nin tarafsız kalması.

Görüldüğü gibi, Sovyetler Birliği, bu önerileriyle Boğazlar statüsünün kendi lehine değiştirilmesini, Balkanlar'da yapacağı değişiklik ve yayılma hareketlerini Türkiye'nin kabul etmesini istemekteydi. Bunlar ise, Türkiye'nin güvenliğini yakından ilgilendiren hususlardı. Ayrıca Sovyetler, dostu olan Almanya'ya karşı savaşmakta olan İngiltere ve Fransa ile Türkiye'nin yakın ilişki kurmasını da olumsuz karşılıyordu.

Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Sovyetlerin bu önerilerini derhal reddetti. Türk-Sovyet görüşmeleri, Sovyetlerin Türk dış politikası hakkındaki görüşleri ve aşırı isteklerinde ısrar etmeleri üzerine, bir anlaşmaya varılamadan 16 Ekim 1939'da sona erdi.

Türkiye, Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin bu şekilde dönüşmesi ve olumsuz yönde gelişmeler göstermesi üzerine, İngiltere ve Fransa ile daha önce başlamış olan görüşmeleri sonuçlandırdı. 19 Ekim 1939'da, Ankara'da, Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında "Üç Taraflı Yardım Antlaşması" (Ankara Paktı) imzalandı. Buna göre:

- a. Türkiye'ye bir Avrupa devleti saldırırsa, İngiltere ve Fransa Türkiye'ye her türlü yardımı yapacaktı.
- b. İngiltere ve Fransa bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa ve savaş Akdeniz'e intikal ederse, Türkiye bu iki devlete yardım edecekti. Savaş Avrupa'da cereyan ederse Türkiye, İngiltere ve Fransa yararına tarafsızlık politikası izleyecekti.
- c. İngiltere ve Fransa, Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantilerin yerine getirilmesi için savaşa giderlerse Türkiye de bunlara katılacak ve yardım edecekti.

Ancak, bu antlaşmaya ek olan 2 numaralı protokole göre, Türkiye bu taahhütleri yüzünden Sovyetler Birliği ile silâhlı bir anlaşmazlığa sürüklenmeye mecbur bırakılmayacaktı.

Böylece Türkiye, bu ittifak antlaşması ile iki Batılı devletin yardım ve desteğini sağlamış, Sovyetler Birliği ile bir savaşa sürüklenmek istemediğini göstermiş olmakla beraber, ondan tamamen ayrılmış ve Batılı devletlere yaklaşmış oldu.

Bununla beraber Türkiye, savaşın Balkanlara ve Akdeniz'e yayılması karşısında, Ankara Antlaşması'nın, yukarıda belirtilen 2 numaralı protokolüne dayanarak savaşa katılmamış ve tarafsızlığını sürdürmüştür.

1941 yılı başlarına gelindiğinde, Almanya'nın Balkanlar'da giriştiği hareketler Türkiye ve İngiltere'yi olduğu kadar, Sovyet Rusya'yı da endişeye düşürdü. Bu sıralarda bozulmaya başlayan Sovyet-Alman ilişkileri, Sovyetleri Türkiye'ye doğru yeniden yaklaştırmaya başladı.

Bu sıralarda ise, Türkiye üzerindeki Alman baskısı gittikçe yoğunlaşıyordu. Almanya, Balkan ülkelerini ele geçirdikten sonra, Türkiye'yi de kendi yanına çekmek istiyordu. Bu amaçla da Türkiye'ye Trakya ve Ege adalarından toprak öneriyordu. Bunlara rağmen Türkiye, hemen sınırlarına kadar gelmiş bulunan Almanya'ya boyun eğmedi. Almanya, Türkiye üzerinde yaptığı baskılardan bir sonuç alamayınca, politikasını değiştirerek, Türkiye'ye bir dostluk antlaşması yapılmasını önerdi. Amacı biran önce Rusya'ya karşı harekete geçmek ve bu arada güneyini güvenlik altına almaktı. Türkiye, sınırlarına kadar gelmiş olan tehlikeyi ortadan kaldıracak olan bu öneriyi kabul etti. Bunun üzerine Türkiye ile Almanya arasında, Ankara'da, 18 Haziran 1941'de, bir saldırmazlık antlaşması imzalandı.

Türkiye, bu antlaşmayı imzalarken, İngiltere ile olan ittifakının getirdiği yükümlülüklerin sürdüğünü Almanya'ya kabul ettirmiştir. Böylece iki blokla da uyumlu ilişkiler kurmuş ve tarafsızlığını sürdürmüştür. Bu ise Türkiye'ye savaşa girmeden zaman kazanma olanağını vermiştir.

Türkiye'nin tarafsızlığı, Kafkasya ve Süveyş kanalı yönlerindeki istila yollarını kapatma durumunu yaratmakla beraber, Boğazların kapanması ve Sovyet Rusya'ya bu yoldan müttefiklerinden yardımın da gitmemesi demektir. Bu nedenle Türk-Alman antlaşması İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından tepkiyle karşı-

landı. Bunun üzerine Amerika bir süre Türkiye'ye yapmakta olduğu yardımını kesti. Sovyet Rusya ise Türkiye'nin Müttefikler yanında savaşa katılmasını istiyordu. Bundan böyle de Türkiye üzerinde Müttefiklerin baskısı çoğalmış oluyordu.

22 Haziran 1941'de Almanya Rusya'ya saldırmaya başladı. Böylece savaş Türkiye'nin batı ve kuzeyine yayılmış oldu. Savaşın aldığı yeni durum üzerine Türkiye her iki ülkeye de tarafsızlığını resmen bildirdi. Bu dönemde Türkiye, Mihver devletlerinden duyduğu endişenin yanında, Sovyet Rusya'nın Türk toprakları üzerindeki emellerini İngiltere'ye kabul ettirmesinden de çekiniyordu. Gerçi İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye'nin bu endişelerini gidermek istediler. Fakat Sovyet Rusya'nın tutum ve davranışları, 1942 yılı sonlarında Türk endişesini daha da çoğalttı.

1943 yılı başlarına gelindiğinde, Müttefikler olayların akışını kendi lehlerine çevirmeye başladılar. Kuzey Afrika çıkartmasını gerçekleştirdiler. Almanlar da Stalingrad'da yenildiler. Askerî durumun düzelmeye başlaması, yukarıda belirtildiği gibi, 1943 Ocak ayında Casablanca Konferansı'nın toplanmasına yol açtı. Burada Türkiye'nin de savaşa katılmasına karar verildi.

Churchill, bu kararı bildirmek ve Türkiye'nin savunma gücüne ait sorunları birlikte görüşmek üzere, 30 Ocak 1943'de Adana'ya geldi. Burada Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile görüştü. 30 ve 31 Ocak günlerinde yapılan toplantıda İngiltere Başbakanı, Türkiye'nin en geç 1943 Ağustos ayına kadar savaşa katılmasını istedi. İsmet İnönü, buna karşılık Sovyet Rusya'dan emin olmadığını, Almanya'nın yenilmesi üzerine, Sovyetlerin Avrupa'da egemen bir duruma geleceğini belirterek, Türkiye'nin savaşa katılabilmesi için, Türk ordusunun Müttefikler tarafından donatılması koşulunu ileri sürdü. Bu istek de Churchill tarafından kabul edildi.

Adana Konferansı'nda alman karar gereğince Türkiye'nin savunması için gerekli görülen savaş araç ve gereçlerinin listesi derhal hazırlanarak İngiltere'ye verildi.

19 Ekim 1943'te, Moskova'da yapılan Dışişleri Konferansı'nda, Sovyetler Türkiye'nin gerekirse baskı yapılarak savaşa sokulmasını istediler. İngiltere ve Amerika ise, Türkiye'den Müttefiklere hava

üsleri vermesinden ve ulaşım kolaylıklarının istenmesinden yanaydılar. Sonuçta da, önce İngiltere'nin Türkiye'den hava alanlarını kullanılmasını istemesine, yılın sonlarına doğru da savaşa katılması için girişimde bulunulmasına karar verildi. İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, bu durumu Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu ile 5-6 Kasım 1943'te, Kahire'de buluşarak ona bildirdi ve yıl sonuna kadar Türkiye'nin savaşa katılmasını istedi. Fakat bu istek Türkiye tarafından kabul edilmedi.

Kahire'deki bu toplantıdan sonra, İngiltere'nin Türkiye üzerindeki baskısı daha da ağırlaştı. Nitekim Kasım 1943'te yapılan Tahran Konferansı'nda, Churchill, Türkiye'nin savaşa katılmasında ısrar etti. Stalin ise, gerekirse Türkiye'nin zorla savaşa sokulmasını istedi. Tahran Konferansı dönüşünde Roosevelt ve Churchill, bu konuyu görüşmek üzere, İsmet İnönü'yü Kahire'ye davet ettiler. İsmet İnönü, bu davetin Tahran Konferansı kararları üzerine değil de, Türkiye'nin ortak davaya hizmet edebilmesi için en iyi yöntemin serbestçe ve önceden alman kararlara dayanmadan tartışılması ortamını yaratacaksa geleceğini bildirdi. Bu konuda gerekli güvence verilince de İnönü daveti kabul etti.

Bunun üzerine İnönü, Roosevelt ve Churchill arasında, 4-6 Aralık 1943'te, İkinci Kahire Konferansı yapıldı. Müttefikler, bu defa Türkiye üzerinde savaşa girmesi için çok ağır baskıda bulundular. Konferans sonunda İnönü prensip olarak savaşa katılmaya razı oldu. Ancak bu, Türk ordusuna gerekli silâh ve donatımın verilmesi koşuluna bağlı olacaktı. Bu istek Churchill tarafından kabul edildi.

Türk-İngiliz askeri heyetleri arasında, 1944 yılı başlarında Ankara'da yardım konusu görüşülmeye başlandı. Ancak kesin bir sonuç alınamadı ve görüşmeler 3 Şubat 1944'de kesildi. Bunun sonucu olarak İngiltere 2 Mart'ta, Amerika Birleşik Devletleri ise 1 Nisan'da Türkiye'ye yaptıkları yardıma son verdiler. Böylece Türkiye ile İngiltere ve Amerika arasındaki ilişkilerde gergin bir hava doğdu. Bütün bu baskılara rağmen Türkiye, savaşa katılmama kararında ısrar etti.

1944 yılı ilkbaharında savaş kesin bir dönüm noktasına gelmiş görünüyordu. İngiltere, Normandiya cephesinin açılmasından sonra, Türkiye'nin Müttefiklere karşı daha belirli bir işbirliği ve yardım davranışına girmesi zamanının geldiği düşüncesinde idi. Bu işbirli-

ğinin en iyi şekilde sağlanması da, Türkiye'nin Almanya ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini kesmesi olacaktı. Bu konuda Müttefikler tarafından yapılan girişim, Türk Hükümeti'nce olumlu karşılandı. Aynı yılın yaz aylarında, Almanya'nın askerî durumunun gittikçe kötüleşmeye başladığı sırada, Sovyet Rusya, İngiltere ve Amerika'nın Türkiye'ye karşı bu girişimine karşı çıktı. Böylece Sovyetler, müttefiklerinden ayrılarak Türkiye ile aralarındaki sorunlarını yalnız ve ikili olarak çözümlenmek istediğini, yani kendi bildiği gibi bir politika izlemeye karar verdiğini gösterdi. Bu da, Sovyetlerin niyetleri hakkındaki Türk endişesini doğruladı.

Türkiye, meydana gelen bu gelişmeler üzerine ve savaş sonunu da düşünerek, 2 Aralık 1944'de, Almanya ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerini kesti. Bu kararı alırken de, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nden savaş sonrası barış konferansında tam bir müttefik işlemi göreceğine dair güvence aldı. Böylece Türkiye savaşa girmeye doğru bir adım attı. Ancak bu sıralarda Türk-Sovyet ilişkileri de gittikçe gerginleşiyordu.

Sovyet Rusya'nın, 1944 sonbaharında Balkanlar'daki girişimleri, bölgenin geleceği yönünden Türkiye'yi endişeye düşürmüştü. Bu bakımdan Türkiye, İngiliz ve Amerikan dostluğuna daha çok önem vermeye başladı. Bu arada İngiltere'nin Yunanistan'a asker çıkarmasını memnurlukla karşıladı. Diğer yandan, Türkiye'yi endişelendiren başka bir konu da, Sovyetler'in Boğazlar hakkındaki düşüncesi idi.

1945 Ocak ayında, Sovyet Rusya, Boğazlar konusunda İngiltere'den destek vaadi almış, 10 Şubat 1945'te Yalta Konferansı'nda da Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesini istemiştir. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri, Rusya'ya Boğazlar'dan daha geniş bir geçiş hakkının verilmesini prensip olarak kabul etmekle beraber, konferansta, konunun daha sonra dışişleri bakanları seviyesinde yapılacak bir toplantıda görüşülmesine ve durumdan Türkiye'ye bilgi verilmesini kararlaştırdılar.

Yalta Konferansı'ndan sonra, 20 Şubat 1945'te, İngiltere, Türkiye'ye bir muhtıra vererek, 25 Nisan 1945'te Müttefikler arasında San Fransisko Konferansı'nın toplanacağını, buna ise 1 Mart 1945 tarihinden önce Almanya'ya savaş ilân etmiş olan ülkelerin davet edi-

leceğini, Türkiye'nin de bu tarihten önce savaşa girmeye karar verirse Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ne katılabileceğini bildirdi.

Türkiye, bu muhtıradan üç gün sonra, 23 Şubat 1945'te, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. Bu durum, Almanya'nın sempatzamı olan çevrelerde tepki yarattı. Hükümetin tutumunu sert biçimde eleştiren, Türkiye'nin ille de Almanya yanında savaşa girmesini isteyenler arasında bazı üniversite öğretim üyeleri ve bazı askerler de vardı.

27 Şubat günü de, Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzaladı. Bunun üzerine 5 Mart 1945'te San Fransisko Konferansı'na resmen davet edildi ve böylece Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasına katıldı.

Ancak, bu sıralarda Türkiye üzerinde Sovyet Rusya'nın istek ve baskıları gittikçe çoğalıyordu. Nitekim, Almanya'nın yenilmesi ve Sovyet ordularının başarıları, Sovyetler'in Türkiye'ye karşı tutum ve davranışlarını tamamen değiştirdi. Bunun arkasından da Sovyet Rusya 19 Mart 1945'te, 1925 tarihli Türk-Sovyet Tarafsızlık Antlaşması'nı feshettiğini açıkladı. Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerde gerginliğe dayanan yeni bir dönem başladı.

Böylece Türkiye, II. Dünya Savaşı süresince tarafsızlığı esas alan bir dış politika izlemiş, savaşa fiilen katılmamakla beraber, savaşın sonlarında Mihver Devletleri'ne savaş ilân ederek, savaş galip devletlerin yanında bitirmiştir⁶⁵.

Türkiye Cumhuriyeti II. Dünya Savaşı'na savaşmadan katılmış olsa da hemen kapının dışında süren savaşın doğal sonucu olan ekonomik krize, 18 Ocak 1940'da Milli Korunma Kanunu'nu çıkararak önlem almaya çalıştı. Bu olağanüstü bir yasaydı ve ulusal güvenlik

⁶⁵Savaşın diplomatik ve askerî gelişmeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz : Herbert von Moos, Büyük Dünya Olayı, İstanbul 1952, s. 73 vd; Louis L. Snyder, The War, (1939 - 1945), New York 1962, s. 3 vd; J. F. C. Fuller, The Second World War, (1939 - 1945), New York 1962 s. 47 vd; Henry Maule, World War II, London 1972, s. 10 vd; Salih Polatkan, 1. ve 2. Dünya Savaşları, İstanbul 1972, s. 226 vd; Fahir Armaoğlu, Siyasî Tarih, Ankara 1973, s. 681 vd; Coşkun Üçok, Siyasal Tarih, Ankara 1967, s. 361 vd; Feridun Cemal Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara 1968, s. 161 vd; Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, "II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara 1969, s. 147 vd; Edward Weisband, (Çev. M. K. Kayabal), 2. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası, İstanbul 1974, s. 19 vd.

yönünden devlete, gerektiği zaman her türlü aracı kullanabilme yetkisi sağlıyordu. Kısacası Türkiye hem savaşa girmek istememiş, hem de ateş sıçrarsa, diye tedbir almıştı.

Hatta savaş ortamında bile Almanya'ya 96 milyon liralık bakır ve krom göndermiş, karşılığında gerekli savaş malzemesi almıştık. Bu da müttefikleri kızdırıyordu. Türkiye bu alış-veriş yapmak zorundaydı çünkü Türkiye'yi kendi saflarında savaşa çekmek isteyenler Türkiye'ye yardımdan kaçıyorlardı. Kısacası, tarafsız bir politikayla, kime nazımız geçerse, ondan alışveriş yapıyorduk ve bunu da herkese uygun bir dille anlatmaya çalışıyorduk.

Köy Enstitüleri (17 Nisan 1940)

Köy Enstitüleri, ilkokul öğretmeni yetiştirmek ve Türk köylerinin cehâlet ve maddî geriliğinin kısa zamanda giderilmesi amacıyla 17 Nisan 1940 tarihli ve 3803 sayılı yasa ile açılmış okullardır. Tamamen Türkiye'ye özgü olan bu eğitim projesini 28 Aralık 1938 tarihinde milli eğitim bakanı olan Hasan Ali Yücel bizzat yönetmiştir.

Köy Enstitüleri'nin kuruluş kanunu meclisten geçirilirken de beklendiği kadar ilgi ve hevesle karşılanmadığı ortaya çıkmıştır. Tek parti yönetimi dönemi olmasına rağmen kanun 278 oyla meclisten geçmiş, 148 milletvekili oylamaya katılmamıştır. Köy Enstitüleri'nin temelindeki fikir kızılı erkekli köy çocuklarını devlet hesabına okutmak, Enstitü'den mezun olduktan sonra onları, köylülere ve köy çocuklarına daha iyi tarım metodları ve sağlık bilgisi öğretmek üzere köylere göndermektir. Köyün toplumsal hayatına karışıp, köylülerle kaynaşabilmeleri için Enstitü mezunu öğretmenlere gittikleri köyde toprak ve ev veriliyordu. 1948 yılında Türkiye'de şehir merkezlerinden uzak ancak tren yollarına yakın, toprakları tarım yapmaya elverişli 21 bölgede Enstitüler kurulmuştur. 1950 yılına gelindiğinde bu Enstitülerin mezun ve öğrencilerinin sayısı 25 bine ulaşmıştı.

Köy enstitülerinin bazı eksiklikleri de elbette vardı. Meselâ beş yıllık öğretim devresi öğrencilere, köy hayatının karışık sosyal ve ekonomik problemlerinin hakkından gelebilmek için gerekli formasyonu veremiyordu. Enstitü mezunlarının bir kısmı, gerçeklerle ve köy problemlerinin çözümü ile uğraşacak yerde kendilerini teorik tar-

tışmalara ve siyasî spekülâsyona vakfetmiş bir köy eliti oldular. Öte yandan Mezunların nerede ise hayatları boyunca köy öğretmeni kalmaya mecbur olmaları kendilerinde gadre uğradıkları ve hor görüldükleri duygusunu yarattı, bu da şehirle köy arasındaki farklar daha da derinleştirdi. Her şeye rağmen şunu söyleyebiliriz ki, Türkiye'deki en orijinal eğitim projesi Köy Enstitüleridir. Tarlada ve sınıfta, fedakârlık ruhu içinde pratik eğitim gören Enstitü mezunları, köylerdeki cehalet, yoksuluk, taassub ve köhne geleneklere karşı yeni rejimin açtığı savaşta kendilerini bu rejimin sancak taşıyıcıları ve temsilcileri sayıyorlardı. Birçok kız Enstitü mezunu gönderildikleri köyün öğretmeni, ebesi ve sağlık memuru olmuş, zaman içinde köy hayatının vazgeçilemeyen bir parçası haline gelmişlerdir.

Köy Enstitüleri'nin ifade etmeye çalıştığımız bu özellikleri, özü bakımından, demokratik gelişmelerden ve komünizmin yarattığı korkudan faydalanarak hâkimiyetlerini yeniden kurmak yolunda olan muhafazakârların dinî, mistik, zihniyetiyle çelişiyordu. Cumhuriyet idaresinin henüz devrimci bir karaktere sahip olduğu dönemlerde, “şarklı” diye isimlendirilen bu zihniyete Atatürkçüler devamlı olarak hücum etmişlerdi. Fakat iktisadî gücün, siyasî iktidarın ele geçirilmesi bakımından gitgide önemli bir rol oynaması, bazı orta sınıf çevrelerine siyasî bir kuvvet sağlamış, bu kuvveti ellerine geçirenler toplumun ilerici niteliğini kendi zihniyetlerine uygun olarak, muhafazakâr-dinî bir tutum lehine değiştirmek fırsatını ele geçirmeye başlamışlardı.

Köy Enstitülerinin öğrencilerine kazandırdığı akılcı ve analitik tutumun köylüleri de etkileyerek onları sosyalist görüşlere doğru götürceğinden korkuluyordu. Köylerin kötü sosyal ve ekonomik durumları karşısında, bu görüşlerin de sınıf mücadelesi doğuracağından korkuluyordu. Böylece, “sol”culuğun yarattığı korku istismar edilerek, Enstitülerde bir ara görülmüş bazı komünizm olayları da bahane edilerek Enstitülerin başlıca ilerici özelliklerine saldırılmağa başlandı.

Nitekim Hasanoğlu ve Hamidiye Köy Enstitüleri'nde cereyan eden iki komünizm propagandası olayını esas tutarak Enstitülerin ders programının ehliyetli öğretmen yetiştirmeğe elverişli olmamanın yanında tehlikeli ideolojilere yer verdiği ileri sürüldü. Bu şikâyetler sonucunda Enstitülerde karma eğitim kaldırılarak kız öğrenciler iki

ayrı Enstitüde toplandı. Tarlada ve sınıfta görülen pratik derslerin sayısı da azaltılarak bunların yerine nazari “kültür” dersleri kondu. Böylece derslerin ağırlık merkezi “yapmak” ilkesinden, “öğrenmek” ilkesine daha net söylemek gerekirse bugünün “ezberci eğitimi”ne kaydırılmış oluyordu. Bütün bu değişiklikler Köy Enstitüleri’nin ilerici ve dinamik hüviyetlerini kaybetmeleri ile sonuçlandı. Demokrat Parti iktidarının 27 Ocak 1954’te çıkardığı 6234 sayılı kanunla Köy Enstitüleri, Köy öğretmen Okulları adı altında mevcut öğretmen okulları ile birleştirildi.

Gerek Halk Evleri’ne gerekse Köy Enstitüleri’ne yapılan saldırıların en ilgi çekici tarafı, ithamların bu müesseselerin kurucusu olan Halk Partisi saflarından yükselmiş olmasıdır. Zamanında devrimcilere yardım etmiş veya devrimcilerin tarafını tutmağı daha kârlı bulmuş olanlar, yeni siyasî duruma intibak edebilmek için, devrim kurumlarına saldırmakta ve onları yıkmakta tereddüt etmemişlerdir. Birbirine düşman iki partiye mensupmuş gibi bir Halk Partili bakanın yaptığını diğer bir bakan bozmakta sakınca görmüyordu. Her ikisi de Halk Partili olmakla beraber, yeni Millî Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, Hasan Ali Yücel’in eserlerini yıkmak istemiştir. Devrimleri yaratan parti artık aynı devrimleri menfaati gerektirdiği zaman yıkmakta tereddüt etmemiştir⁶⁶.

1940-1946 arasında köy enstitülerinde 15,000 dönüm tarla tarıma elverişli hale getirilmiş ve üretim yapılmıştı. Aynı dönemde 750,000 yeni fidan dikilmişti. Oluşturulan bağların miktarı ise 1,200 dönümdü. Ayrıca 150 büyük inşaat, 60 işlik, 210 öğretmen evi, 20 uygulama okulu, 36 ambar ve depo, 48 ahır ve samanlık, 12 elektrik santralı, 16 su deposu, 12 tarım deposu, 3 balıkthane, 100 km. yol yapılmıştı. Sulama kanalları oluşturularak Enstitü öğrencilerinin uygulamalı eğitim gördüğü çiftliklere sulama suyu öğrenciler tarafından getirilmişti.

Enstitülerin sanata katkı boyutu da inkâr edilemezdi. Köylerde büyümüş öğrencilere klâsik müzik enstrümanları ve geleneksel sazları çalması öğretiliyordu. Aşık Veysel, enstitüleri gezip öğrencilere saz çalmasını gösteriyordu. Hasanoğlu Köy Enstitüsü bu konuda en zengin enstrüman envanterine sahipti. Daha sonra açılan Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü’ndeki derslere Ankara Konservatuvarı öğretmenleri geliyordu. Köy kökenli öğrencilerden kurulu or-

⁶⁶ Karpat, a.g.e, s.321

kestralar müzik eserlerini seslendiriyordu. Enstitülerde hazırlanan programlar, toplumun sanat ve kültür hayatına katkıda bulunulması amacıyla çevre il ve köylere de götürülerek sergileniyordu.

1945 yılında Hasanoğlu Köy Enstitüsü'ndeki müzik enstrümanları listesi şöyleydi:

Çalgı aleti	Sayısı
Mandolin	259
Plaklar (Klasik Müzik)	160
Keman	55
Bağlama	37
Akordeon	8
Radyo	3
Piyano	3
Davul	3
Amplifikatör	1
Pikap	1
Metronom	1

Hemen hemen aynı dönemlerde yükselmeye başlayan ve çok büyük bir dış tehdit olarak algılanan komünizmin kültür ve davranış alanındaki etkileri de derin izler bırakmıştır. Komünizm korkusu, buna bir de akıl ve ferdî zekâ karşısında duyulan geleneksel güvensizlik eklenince, fikrî gelişmeyi felce uğrattı. (Bugün Türkiye'de hâlâ, sosyal huzuru sağlamanın en iyi yolu olarak cehâleti savunanlar vardır.) Memleketin sosyal ve ekonomik problemleri üzerine tartışmalar ise sınırlı sayıda bazı akademik çevrelerin tekelindedir.

Türkiye'de komünizm korkusu, siyasî partiler, menfaat grupları ve fertler tarafından, pratik bazı gayelerin elde edilmesi için istismar edilmekte ve bütün memlekete bu şekilde zarar vermektedir. Ticaret hayatta bile bazı kimselerin komünizm histerisini istismar ederek rakiplerini bertaraf etmek istedikleri görülmüş, sebep ve mahiyeti açıklanamayan bazı olaylar, sorumluluktan sıyrılmak için "komünistlere" yüklenmiştir. Asla kabul edilemeyecek bazı fiiller de komünizme karşı duyulan nefretin bir ifadesi olarak haklı gösterilmek istenmiştir.

1945 yılına gelindiğinde çeşitli solcu yayınların idarehâne ve tesislerinin tahrip edilmesi, daha sonra bu gibi yayınlar aleyhinde nü-

mayişler yapılması -ki bunların tertipli olmadığı da çok şüphelidir- söz ve fikir hürriyetini tanıyan bir toplumda caiz görülemez. Keza, hoşlanılmayan kimselere karşı yapılan cebri hareketleri haklı göstermek için komünistler gibi hürriyeti inkâr edenlere hürriyet tanınamayacağı düşüncesi de demokrasi ölçülerinde tanımlamazdı.

Bu dönemden sonra kurulan solcu olmayan hükümetler, kendilerine yöneltilmiş tenkitlerin önüne geçmek için sürekli olarak halkı sol propagandalara karşı uyanık olmaya davet etmiştir⁶⁷. İşte bu siyasetçiler ve davranışlarıdır ki; Türkiye'nin gelecekteki şekillenmesinin vebâli boyunlarında olacaktır.

Varlık Vergisi (11 Kasım 1942)

Az önce de ifade ettiğimiz gibi, ülke dışında sürmekle beraber, dünyayı kasıp kavuran savaşın etkisi, büyük ekonomik sıkıntılar halinde bizde de çok ağır hissediliyordu. 19 Aralık 1941'de İstanbul'da ekmek karneye bağlandı. Aynı uygulama bir ay sonra da Ankara'da başladı. Bugün çok kişinin nüfus cüzdanında bulunan damgalar, o günlerin hatırasıdır.

Fırınlara önünde uzayıp giden ekmek kuyrukları, özellikle İstanbul'da vatandaşın belini büküyordu. Sıkıntıyla beraber yolsuzluk söylentileri de başlamış, dedikodular hükümeti rahatsız edecek hale gelmişti. Bu ve buna benzer konuları yerinde incelemek için İstanbul'a gelen Başbakan Refik Saydam, 8 Temmuz 1942 gecesi bir kalp krizi geçirerek görevi başında öldü. Bir bütçe görüşmesinde: "Türkiye'de A'dan Z'ye kadar herşey bozuktur" diyecek kadar açık görüşlü bir siyaset adamını böylece kaybetmiştik. İnönü, Saydam'ın yerine, Şükrü Saraçoğlu'nu başbakanlığa getirdi.

Büyük gürültüler koparan "Varlık Vergisi", II. Dünya Savaşı'nın buhranlı yıllarında, ekonomiye denge sağlayabilmek için Saraçoğlu Hükümeti'nin "dahîyâne" sandığı bir buluştu. 11 Kasım 1942'de çıkarılan "Varlık Vergisi Kanunu" için hükümet, teklifinde şöyle diyordu:

"Bu kanun, ekonomik şartların yarattığı darlığı fırsat bilerek yüksek kazançlar elde ettikleri halde, kazançlarına uygun ölçüde vergi vermeyenleri hedef alıyor. Amaç, söz konusu kişileri, içinde bulun-

⁶⁷ Karpat, gös. yer.

duğumuz ciddi durumun gerektirdiği fedakârlığa, kazançlarının ölçüsünde katkıda bulundurmaktır.”

Varlık Vergisi kanunu TBMM’de hiç tartışılmadan kabul edildi. Kanuna göre; her il ve ilçe merkezinde kimin ne kadar vergi ödeyeceğini belirleyecek servet tespit komisyonları kurulacaktı. Bu komisyonların kararları tereddüde mahal vermeyecek şekilde ve itiraz edilemez olacaktı. Tahakkuk ettirilen vergi ödeme süresi 15 gün olacak, bu süre içinde tahakkuk eden vergiyi ödemeyenlerin malları haczedilerek icra yoluyla satılacaktı. Bütün bunlara rağmen borcunu ödeyemeyen mükellefler borçlarını “bedenen çalıştırarak ödetmek” amacıyla çalışma kamplarına gönderilecekti.

İstanbul’da kurulan üç komisyon tahakkuk eden vergi listelerini 18 Aralık 1942’de açıkladı. Tahakkuk eden vergilerin %87’si gayr-ı müslim, %7’si müslim mükelleflere yüklenmişti. Geri kalan %6 değişik kalemlerde olup, bunların da çoğu gayr-ı müslim azınlıklar ve ecnebilerdi. 4 Ocağa kadar vergisini ödemeyen mükelleflere birinci hafta için %1, sonraki haftalar için %2 gecikme zammı uygulanacağı da duyurulmuştu.

Aralık 1942 ve Ocak 1943’te İstanbul’da gayr-ı müslimlere ait binlerce taşınmaz mülk el değiştirdi. El değiştiren mülkler arasında İstiklâl Caddesi’ndeki yapıların büyük bir kısmı bulunuyordu. Satılan mülklerin %67 kadarı müslüman Türkler, %30 kadarı resmi kurum ve kuruluşlar tarafından alındı. 21 Ocak 1943’ten itibaren İstanbul’da binlerce gayr-ı müslime ait ev ve işyerleri haczedilerek haraç mezat satıldı.

Tamamı gayr-ı müslimlerden oluşan toplam 1229 kişi, 27 Ocak-3 Temmuz 1943 arasında çalışmak üzere Erzurum Aşkale’ye yollandı. Sürgünlerden 900 kişilik bir grup 8 Ağustos 1943’te yük vagonlarıyla Eskişehir Sivrihisar’a nakledildi.

Türkiye’nin ekonomik tarihinde, gerçek anlamıyla ilk “servet vergisi” örneği sayılan bu vergi Cyrus Sulzberger imzasıyla 9-13 Eylül 1943 tarihlerinde New York Times Gazetesi’nde Türkiye’deki Varlık Vergisi uygulamasını eleştiren bir yazı dizisinin ardından, toplanan TBMM, II. Dünya Savaşı’nın kritik günlerinde bu durumdan olumsuz etkilenmek istemediğinden, henüz tahsil edilmemiş olan Varlık Vergisi borçlarının silinmesine karar vererek Aralık ayının ilk gün-

lerinde Aşkale ve Sivrihisar sürgünlerini yaklaşık on aylık esaretten sonra evlerine gönderdi.

Kanun ile toplam 314.900.000 TL vergi tahsil edilebildi. Bu sayının %70'i İstanbul'da toplandı. Toplam tahsilât, 394 milyon TL ile 1942 devlet bütçesinin %80'ini buluyordu.

Bu kanunun ardından gayr-ı müslim azınlık Türkiye'yi terk etmeye başladı. 1935 sayımında Türkiye nüfusuna oranı %1,98 olan gayr-ı müslim azınlıklar, vergiden sonra başlayan göç nedeniyle 1945'te %1,56'ya ve 1955'te %1,08'e kadar düştü.

Çok Partili Hayata Geçiş Dönemi

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın pençesinden yakasını kurtarmıştı ama, savaş sonrasının koşulları, sosyal, ekonomik ve siyasal değişmelerle bizi de çok yakından etkiliyordu.

Özellikle CHP içindeki kaynaşmalar, ortamın yeni bir siyasal kuruluşu gebe olduğunu açıkça ortaya koymuştu.

Aslında bu kaynaşmalar yeni değildi. Kapımıza kadar dayanan savaşın en civcivli döneminde alman ekonomik önlemler büyük sıkıntılar yaratmış, geniş halk kitlesinin CHP'ye karşı bıkkınlığını körüklemişti. CHP saflarında yetişen, ama ülkenin CHP'den ayrı görüşle çok daha tutarlı biçimde yönetileceğini düşünenler, gidişattan hoşnut değildi. Bunu, 1942'den beri üstü kapalı da olsa dile getiriyorlardı.

İşte o günlerde, CHP içindeki sancılar giderek belirginleşiyordu. Yakında Türk Siyaset Tarihi'ni etkileyecek ölçüde, önemli şeylerin olacağının işaretleri veriliyordu.

Nitekim Meclis'te 29 Mayıs 1945 tarihinde görüşülmesi tamamlanan bütçeye, Celal Bayar ve bazı arkadaşlarının ret oyu kullanması CHP'yi karıştırdı. Hatta Bayar ve arkadaşları, sadece bütçeyi reddetmekle kalmadı, Saraçoğlu hükümetine de güvensizlik oyu verdiler. Olaylar kısa zamanda gelişti. Bayar ve arkadaşları bütçeyi bahane etmişlerdi. Aslında CHP yapısının artık demokratik düzene uymadığını, parti tüzüğünde önemli değişiklikler yapılması gerektiğini söylemek istiyorlardı. Önce, Meclis kulisinde fısıltılar halinde dolaşan bu istek, Türk Siyasî Tarihi'ne "Dörtlü Önerge" (Dörtlü Tahrîr) olarak geçen ve 12 Haziran 1945'de Meclis Başkanlığı'na

verilen bir belgeyle düğümlendi. Bu ünlü önergeyi, İzmir milletvekili Celal Bayar, İçel milletvekili Refik Koraltan, Kars milletvekili Prof. Fuat Köprülü, Aydın milletvekili Adnan Menderes beraberce hazırlamış ve imzalamışlardı. O gün görüşmeye alınan ve üstündeki tartışmalar 7 saat süren önerge, imza sahibi dört kişinin “evet” oyu dışında reddedildi. Önergenin imza sahipleri, hükümete yakından bağlı milletvekillerinin saldırılarına marûz kaldılar.

O günlerde çok partili düzene doğru beklenen ilk adımı, “Dörtler”den daha önce davranan İstanbullu bir işadamı attı. Nuri Demirağ 18 Temmuz’da yakın arkadaşları Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rifat Atilhan ile birlikte İstanbul’da, Milli Kalkınma Partisi’ni kurduklarını açıkladı. Parti, programında devletçiliği reddediyor, özel sanayi ve köycülüğü kalkındırmak için kendine göre bir planı ortaya koyuyordu. Dış politikasıyla İslâm Birliği’ni gerçekleştirmek amacındaydı. Ayrıca, Rus yanlısı olarak gördüğü için CHP’ye karşı çok sert bir tutum izleyeceğini açıkça belirtmişti.

Ne var ki, Millî Kalkınma Partisi beklenen yankıyı yaratmadı. Türk Siyasî Tarihi’nde sadece, çok partili düzene doğru üçüncü kez atılan bir adım niteliğinde kaldı. Ancak 1952’ye kadar varlığını sürdürebildi. Millî Kalkınma Partisi; Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkaları’ndan sonra CHP’nin karşısına muhalif olarak çıkan üçüncü parti özelliği taşır.

CHP, “Dörtlü Önerge”ye imza koyan eski başbakanlardan Celal Bayar’a pek dokunmak istemiyordu ama parti disiplinine aykırı hareket ettikleri gerekçesiyle, “Dörtlü Önerge”ye imza koyan Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes 26 Eylül 1945’de CHP’den ihraç edildiler. Arkadaşlarını yalnız bırakmak istemeyen Bayar da çok geçmeden, hem CHP’den, hem de İzmir milletvekilliğinden ayrıldı.

O yıl, Meclis’in 1 Kasım’daki geleneksel açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü: “Bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır!” diyor ve şöyle ekliyordu: “Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketlerin ihtiyaçları şevkiyle, hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka bir

partinin kurulması mümkün olacaktır. Tek dereceli⁶⁸ olmasını diletiğim 1947 seçiminde, milletin çoklukla vereceği oylar, gelecek iktidarı tayin edecektir.”

7 Ocak 1946 Pazartesi günü, saat 16.30’da “Demokrat Parti” resmen kuruldu.

İsmet İnönü yeni kurulan partinin çok fazla güçlenmeden seçime gitmeyi istemiş olmalı ki; TBMM’nin 31 Mayıs’ta “Tek Dereceli Milletvekili Seçimi Yasası”nı kabul etmesini, 10 Haziran 1946’da, epeyce gürültülü bir toplantıdan sonra alınan “Seçimi Yenileme Kararı” izledi. Yeni seçim, yeni düzeniyle 21 Temmuz 1946 Pazar günü yapılacaktı. Arada pek vakit olmadığı için partiler hemen hazırlıklara başladı.

İnönü, Demokrat Parti’nin hızlı gelişmesi karşısında CHP’nin iktidarı kaybetmesinden ciddi anlamda kuşku duyuyordu ve bunu da 17 Temmuz’da yaptığı bir radyo konuşmasında şu şekilde imâ ediyordu: “Millî irâdenin hakiki ve temiz bir surette meydana çıkması, hepimizin müşterek başarımız, kanunî görevimiz, şerefimiz olacaktır. Partim, seçimi kaybedecek olursa, Cumhurbaşkanlığı görevinden çekilmenin tabii bir şey olduğunu bütün vatandaşlarımın bilmesi lazımdır.”

1946 Seçimleri (21 Temmuz 1946)

Açık oy gizli sayım ilkesine göre 21 Temmuz 1946 gerçekleştirilen seçimlere demokrat partinin dışındaki Çiftçi ve Köylü Partisi, Türkiye Sosyal Demokrat Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi gibi partiler katıldı. Demokrat Parti 465 milletvekilliği için sadece 270 aday gösterebilirken diğer partiler sadece büyük kentlerde seçime katıldı.

Açık oy, gizli sayımın sonucu belirlediği bu seçimler, “şaiBELİ seçim” olarak demokrasi tarihimizdeki yerini almıştır. Seçim sonucunda CHP 395, DP 66, bağımsızlar ise 4 sandalye kazanabildi. Seçimde uygulanan sistem eleştirilere yol açtı. Sandık kuralları sandıklar-daki oyların sayım ve dökümünü yaptıktan sonra durumu bir tutanakla belirler ve oy ve belgeler yakılırdı. Demokrat parti bu uy-

⁶⁸Tek dereceli seçimlerde, seçmenler temsilcilerini doğrudan kendi oylarıyla seçerler. Tek dereceli seçim daha demokratik bir uygulamadır.

gunsuzluğu ve tutanakların değiştirilmesi çok kolay olduğundan seçimlere itiraz etmiş fakat itirazı aleyhine sonuçlanmıştır.

İtiraz sonucunda milletvekili sayılarında değişiklik ortaya çıkmış, CHP'nin milletvekili sayısı 403, Demokrat Parti'nin milletvekili sayısı ise 54 olmuştur. Bağımsızların sayısı da 8 olarak değişmiştir. 1948'de demokrat partide de ayrılıkçı sesler artmaya başladı. Parti içi muhalefet eden bazı milletvekilleri partiden ihraç edildi ve bu milletvekilleri de Müstakil Demokratlar Grubu'nu kurdu. Daha sonra ise Millet Partisi kuruldu böylece kurulan bu parti hem CHP'ye hem de DP'ne muhalefet görevini sürdürüyordu. Bu dönemde 8 Ağustos 1948' de Öz Demokratlar Partisi ve 9 Ağustos 1948'de Serbest Demokrat Parti kuruldu.

İlk Devalüasyon: 7 Eylül Kararları (1946)

Bu arada, ulusal ekonomiyi çok yakından etkileyen, “Varlık Vergisi” uygulaması kadar acı gelen bir başka olayı da belirtmek gerekir: 7 Eylül kararları, yani ilk devalüasyon.

II. Dünya Savaşı sonunda, elimizde önemli ölçüde altın ve döviz stoku varken, neden devalüasyona gidildiği hâlâ üstünde tartışılan bir konudur. Bu devalüasyonla 1 Amerikan dolarının fiyatı 1.32 Türk lirasından 2.80 Türk lirasına çıkarıldı. Gerekçe olarak hükümet, savaş yıllarının sebep olduğu “ithalat sıkıntısı”nı ve bu sıkıntının yarattığı “üretim yetersizliği”ni öne sürüyordu. Oysa bu görüşte olmayan ekonomi uzmanları, “dengeli bir kalkınma politikasının pekala akıllıca bir yol sayılacağını” savunuyorlardı. Hemen belirtelim, devalüasyon, yaraya merhem olmadı. Savaş sonrasında daha da ağırlaşan ekonomik koşullar, devleti yeni vergilere zorladı. Ekonomik sıkıntılar Peker kabinesini zor durumda bırakırken, muhalefet olarak Demokrat Parti'nin çok sert biçimde yoğunlaşan eleştirisi, azınlık olmasına rağmen, Meclis'te ağırlığını sürdürüyordu. Hatta yıl sonuna yakın günlerde büsbütün alevlenen bütçe görüşmeleri sırasında, DP'liler Meclis'i topluca terk ettiler.

1950 Seçimleri (14 Mayıs 1950)

14 Mayıs 1950'de yapılan seçimde CHP hiç de beklemediği bir yenilgiye uğradı. Oyların %53,6'sını alan Demokrat parti 408 milletvekili ile temsil edilirken, oyların %40'ını alan CHP ise 69 milletve-

kili çıkarmıştı. 9 da bağımsız milletvekilinin çıktığı seçimler yeni bir devrin başlayacağını bize gösteriyordu. Bu seçim Cumhuriyet Tarihimizin ilk demokratik seçimidir. Bu seçimlerde ilk defa “gizli oy, açık tasnif” istemi uygulanmıştır.

Cumhuriyet’in kuruluşundan beri, 27 yıldır iktidar olan CHP’nin, bir darbe olmadan, sırf seçim yoluyla iktidarı kaybetmesi ve bunu gönül hoşluğu ile kabul ederek, yerini muhalefete teslim etmesi, Türkiye’de değil, o güne kadar dünyada pek görülmemiş bir olaydır. Olup bitenleri bütün dünya büyük ilgiyle izliyordu.

Seçimin ertesi günü, Demokrat Parti’nin iktidara geldiği anlaşıncı Cumhurbaşkanı İnönü, Demokrat Parti Genel Başkanı Celal Bayar’ı telefonla arayarak, hükümetin devredilmesi için bir görüşme istedi ve bu görüşme ertesi sabah yapıldı.

Demokrat Parti Dönemi (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)

14 Mayıs 1950’de yapılan genel seçimlerde elde edilen sonuçlar Sonrasında DP’nin seçimi kazanmasıyla İsmet İnönü cumhurbaşkanlığından ayrılmıştı. Bu nedenle 22 Mayıs 1950’de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimine katılan 487 milletvekilinden 453’ü oy kullandı. Demokrat Parti Genel Başkanı Celal Bayar 1. turda 387 oyla Türkiye Cumhuriyeti’nin 3. Cumhurbaşkanı oldu. Adnan Menderes başbakan olarak atanırken, DP’nin kurucularından Fuat Köprülü Dışişleri Bakanı, Refik Koraltan ise Meclis başkanı olmuşlardır.

Bu dönemde ekonomik anlamda denk bütçe uygulamasından vazgeçilmiş, para ve maliye politikaları tamamen değişmiştir. Bu icraatlar sonucunda ilk yıllarda milli gelirde %15’lik bir artış gerçekleşmiştir. Dışarıdan yardımlarla tarıma önem veren gelişmeler elde eden demokrat parti iktidarı, sanayileşme konusunda da ciddi adımlar atmıştır.

Demokrat Parti iktidarı, ilk iş olarak Genelkurmay’da büyük değişiklikler yaptı. Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman’ın yerine Orgeneral Nuri Yamut, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral İzzet Aksulur’un yerine de Korgeneral Şahap Gürler atandı. Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri komutanları, ordu müfettişleri değiştirildi.

Ayrıca, valiler arasında geniş ölçüde tasfiyelere girişildi. Değiştirilen valilerin görevlerini hiçe sayarak, eski iktidara ait politikanın kör değnekleri haline geldikleri ileri sürüldü. İlk hamlede dokuz vali de emekli edildi.

Bu arada, Demokrat Parti iktidarının ilk yaptığı işlerden birisi de, “Arapça Ezan” a karşı mevcut yasağı kaldırmak oldu.

Bilindiği gibi Atatürk’ün önerisiyle, ülkemizde epeyi süredir Türkçe ezan okunuyordu. Halkın büyük kısmı bunu benimsemişti. Demokrat Parti’nin “Arapça Ezan Yasağı” nı kaldırması, Muhalefet saf- larında önce sert tepkiye yol açtı. Muhalefet bunu, “Dinî hisleri po- litika hesaplarıyla okşamak” biçiminde yorumladı. Ancak, Başba- kan Menderes’in cevabı, muhalefeti susturdu: “Dinî hisleri politi- kaya karıştıranlar kendileridir. Biz, Türkçe veya Arapça diye bir baskı kullanmıyoruz. Herkesi serbest bırakıyoruz.”

“Arapça Ezan Yasağı” meselesi 16 Haziran 1950’de Meclis’e getiril- diği zaman, birçok muhalefet milletvekili de söz konusu yasağın ve buna bağlı cezanın kaldırılması yolunda olumlu oy kullanmıştır.

Kore Savaşı (25 Haziran 1950)

İktidarı elden kaçırdığı için agresif bir parti haline dönüşen CHP ve Demokrat Parti’yi bir türlü çekemeyen Millet Partisi iç politikadaki havayı zaman zaman sertleştirirken, dışarıdaki bir olay dünya ka- muoyunun gündemine önemli olay geldi.

Sovyetler tarafından desteklenen Kuzey Kore orduları, 25 Haziran sabahı erken saatlerde Güney Kore’ye saldırmış, Uzakdoğu birden karışmıştı.

Kore’de, Birleşmiş Milletler adına bir cephe açılması, NATO’ya gire- bilmek için fırsat kollayan Türkiye yönünden büyük fırsat olarak görülmekteydi. Nitekim, 29 Haziran’da, Dışişleri Bakanı Fuat Köp- rülü, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Trygve Lie’ye, Türkiye’nin Güney Kore’ye yardım edeceğini bildirdi.

Bu konuda, Birleşmiş Milletler’de başı çeken ülkelerden bir zorla- ma olmadan, Türkiye’nin yardımı gönüllü olarak benimsemesi, dış politikada önemli bir girişim olarak algılandı ve meyvesini de yakın zamanda verdi. Bu arada Demokrat Parti iktidarı, 14 Temmuz’da

ilan edilen “Genel Af” ile yarattığı sempatiyi genişletmeye devam ediyordu. Bu da muhalefeti çileden çıkarıyordu.

Kore Savaşları kızışmaya başladığı zamanlarda, 25 Temmuz’da, Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu Kore Savaşları’na katılmak üzere, bütün masrafları tarafımızdan karşılanmak üzere 28. Tümen’den 4500 mevcutlu bir tugay gönderileceğini karara bağladı.

İnönü, karar meclisten geçirilmediği, memleketi savaşa götürecektir böyle önemli bir konuda muhalefet partisi ile görüş alış-verişinde bulunulmadığı için kararı alan hükümete öfkeliydi. Bu kararın ardından CHP içinde Demokrat Parti’ye karşı kıyasıya bir saldırı başladı.

Ne var ki, NATO’ya Türkiye’nin de katılması için 2 Ağustos’ta yoğunlaştırılan çalışmalar, Demokrat Parti iktidarının haksız olmadığını ortaya koyuyordu, İktidarın her hareketine karşı çıkan Millet Partisi bile Kore işinde doğru yol tutulduğunu söylemekten kaçınmamıştı. Hatta, o zamanki gazetelerde yer alan bir deyimle, Millet Partisi Genel Başkanı Hikmet Bayur, bir “insaf borcu” sayarak; “Atlantik Paketi’nde yer almanız, memleket hesabına mutlaka lüzumludur. Eğer Kore’ye asker göndermemizin neticesi pakt’a girmek olabilecekse, yapılan fedakârlık yerindedir.” Anlaşılabileceği gibi, Türk askeri NATO’ya girebilmek uğruna bir bedel olarak Kore Savaşı’na gönderilecektir.

Kore Tugayı 17 Ekim’de Kore’ye vardı. 30 yıldır savaşmayan Türk askerinin neler yapabileceği merak ediliyordu. Mehmetçik, Kore Savaşları’nda hemen kendini gösterdi. 18 Kasım’da “Çunşona” baskınından sonra, Birleşmiş Milletler Başkomutanı General Mc Arthur, General Tahsin Yazıcı’ya gönderdiği kutlama mesajında; “Türk Tugayı, eşsiz kahramanlıklarla süslü tarihine yeni bir şeref sayfası ilave etti.” diyordu. “Kunuri Savaşları”⁶⁹ Mehmetçik adının bütün dünyada daha fazla duyulmasını sağladı.

⁶⁹ Kunuri’de Türk birliğinin direnişi sayesinde Birleşmiş Milletler Kuvvetleri’nin çevrilmesi ve cephenin çökmesini engellenmiştir. Yan ve gerilerini koruma görevi verilen Türk Tugayı, görevini yerine getirmiş ve müttefik kuvvetlere geri çekilmek için gereken 3 günü kazandırmış, kuşatmayı yarararak imhadan kurtulmuştur. Milli Savunma Bakanlığı 21 Ocak 1952’de, Kore’de 34 subay, 46 astsubay ve 1252 erin şehit olduğunu açıklamıştır.

Türkiye'nin NATO'ya Girmesi (20 Eylül 1951)

Hür dünyanın savunmasında Türkiye'nin en önemli anahtarlarından biri olduğuna dair Kore'de oluşan fikir, başta Amerika ile sıkı dostluk kurmamızı sağladı. Bunu, diğer batı ülkeleriyle olan iyi ilişkiler izledi ve Türkiye, 20 Eylül 1951'de NATO'ya kabul edildi.

Adnan Menderes'in, Kore ve NATO işinde isabetli bir iş yaptığı görüşü öne çıkmakla birlikte, millî ekonomi yönünden hatalı bir gidiş içindeydi. Hatta, ayağına kadar gelen dünyanın iki ünlü ekonomi uzmanı sayılan Amerikalı Baker ve Hollanda'lı ünlü maliyeci Lifting'e yüz çevirecek kadar kısır bir düşünceye itilmişti. Hemen belirtelim Lifting, Türkiye'nin ekonomisinin kötüleşmeye başladığının gözlenmeye başladığı yıllarda Dünya Bankası tarafından önerilmiştir. Menderes, Dünya Bankası ya da IMF'e karşı olduğu için değil, ekonomideki kötü gidişi kabul etmediği için bu öneriyi reddetmiş; "İnce bir takım teknik hesaplar ve tıbbî operasyonlar bir tarafa bırakılmak üzere, ben her davada her uzmandan daha iyi düşünecek ve karar verecek kudretteyim" diyecek kadar da ileri gitmiştir.

Amerikan iş dünyasının önemli kişilerinden biri olan Baker da epey zamandır üzerinde çalıştığı ünlü raporunu tamamlamıştı. Özet olarak, Türkiye'de büyük sanayi yatırımları yerine, ihracat tarımını artıracak, büyük döviz kaynakları sağlayacak önlemler üzerinde duruyordu. Baker, ekonomide "Liberal Görüş"e önem veren Demokrat Parti'nin, bu rapora büyük ilgi göstereceğini sanmıştı.

İç politikada hava, o yıl aralık ortasında büsbütün elektriklendi. CHP'nin sert muhalefetine, daha ağır biçimde mukabele etmek isteyen Demokrat Parti, 14 Aralık'ta çıkarılan bir kanunla CHP mallarını hazineye devretti. Demokrat Parti'ye göre bu mallar, CHP'nin "haksız iktisabı" idi.

II. Dünya Savaşı boyunca Türkiye tarafından başarılı bir biçimde yürütülen tarafsızlık politikası, uygun dış ticaret ilişkileri geliştirmişti. Bu yüzden DP iktidarı ilk yıllarında, kendinden önceki yönetimin bu başarılı politikası sayesinde dış kredi kaynakları bulmada başarılı oldu ve bunlardan yararlanmasını bildi. Ayrıca savaş boyunca Merkez Bankası rezervleri de altın ve döviz bakımından iyi bir seviyeye ulaşmıştı. Kore'ye asker gönderilmesi ve böylece NATO'ya giriş vizesinin alınması uluslararası koşulları Türkiye'nin lehine çevirmiş, tarım ürünlerinin dış pazarda uygun fiyatlardan

müşteri bulması ve Marshall Planı çerçevesinde dışarıdan gelen para bu ilk dönemde ciddi bir iktisadî ferahlama getirmişti. Tarımda makineleşme sağlanmış, karayolları politikasına hız verilmiş, köyler kasabalara kasabalar da kentlere hızlı bir biçimde bağlanmaya başlanmıştı.

1954 seçimlerine doğru gidilirken hükümet yeni bir icraata daha imza attı. Temmuz 1953'te Ceza Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle, o zamana kadar, sıfat ve hizmetlerinden dolayı bakanlara yapılan hareketin takibi ilgili bakanın şikayetine bağlı iken, bundan böyle savcılık kendiliğinden kovuşturma açabilecek, bakanın sadece onayını alması gerekecekti. Basın Kanunu'nun değiştirilmesi için Şubat 1954'te meclis'e verilen tasarı, yayın yoluyla ve radyo ile işlenecek bazı yeni cürümler getiriyor ve bunları ağır müeyyidelere bağlıyordu. Basın yoluyla itibarı kırarak, şöhrete veya servete zarar verebilecek bir hususun ardından altı aydan üç seneye kadar hapis ve 1.000 liradan 10.000 liraya kadar ağır para cezası getiriyordu. Ki bu suçlar resmi sığata haiz olanlara karşı yapıldığında, cezalar üçte birden yarıya kadar artırılacaktı. Devletin siyasî veya malî itibarını sarsacak nitelikte yalan bir haber halinde ise bir seneden üç seneye hapis ve 1.000 liradan 10.000 liraya kadar ağır para cezası konmuştu.

Bu yasayla gazetecilere hem dava açılıyor hem de iddialarını ispatlama hakkı verilmiyordu. Bu haksızlık bazı DP milletvekillerini bile çileden çıkarmıştı. 19 DP'li milletvekili gazetecilere ispat hakkı tanınması yönünde çalışırken Menderes tarafından alay edilip, çalışmaları da sonuçsuz kalınca DP'den ya ayrıldılar ya da çıkarıldılar. Adı geçen 19 milletvekilinin arasında Turan Güneş, Ekrem Alican, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Ekrem Hayri Üstündağ, Ziyad Ebüzziya gibi isimler vardı. Bu milletvekilleri 1955 sonunda Hürriyet Partisi'nin kuracaklar, ancak uzun ömürlü olmayan bu parti CHP'ye katılacaktır.

Kitlelerin II. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan yoksulluğu henüz unutmamış olması DP'ye olan sempatiyi daha da arttırmış, geçici bir süre için de olsa, "Liberal Görüş"le ekonomiye getirdiği ferahlığın meyvelerini toplamaya başlayan DP, CHP'nin gittikçe sertleşen muhalefetine tesirleri kamuoyuna yansımada seçimlere gitmişti.

1954 Seçimleri (2 Mayıs 1954)

Demokrat Parti iktidarında yapılan ilk seçim olan bu seçimler Türk siyasî tarihine “dürüst seçimler” olarak girmiştir. Demokrat Parti bu seçimlerdeki büyük halk desteğini ekonomik alandaki başarılı çalışmalarının karşılığı olarak almıştır. Bu seçimlerde CHP %35,56 oranıyla 31, DP ise %57,61’lik oy oranıyla 502 milletvekili çıkarmışlardır. Bu seçimler sonucunda ilk defa üçüncü bir parti, Osman Bölükbaşı başkanlığında kurulmuş olan Cumhuriyetçi Millet Partisi 5 milletvekili ile meclise girmiştir. DP, bu seçimlerde neredeyse halkının tamamı Osman Bölükbaşı’ya (CMP) oy veren Kırşehir’i 30 Haziran 1954 yılında çıkardığı bir kanunla ilçe yaparak Nevşehir’e bağlamıştır⁷⁰.

DP’nin bu seçimlerde halkın desteğini almasında etken olduğunu söylediğimiz ekonomiye kısaca göz atarsak;

Tarım alanında;1948 yılında 1800 civarında olan traktör sayısı, 1957 yılına gelindiğinde 44.000’i aşmıştır. Benzer artış biçerdöver sayısında da görülmüştür. 1950 yılında yaklaşık 1000 olan biçerdöver sayısı,1957 yılında 6000’e ulaşmıştır.

Sanayileşme alanında;1950-1960 yılları içinde açılan bazı devlet işletmeleri şunlardır: Makine Kimya Endüstri Kurumu (1950), Denizcilik Bankası (1951), Et ve Balık Kurumu (1952), Devlet Malzeme Ofisi (1954), Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (1954).

Ancak, Türkiye’de yoksulluktan doğduğu sanılan tüm sosyal ve kültürel problemlerin çözümü de alınan bu seçim başarısıyla bir kenara itildi. Demokrat Parti’nin “iktisadî kalkınma” değil, demokrasi vaadiyle doğduğunu unutmayanlar ve bu nedenle de kalkınma

⁷⁰ Kırşehir’in ilçe olarak kalması üç yıl sürdü ve DP iktidarı 12 Haziran 1957 günü TBMM’de kabul edilen bir kanun ile Kırşehir’in yeniden il olmasını sağladı. Ancak Kırşehir’in yeniden il olması tasarısı mecliste görüşülürken, Osman Bölükbaşı, Kırşehir’le birlikte Nevşehir’e bağlanan Avanos, Kozaklı ve Hacıbektaş ilçelerinin Kırşehir’de kalması gerektiğini vurguladı. Bu isteği kabul edilmediği gibi Bölükbaşı’nın köyü olan Hasanlar Köyü bile Kırşehir il sınırları içine alınmadı. Bunun üzerine de başta Celal Bayar olmak üzere meclise ve meclis başkanına ağır sözlerle saldırdı. Bu sözleri Bölükbaşı’nın başına büyük işler açtı. Dokunulmazlığı kaldırıldı, tutuklanarak cezaevine girdi. Bu durum DP’nin, muhaliflerini susturmak için onları zindanlara tıkan bir siyasî teşekkül olarak algılanmasına yol açtı. 1957 seçimleri sırasında da hâlâ hapis yatıyordu. Milletvekili yeminini Ankara Merkez Cezaevi’nde 10. Koğuştaki mahkûmlar önünde etmiştir.

politikasını eleştirenler, Demokrat Partililer tarafından kötü niyetli, partizanca düşünen, Türkiye'nin yükselmesini ve ilerlemesini engellemek isteyen kimseler olarak suçlanmaya başlandı. Halkın da DP'nin tutumu ve politikası karşısında şikâyetlere başlaması, CHP'nin muhalefetine şiddetlenmesine yol açtı. DP iktidarı ise, halkın kendilerine oy vermelerine neden olarak gördüğü "iktisadî kalkınma"yı kayıtsız şartsız sonuca ulaştırmak için gerekli huzur ve sükûnu sağlamak adına bir kısım hürriyetleri kısımaya girişti⁷¹.

1954 yılı Demokrat Parti iktidarının ekonomik yönden ilk çetin yılıydı. Döviz stokları tamamen tükenmiş, tarımsal üretimin düşmesi, yeni güçlükler yaratmıştı. Bu durumu göz önüne alan Amerika, Türkiye'ye 300 bin ton buğday göndermeye, 300 milyon dolarlık kredi isteğine karşılık olarak da 30 milyon dolar bağışta bulunmaya razı oldu.

Bu yardımı sağlayabilmek için, o yıl Celal Bayar ve arkasından Adnan Menderes Amerika'ya gitmiş, fakat eli boş dönmüşlerdi. Sağlanan yardım ise istenen yardımın yanında hiç kalıyordu.

Ekonomik güçlükleri kolay atlatacağını sanan Demokrat Parti iktidarı, bu kez de temel atma kampanyasına başlamıştı. Çimento fabrikaları, termik santraller ve türlü araç gereç yapacak tesisler vaat ediliyor, muhalefet basınının deyişiyle vatandaşın gözü boyanmak isteniyordu.

Son seçimde sandalye sayısını büsbütün artıran Demokrat Parti yöneticileri, güçlü olmanın verdiği böbürlenme içindeydiler. Demokrat Parti iktidarına karşı CHP muhalefeti, basında da geniş ölçüde taraftar bulmaya başlamış, bu yüzden Basın Kanunu'na yeniden sert hükümler ilave edilmişti. 80 yaşındaki gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın'ın bu hükümlere dayalı olarak iki yılı aşkın bir süre için hapis cezasına hüküm giymesinin tepkileri çok geniş oldu. Nihayet Celal Bayar, ertesi yıl, yani 18 Mart 1955'te, Hüseyin Cahit Yalçın'ın cezasını, Anayasa'nın kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak kaldırdı.

İktidar ile muhalefet arasındaki sürtüşme, korkunç bir safhaya dökülüyordu. Ayağında çarıklarla Anadolu'yu dolaşmaya çıkan CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'in Sinop'ta yaptığı bir konuşma-

⁷¹ Karpat, a.g.e. s. 356

da “Hükûmete hakaret ettiği” iddiasıyla tutuklanması ve 24 saat aç, susuz ve uykusuz bir halde otomobille İstanbul’a getirilip cezaevine konulmak istenmesi, bardağı taşıracak damlalar arasındaydı. Hükümet ise, Adnan Menderes’in ifadesiyle, “Memleketin bekâ ve selameti söz konusudur. Her şeye başvuracağız. Göz açtırmayacağız!” diyordu. DP için işlerin iyi gitmediği yavaş yavaş ortaya çıkıyordu.

6-7 Eylül Olayları (6-7 Eylül 1955)

6-7 Eylül 1955’de İstanbul’da yaşayan öncelikle Rum olmak üzere azınlıklara yönelik tahrip ve yağma hareketi olarak tarihimize girmiştir.

Kıbrıs Türkleri’ne yapılan baskılar, 1955 yılında Türkiye kamuoyunun gündeminde yer alan en önemli konulardan biriydi. Bunun yanında bazı gazeteler ise İstanbul’daki Rum azınlığın aralarında bağış toplayarak Kıbrıs Rumları’nın ENOSİS’i gerçekleştirmek için kurduğu çetelere gönderdiğini yazıyordu. Dışişleri yetkilileri Londra’da Kıbrıs temaslarına devam ederken, Atatürk’ün Selanik’teki evinde bir bomba patlamasıyla ilgili haber, önce 6 Eylül 1955 günü saat 13.00 haberlerinde radyoda yayımlandı.

Bunun üzerine, “Atamızın evi bombalandı” manşetiyle ikinci baskı yapan DP yanlısı İstanbul Ekspres gazetesi genelde tirajı 20 bin civarında olduğu halde 6 Eylül’de 290.000 basmış ve o dönemde kurulmuş olan “Kıbrıs Türktür Derneği” üyelerince bütün İstanbul’da satılmaya ve halkı galeyana getirmek üzere kullanılmaya başlandı.

6 Eylül akşamı Cumhuriyet tarihinde görülmemiş bir yağma ve yıkım eylemi gerçekleştirildi. İlk saldırı saat 19.00 sıralarında Şişli’deki Haylayf Pastanesi’ne yapıldı. Ardından büyüyen kalabalık Kumkapı, Samatya, Yedikule, Beyoğlu’na geçerek gayrimüslimlerin toplu olarak yaşadığı birçok semtte önce Rumların, ardından da Ermeni, Yahudi ve hatta yanlışlıkla bazı Türklerin dükkânlarına saldırarak yağmaya başladı. İstanbul’daki Rum azınlığın ev, işyeri ve ibadet yerlerine yönelik bu saldırılarda emniyet pasif bir tutum sergiledi. Rum vatandaşların adresleri hakkında önceden bilgi sahibi olan, 20-30 kişilik organize birliklerin kent içindeki ulaşımı özel arabalar, taksi ve kamyonların yanı sıra otobüs, vapur gibi

araçlar yardımıyla sağlandı. 7 Eylül sabahına kadar süren saldırılarda aralarında kilise ve havraların da bulunduğu 5.000'den fazla taşınmaz tahrip edildi ve milyonlarca dolarlık mal sokaklara saçılıp, yağmalandı.

İstanbul'un her yerinde yağmalar aynı yöntemle yapıldı. Dükkânlarla saldıranlar önce vitrinleri taşıyarak kırdılar ya da demir parmaklıkları kaynak makineleri ve tel makasları yardımıyla açtılar, ardından içerideki alet ve makineleri dışarı çıkararak paramparça ettiler. Saldırlardan kiliseler ve gayr-i müslim mezarlıkları da payını aldı: Kiliselerin içindeki kutsal resimler, haçlar, ikonalar ve diğer kutsal eşyalar tahrip edildiği gibi, İstanbul'da bulunan 73 Rum Ortadoks kilisesinin tamamı ateşe verildi.

İzmit ve Adapazarı'ndan gelen yağmacılar geri dönmek üzere Haydarpaşa istasyonuna geldiklerinde, üzerlerinde yağmaladıkları mallarla yakalandılar. Bunların büyük bir bölümünün başka şehirlerden geldikleri ortaya çıktı. Örneğin Sivas'tan 145, Trabzon'dan 117, Kastamonu'dan 116, Erzincan'dan 111 kişi.) Türk basınına göre 11 kişi, bazı Yunan kaynaklarına göre 15 kişi ölmüş, 4.214 ev, 1.004 işyeri, 73 kilise, bir sinagog, iki manastır, 26 okul ile aralarında fabrika, otel, bar gibi yerlerin bulunduğu 5.317 mekân saldırıya uğramıştır.

Maddî hasarın, o günün değerine göre 150 milyon ilâ 1 milyar Türk Lirası arasında olduğu tahmin edilmektedir. Demokrat Parti hükümeti, zarara uğrayıp tescil ettirenlere toplam 60 milyon Türk Lirası civarında tazminat ödemiştir.

Zamanın gazeteleri suçluyu Türkler'i provoke eden Rumlar olarak göstermektedir ancak 6-7 Eylül Olayları'nın sadece Kıbrıs'la ilgili olarak Rumlar'a yapılmış bir misilleme olmadığının göstergesi, tahrip edilen işyerlerinin sadece yüzde 59'u Rumlara aitken, kalan yüzde 17'sinin Ermenilere, yüzde 12'sinin Yahudilere ait olması, hatta dönmelere ve Müslüman olmuş Beyaz Ruslar'a ait mekânların bile saldırıya uğramasıdır.

Olayların başladığı saatlerde Sapanca'da olan başbakan Adnan Menderes saldırıların kontrol edilememesi üzerine İstanbul'a çağırılmış ve sıkıyönetim ilan edilmiş, olaylarla ilgili olarak 5.104 kişi tutuklanmıştır.

10 Eylül 1955 günü dönemin İçişleri Bakanı Namık Gedik istifa etti. Başlangıçta soruşturmalar “Kıbrıs Türktür Cemiyeti” ve gençlik örgütleri etrafında yoğunlaşmış olsa da 12 Eylül günü Meclis’e taşınan olaylarda DP iktidarı komünistleri suçladı. Aralarında Aziz Nesin, Nihat Sargın, Kemal Tahir, Asım Bezirci, Hasan İzzettin Dinamo ve Hulusi Dosdoğru’nun bulunduğu yaşayan fişlenmiş komünistler ile ölmüş dört komünist hakkında dava açıldı. İdamla yargılanan tutukluların çoğu Aralık 1955’te serbest bırakıldı. Bunun en önemli nedenlerinden biri, muhalefet lideri İsmet İnönü’nün, hükümeti ağır bir dille eleştiren ve gerçek suçluları takip yerine suçsuz vatandaşlara işkence yapılmasıyla suçlayan konuşmasıdır. Menderes, bu konuşma için İnönü’ye, “Paşam vatan bu konuşmayı affetmeyecek” diyecektir. Bu olaylarla ilgili davalar be-
raatle sonuçlandı.

Kısa süre sonra Kıbrıs Türktür Cemiyeti kapatıldı. 1960 darbesinden sonra, bu olaylar Yassıada yargılamalarının gündemine de gelmiştir. 27 Mayıs darbesinden sonra cunta tarafından organize edilen Yassıada yargılamalarında olayların DP hükümetinin başbakanı Adnan Menderes’in provakasyonu sonucu kontrolden çıktığı iddia edildi ve cunta mahkemesi Demokrat Parti yönetimini 6-7 Eylül olayları nedeniyle de cezalandırdı.

Olayların ardından, Türkiye’de yaşayan binlerce Rum Türkiye’den göç etmiştir. Rum nüfusun zamanla azalmasıyla Rumlar’ın ekonomideki etkisi zayıflamaya başlamış ve daha önceki azınlıklara yönelik eylemlerde olduğu gibi Türkler’in sermayeye hâkim olması hızlanmıştır. Birkaç bin Rum ise özellikle Mersin ve Tarsus’a yerleşmişlerdir. Zamanla kalan Rumlar’ın da büyük çoğunluğu İstanbul’u terketmiştir. Nüfus mübadelesi sonucunda 1925 yılında yaklaşık 100.000 kişi civarında olan İstanbul’daki Rum nüfus, 2006 yılında 2.500 kişiye kadar düşmüştür.

6-7 Eylül Olayları, Demokrat Parti’nin prestijini sarsmakla kalmamış, aynı zamanda partide inişin başladığının habercisi de olmuştur.

6-7 Eylül olaylarının değerlendirmesi yapılırken hep siyasî boyut ele alınmış, olayın sosyal boyutlarına değinilmemiştir. Bu olayların patlak vermesindeki esas neden giderek fakirleşenlerin zenginler-

den intikam almak istemesidir. Göçlerle memleketlerinden kalkıp büyük şehirlere ve özellikle İstanbul'a yerleşen fakir tabakalar durumlarından şikayetçiydi. Bu yoksul kimseler, 6-7 Eylül Olayları vasıtasıyla sıkıntı ve hoşnutsuzluklarını dile getirmiş ve şehirde lüks içinde yaşayan ufak bir zümrenin yaşayışını protesto etmiş oluyorlardı. Olaylarda Rumlar'ın hedef alınmasının nedeni, asıl varlıklı grubu bunların oluşturmamasından başka bir şey değildi. Olayları hiçbir zaman ekonomik boyutlarıyla yorumlamak âdeti olmayan en eski Türk gazetecilerinden Hüseyin Cahit Yalçın bile, 6-7 Eylül Olayları'nda düşmanlığın Atatürk'ün evini bombalayan Yunanlılar'a değil, zengin oldukları ve lüks içinde yaşadıkları için kıskanılan ve sosyal suçlu sayılan bir zümreye yönelik olduğunu yazıyordu. Hüseyin Cahit alçın ayrıca, olaylar sırasında Türk, Ermeni, Yahudi ve Rum arasında fark gözetilmediğini, husumetin siyasî değil sosyal bir nitelik taşıdığını, yoksulluğun zenginliğe başkaldırdığını, tarih boyunca örneklerine rastlanan isyânların bir benzerinin Türkiye'nin sokaklarında da yaşandığını ifade ediyordu⁷².

İç politikada fırtına başlamıştı. 2 Temmuz 1956'da CHP milletvekilleri Sırrı Atalay, İbrahim Us, Kâmil Kırıkoğlu ve Osman Alişiroğlu'nun dokunulmazlığı kaldırılınca muhalefetin tepkisi daha da büyüdü. 30 Temmuz 1956'da CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'in olaylı geçen Karadeniz gezisi, Meclis'teki tartışmaları artık dışarıya taşııyordu⁷³.

Ertesi yıl 2 Temmuz 1957'de Cumhuriyetçi Millet Partisi Genel Başkanı Osman Bölükbaşı'nın İstanbul'da tutuklanması, iktidara karşı geniş yankılar yarattı. 4 Eylül'de üç muhalefet partisi "Ortak İlkeler Bildirisi"ni yayınladılar. Bu bildiri, Demokrat Parti iktidarının "Anti-Demokratik bir düzene doğru ve çok tehlikeli bir yolda yürüdüğünü" ileri sürüyordu.

İki yıl önce Dışişleri Bakanlığı görevinden ayrılan Demokrat Parti kurucularından Prof. Fuat Köprülü'nün sözünü ettiğimiz bildiriden üç gün sonra partiden istifa etmesi çok düşündürücüydü.

⁷² Karpat, a.g.e s. 354ⁿ

⁷³ Kasım Gülek bu gezisinde Rize'de esnafın elini tek tek sıkması üzerine gösteri yürüyüşü yaptığı iddiasıyla 6 ay hapse mahkûm edilmiştir.

1957 Seçimleri (27 Ekim 1957)

Bu seçimlerde toplam 9,133,412 seçmen oy kullanmıştır. Hürriyet Partisi (Fevzi Lütüfi Karaosmanoğlu) %3,84 oy oranıyla 4 (toplam oy 350,597), Cumhuriyetçi Millet Partisi (Osman Bölükbaşı) %7,14 oy oranıyla 4 (toplam oy 652,064), Cumhuriyet Halk Partisi (İsmet İnönü) %41.09 oy oranıyla 178 (toplam oy 3,753,136) ve Demokrat Parti (Adnan Menderes) %47.88 oy oranıyla 424 (toplam oy 4,372,621) milletvekili çıkardılar⁷⁴.

Bu seçimlerde dikkat çeken gelişme DP'nin milletvekili sayısındaki sert düşüş, CHP'nin milletvekili sayısındaki çok büyük artış yanında meclisteki muhalif parti sayısının ikiye çıkmış olmasıdır.

Bütün bu gelişmelere karşın 1957 yılından sonra dış kredi alınmasının zorlaşması, ekonominin iyice dışa bağımlı hale gelmesi ekonomik durumu olumsuz etkilemiş ve yatırımlarda ciddi bir azalma görülmüştür. Demokrat parti iktidarı sürecinin ilk 6-7 yılı güzel gelişmelerle doluyken son 2-3 yılında bu güzel giden gidişat birden tersine dönmüştür.

CHP ile olan hesaplaşma had safhaya ulaşmış, bu yeni dönemde DP iktidarı ortaya çıkan ekonomik bunalımlar karşısında çaresiz kalmış ve IMF ile Dünya Bankası'nın dayatmalarına direnememiştir. Yaşanan döviz darboğazı dengeleri alt üst etmiştir. 4 Ağustos 1958'de alınan istikrara önlemleri sonucu, dolar 2,80 TL'den 9 TL'ye çıkarılmış, Milli Korunma Kanunu⁷⁵ uygulamaları fiilen durdurulmuştur. Enflasyonun dizginlenebilmesi için kamu kuruluşlarını ürünlerine zam yapılmıştır.

⁷⁴ Çok partili sisteme geçişin ilk dönemlerinde yapılan seçimlerde partilerin aldıkları oylarla çıkardıkları milletvekilleri arasındaki oransızlık dikkati çekmektedir. Örneğin Hürriyet Partisi 350,597 oy alarak 4 milletvekili çıkarırken, Cumhuriyetçi Millet Partisi de 652,064 oyla -bu partinin neredeyse iki katı oy aldığı halde- 4 milletvekili, Cumhuriyet Halk Partisi 3,753,136 oyla 178 ve Demokrat Parti 4,372,621 toplam oyla 424 milletvekili çıkarmışlardır. Demokrat Parti'nin aldığı oy bütün muhalefetin aldığı oydan sadece 400 bin oy fazlaydı.

⁷⁵ Milli Koruma Kanunu dönemin ekonomisi sebebiyle Ocak 1940'ta Cumhuriyet Halk Fırkası iktidarının çıkarttığı ve hükümete fiyatları saptamada, ürünlere el koymada, hatta zorunlu çalışma yükümlülüğü getirmede sınırsız yetkiler veren yasadır. Devlet müdahaleleri bu yasayla meşruiyet kazanmış, sonra gelen hükümetler de bu kanunun devamını sağlamıştır. DP döneminde kurulan Petrol Ofisi ve Et ve Balık Kurumu gibi kurumların yasal dayanağı bu kanundur.

Bu sırada komşumuz Irak'ta 14 Temmuz 1958'de Irak ordusu bir darbe yaparak yönetimi ele geçirdi. Darbenin ardından DP önderlerinin çok sıkı ilişkilerinin olduğu Faysal ve Başbakan Nuri Sait öldürüldüler. Bu durum üzerine Adnan Menderes Irak'a askerî harekete bile niyetlenmiştir. DP iktidarına göre Irak devrimi dıştan destekli yıkıcı bir faaliyetti. Halbuki muhalefet, bu devrimi istibdat ve baskıya karşı bir ayaklanma olarak görüyordu.

Irak Devrimi, DP İktidarında darbe ya da devrim korkularını başlatmış, muhalefet Irak Devrimi'ni doğru bulduğuna göre benzerini Türkiye'de yapabilir düşüncesine kapılmış olmalı ki; muhalefeti daha çok baskı altına alacak yollara başvurmuştur. Bu arada Fransa'da 31 Mayıs 1958'de başbakanlığa getirilen De Gaulle, zaman içinde “yarı başkanlık” sistemine geçerek “demokratik diktatör” olmuş, Fransa'daki yöntemi örnek almak isteyen Menderes, bu uğurda Fransa'nın 1954'den itibaren Cezayir'de yaptıklarını haklı gören bir tutuma dahi girmiştir. Menderes 6 Eylül 1958'de Balıkesir'de muhalefeti Irak'taki Devrim'in benzerini Türkiye'de yapmaya çalışmakla itham etti ve De Gaulle düzenini örnek almak istediğini belirten ifadeleri dile getirdi.

9 Subay Olayı (25 Aralık 1957)

Olay NATO'da görevli bir binbaşı olan Samet Kuşçu'nun, Faruk Güventürk, Cemal Yıldırım, İlhami Barut, Asım Ural, Kâzım Özfi-rat, Suphi Gürsoytrak, Osman Köksal, Sadi Koçaş ve Orhan Erkanlı'nın başbakan Adnan Menderes'e suikast yapacakları iddiasıyla patlak verdi. Bu subaylardan Osman Köksal, Sadi Koçaş ve Orhan Erkanlı dışındakiler tutuklandı. Olay kısa süre sonra takip-sizlik kararıyla kapandı. Oysa bu subaylar arasından bazı isimler 27 Mayıs Askerî Darbesi'nde “Millî Birlik Komitesi” üyeleri olarak karşımıza çıkacaktır.

Vatan Cephesi'nin Kurulması (12 Ekim 1958)

Adnan Menderes, Manisa'da 12 Ekim 1958'de yaptığı bir konuş-mada muhalefetin “kin ve husumet” cephesine karşı bir “Vatan Cephesi” kurulması çağrısında bulundu. Bugünden sonra ülkenin her tarafında Vatan Cephesi örgütleri kurulmaya ve vatandaşlar bu örgütlere katılmaya başladı. Vatan Cephesi'ne katılanlar aslında DP'ye üye oluyorlar, isimleri her akşam radyolardan saatlerce oku-

nuyordu. Öyle ki, ismi okunanlar arasında Vatan Cephesi'ne üye olmayan vatandaşlar bile oluyordu. Siyasal gerilimi her an biraz daha artıran kampanya bütün hızıyla sürdürülüyordu.

Bu hengâme içinde kendini ezdirmek istemeyen CHP de kendince tedbirlere başvuruyordu. Öte yandan 28 Kasım 1957'de Hürriyet Partisi kendini feshetmiş ve CHP ile "güç birliği" kararı almıştı. Bu hareket iktidarı tamamen çileden çıkarmıştı. Aslında 1952 yılından beri gerek Kasım Gülek ve gerekse İsmet İnönü üzerinden baskıların dozu arttırılmaya başlanmıştı.

18 Ekim 1958'de Zile'yi ziyaret eden İnönü'nün karşılanmaması için halkın ev ve işyerlerinden çıkmaları kaymakam tarafından yasaklanmaya çalışılınca halkla güvenlik güçleri arasında uzun süren çatışmalar yaşandı. Halka karşı tazyikli su, cop, dipçik, göz yaşartıcı bomba kullanıldı, havaya ateş açıldı. 19 Ekim 1958'de Başbakan Menderes, Said-i Nursi'nin yaşadığı Emirdağ'da Nurcular tarafından hilâfet ve saltanatı temsil eden iki tuğralı, yeşil bayrak açılarak karşılandı. Menderes'in Emirdağ'ı bu ziyaretini özel bir destek işareti olarak değerlendiren Said-i Nursi, bu olaydan sonra ülke içinde gezilere başladı⁷⁶.

3 Kasım 1958'de CHP'nin yayın organı Ulus gazetesi 1 ay süre ile tekrar kapatıldı, İnönü'nün damadı Metin Toker, Akis Dergisi'ndeki bir yazıdan dolayı ikinci kez bir yıl hapis cezasına çarptırıldı.

DP Hükümeti Adalet Bakanı Esat Budakoğlu, TBMM'de bir soru üzerine, Demokrat Parti'nin ilk sekiz yıllık hükümet dönemi içerisinde 811 gazeteciye toplam 57 yıl hapis cezası verilmiş olduğunu açıkladı.

Zürih (13 Şubat 1959) ve Londra Antlaşmaları (19 Şubat 1959)

Kıbrıs Sorunu 1954 yılı itibariyle Türkiye'nin gündemine girmeye başlamıştır. Yunanistan, İngiltere'nin sömürgesi olan adanın kendisine verilmesini istiyordu. Kıbrıslı Rumlar Yunanistan'a bağlanma isteklerini (Enosis) gerçekleştirebilmek için kanlı adadaki Türk-

⁷⁶ Menderes Risâle-i Nurların ilk kez serbestçe basılması için 1956'da talimat vermiş ve kağıt tahsisi yapmıştır.

ler'e saldırılar da dahil her yolu deniyorlardı. 1955 yılında İngiltere konuyu incelemek üzere Londra'da bir konferans topladı⁷⁷.

Türkiye ada üzerindeki iddiasını "Kıbrıs Türktür, Türk Kalacaktır" sloganıyla ortaya koydu. Bu iddia daha sonra "Ya Taksim, Ya Ölüm" şekline dönüşmüştür. Sonuç olarak 13 ve 19 Şubat 1959 tarihlerinde yapılan Zürih ve Londra antlaşmalarıyla Kıbrıs'ın bağımsız olması, fakat İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın adada özel haklarının bulunması kararlaştırıldı. (Garantörlük hakkı.) İngiltere adadaki büyük hava üslerini bulundurmaya devam edecek, Türkiye ve Yunanistan da birer askerî garnizon bulunduracaklar, her üç devletin de Kıbrıs'a müdahale hakkı olacaktı. Kıbrıs Anayasası hükümet ve parlamentoda Türkler'e bazı özel haklar da tanıyordu. Düzenin işleyişine Federal Almanya'dan bir yargıç nezaret edecekti. Kıbrıs Cumhurbaşkanlığına Başpiskopos Makarios, yardımcılığına Dr. Fazıl Küçük seçildiler. Kıbrıs Sorunu şimdilik kaydıyla çözülmüş gibi görünse de Rumlar rahat durmayacak, Türkiye Cumhuriyeti 24 Temmuz 1974'de bu anlaşmaların kendisine verdiği "garantör devlet" hakkını kullanarak Kıbrıs'a müdahale edecektir.

17 Şubat 1959'da antlaşmayı imzalamak için Londra'ya doğru uçan Adnan Menderes'in uçağı, sis ve aniden çıkan bir fırtına sonucu Londra'ya 25 kilometre uzaklıktaki bir ormana düşmüştür. Kazada 14 kişi ölmüş, 6 kişi de yaralanmış, kaza sırasında ayağı uçağın tabanına sıkışan Adnan Menderes, ters düşen uçakta tepe taklak asılı kalmış ve kazayı ufak tefek sıyrıklarla atlatmıştır⁷⁸.

Tahkikât Komisyonu'nun Kurulması (18 Nisan 1960)

DP iktidarının sonunu hazırlayan gelişmelerin en önemlisi olarak görülen Tahkikât Komisyonu 18 Nisan 1960'da kuruldu, 27 Nisan 1960'ta mecliste büyük bir çoğunlukla kabul edildi ve 28 Nisan 1960'da Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Hepsi de

⁷⁷ 6-7 Eylül Olayları işte tam da bu sıralarda patlak vermiştir.

⁷⁸ Bu olayın ardından Menderes'e evliya muamelesi yapılmaya başlanmış, 5 Ocak 1960'da Mersin'e gitmekte olan Menderes'in önüne Tarsus'ta elinde kasap bıçağı ile Ali Bayat adlı bir şahıs çıkmış ve bacaklarının arasına sıkıştırmış olduğu beş yaşındaki çocuğunu göstererek "uçak kazasından kurtulduğunuz için oğlumu size kurban edeceğim" demiştir. Şahıs son anda engellenerek çocuk kurtarılmıştır. Türkiye'nin ne acı gerçeğidir ki, Menderes için çocuğunu kurban edebilecek kadar fanatik olan halk, Menderes askerî darbe ile devrildiğinde sesini çıkaramamıştır. Maalesef aynı suskunluğa 12 Eylül 1980'de de şahit olacaktık.

DP'li olan 15 kişilik komisyon çalışmalarına hemen başladı ve ilk iş olarak üç şeyi yasakladı: 1. Siyasî partilerin tüm etkinlikleri (fakat sadece CHP soruşturulacaktı); 2. Komisyonun etkinlikleri ile ilgili yayınlar; (Ulus ve Demokrat İzmir Gazetesi bu raporları yayınladı ve bu gazeteler illegal yollardan ülkeye dağıtıldı); 3. TBMM'de komisyonla ilgili görüşmeler ve bunlar hakkında yapılacak yayınlar. Bu arada İnönü'ye, Meclis'in 12 oturumuna katılmama cezası verilmesinin, önce Meclis'te, sonra kamuoyunda büyük gürültülere yol açmasının sonucu olarak, Meclis görüşmelerinin yayınına da yasak konuldu.

CHP bütün bu baskılara boyun eğmediği gibi, İnönü kaostan çıkışın tek yolunun, demokrasinin gereklerine uygun, dürüst bir seçim yapmak olduğunu söylüyordu. İnönü'nün "ihtilâl olabilir" uyarısını, "CHP ihtilâl yapmak istiyor" şeklinde algılayan Menderes, 27 Nisan 1960'da Tahkikât Komisyonu'na olağanüstü yetkiler tanıyan bir yasa daha çıkardı. Komisyonun önlemlerine her ne surette olursa olsun muhalefet edenler 1 ilâ 3 yıl, gizli olan soruşturma konusunda açıklama yapanlar 6 ay ilâ 1 yıl arasında hapis cezasına çarptırılacaklardı.

Bu kararlara karşı İnönü; "Biz tedbiri aldık. Bu tedbiri yürüteceğiz diyorsunuz. Gayrı meşru baskı rejimine girmiş olan idarelerin hepsi böyle demiştir. Bu tedbire teşebbüs eden baskı tertipçileri zannediyorlar ki; Türk Milleti'nin Kore Milleti kadar haysiyeti yoktur."⁷⁹ Bu konuşma karşılığında İnönü'ye 12 oturum meclise katılmama cezası verildi.

Başta CHP olmak üzere meclis içi ve dışı tüm muhalefeti hemen her türlü siyasî faaliyetten men etmeyi hedefleyen Tahkikât Komisyonu, sorunları çözemediği gibi üniversite öğrencilerinin sokağa dökülmesine de neden olmuştur. Hatta bu olaylarda İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Sıddık Sami Onar'ın polis tarafından tartaklanması, bardağı taşıracak son damlalardan biri olmuştur. 28 Nisan'da İstanbul Üniversitesi'nde gösteri yapan öğrencilere polisin ateş açması sonucunda, Turan Emeksiz adlı Orman Fakültesi öğrencisi hayatını kaybetmiş, çok sayıda öğrencinin yaralandığı olay-

⁷⁹ Bugünlerde Kore diktatörü Rhee, öğrenci ve halk gösterileri karşısında 21 Nisan 1960'da istifa etmişti.

lar Ankara'ya da sıçramış, bu iki şehirde sıkıyönetim ilan edilerek, üniversiteler bir ay süreyle kapatılmıştır. Ancak alınan bu önlemler olayların İzmir'e de sıçramasına engel olamamıştır.

Yukarıda da bahsettiğimiz Menderes'in uçak kazasının ardından ülkede hakim olan sükûnet havası uzun ömürlü olamamış, İnönü'nün 30 Nisan 1959 yılında, Kurtuluş Savaşı'nda karargâh olarak kullandığı evi ziyaret etmek istemesi Uşak valisi tarafından önlenmek istenmiştir. Valinin emrini yerine getirmeyen emniyet müdürü ve jandarma komutanı hemen o gün görevlerinden alınmış; ertesi gün istasyona gitmek üzere hareket eden İnönü'nün yolu DP'liler tarafından kesilmiş; İnönü otomobilinden inip yürüyerek kalabalığın arasından geçerken atılan taşla yaralanmıştır. İzmir'de CHP'nin bütün etkinlikleri iptal edilmiş; Demokrat İzmir Gazetesi yakılmıştır. İki gün sonra İstanbul'a dönen İnönü'nün başına gelen Topkapı Olayı⁸⁰, hoşnutsuzluğu daha da tehlikeli boyutlara götürmüştür.

Artık taşlı sopalı sokak kavgaları görülmüyordu. 2 Nisan 1960'da CHP Kayseri İl Kongresi'nin yasaklanması, İnönü'nün Himmetdede istasyonunda, trende 3 saat bekletilerek geziden caydırılmaya çalışılması, olup bitenlere büsbütün tuz biber ekti.

Çok geçmeden, 12 Nisan'da, DP Meclis Grubu'nda, CHP için soruşturma açılmasına karar verildi. Misilleme olarak CHP de, 16 Nisan'da, Başbakan Menderes için 21 ayrı konuda soruşturma açılmasını isteyen bir önergeyi Meclis Başkanlığı'na verdi.

Aslında ileride olabilecekler için uyarılar gelmeye başlamıştı. Önce Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, 30 Nisan 1960'da hükümetin istifa etmesi tavsiyesinde bulunuyor, ancak Bayar bu tavsiyeye; “Hayır, tenkit zamanı geçti, şimdi tenkîl (örnek ceza verme, ortadan kaldırma) zamanıdır” diyor; Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel, emekli olmak isteğiyle izne ayrılırken 3 Mayıs 1960'da Millî Savunma Bakanı Ethem Menderes'e bir mektup yazıyor; bu mektupta “Cum-

⁸⁰ İnönü, Manisa ve İzmir'den sonra 4 Mayıs 1959 tarihinde İstanbul'a gelmiş ve Yeşilköy Havalimanı'ndan şehir merkezine giderken Topkapı'da önce trafik müdürü tarafından durdurulmuş ve sonra halkın saldırısına uğramıştır. Polisler ve askerler müdahale etmemişlerdir. Ancak o sırada Binbaşı Kenan Bayraktar'ın emriyle oradan geçmekte olan askerler müdahale etmiş süngü takan askerler kalabalığı dağıtarak İnönü'yü kurtarmışlardır. Hükümet olayın yayınlanması hakkında yayın yasağı koymuştur.

hurbaşkanı ve hükümetin değişmesi gerektiğini bildiriyor, fakat Adnan Menderes bu mektubu okumak yerine Ethem Menderes'in özetlediği kadarki bilgiyle yetiniyordu. Adnan Menderes bu mektubu okumadığı gibi Ethem Menderes'ten de söz konusu mektubun gizli tutulmasını istiyordu.

555 K.

"Beşinci ayın, beşinci günü, saat beşte Kızılay Meydanında" sloganıyla Ankara'da, büyük bir gösteri yapılacağı kulaktan kulağa yayılmıştı. Nitekim Kızılay meydanında toplanan büyük kalabalık, ıslıklarla "Olur mu böyle olur mu, kardeş kardeşi vurur mu?" biçiminde değiştirdikleri "Plevne Marşı"nı söylüyorlardı.

Aynı anda Çankaya'ya uzanan yolun iki tarafında toplanan Demokrat Parti taraftarları da, biraz sonra gelecek olan Adnan Menderes'e sevgi gösterisi yapmak için bekliyorlardı. Ancak Menderes daha otomobilden iner inmez, neye uğradığını anlayamadan, muhalif göstericiler tarafından tartaklanmış; Menderes beklemediği bu olay karşısında şaşırılmış ve göğsünü açarak; "Öyleyse öldürün beni! Ne duruyorsunuz, öldürün!" demiş; öğrenciler de bu sözlerle; "Hayır olmaz, seni öldürmek istemiyoruz. Sadece istifa et, yeter!" diye karşılık vermiştir.

Adnan Menderes 27 Mayıs'tan on gün önce, Salihli'de Demirköprü barajını açmaya giderken, İzmir limanında, kendisini karşılamaya gelen kalabalığı heyecanla seyrediyor, yanında bulunanlara; "Gördünüz mü, millet kiminledir?" diyordu. Açıkcası, bir yanda tartaklanırken, bir yanda sevgi gösterileri onu büsbütün yanıltıyordu.

Ankara'da sıkıyönetim yasağına rağmen, 21 Mayıs 1960'ta Harp Okulu öğrencilerinin Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne doğru yaptıkları sessiz yürüyüş, "Son İhtar" oluyordu. Hükümet bu yürüyüşün ifade ettiği gerçeği de anlayamamıştı. Hatta Millî Savunma Bakanı Ethem Menderes'e de gönderme yaparak konuyla ilgili sıkıntısını dile getiren Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'yu, "Daha dün komutanlar geldiler. Teminat verdiler. Hükümetin emrindeyiz dediler. Sen zaten Ethem'i pek sevmezsin. Hareketleri sana batıyor ama endişe etme. Hele Eskişehir'e, sonra da Konya'ya gidip geleyim, gerisi kolay. Düzeltiriz." diyerek yatıştırmaya çalışmıştı. Kara Harp

Okulu öğrencilerinin yürüyüşünden sonra bulunan çare de Kara Harp Okulu'nu âcilen tatile çıkarmak olmuştur.

Meclis, kavgalı bir oturumun ardından 25 Mayıs 1960'da tatile girdi.

Adnan Menderes, gittiği Eskişehir'de çok soğuk karşılandı. Tokalaşmak için elini uzattığı bazı subayların geri çekilmesi, havanın çok gergin olduğunu gösteriyordu. Şeker Fabrikası'nda gece verilen 300 kişilik yemek de aynı gergin hava içinde, pek soğuk geçti. Başbakan Menderes'in konuşması sırasında meydana gelen mikrofon arızasına bile bir anlam yükleniyordu. Bütün bu öfke ile Menderes, sözü öğrenci olaylarına getiriyor, "Kara Cüppeliler" dediği üniversite öğretim üyelerine çok sert biçimde gene çatıyordu.

Gece yansı Ankara'dan Eskişehir'e telefon eden Meclis Başkanı Refik Koraltan, Menderes'e, akşamüstü Genelkurmay Başkanı Orgeneral Rüştü Erdelhun'un yüksek rütbeli subaylarla bir toplantı yaptığını anlattı. Erdelhun, bazı subayların gösteri yürüyüşüne hazırlanıldığını duymuş, bunun sakıncasını anlatarak subaylara nasihat etmişti.

Herkes yatmaya çekildikten sonra, Menderes'i telefona istediler. Ankara'dan Koraltan arıyordu. Koraltan bu kez, Başbakanlık önünde silahlı çatışma olduğunu haber verdi. Bunun üzerine ani bir kararla Eskişehir'de kalmaktan vazgeçen Menderes, yanına Hasan Polatkan ve Tahsin Yazıcı'yı alarak, hemen Kütahya'ya doğru yola çıktı. Olup bitenleri Kütahya'da değerlendirmek istiyordu. Ne var ki, Kütahya'ya henüz vardıkları sırada, radyoda marşlar çalmaya başlamıştı. Radyodan, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yönetime el koyduğu bildiriliyordu⁸¹.

DP Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Dr. Namık Gedik, tutuklu bulunduğu Harp Okulu'nda 29 Mayıs 1960'da pencereden atlayarak intihar etti. Gözaltına alınmış olan 150 kişi Yassıada'ya götürüldü.

⁸¹ Ders notlarımızda yer alan "Atatürk'ün Ölümünden Sonrasında Yaşananlar" başlığı altında yer alan ve dipnotla kaynağı belirtilmeyen bölümler haricindeki olaylar, *Yıllarboyu Tarih Dergisi (1978-1985)* eki olarak yayınlanmış "Yaşadığımız Yüzyıl" fasiküllerinden derlenmiştir.

Askerî müdahale sonrası Yassıada'da yapılan yargılamalar, Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan ve Celal Bayar'ın idam kararıyla sonuçlandı. Millî Birlik Komitesi sadece üç idam cezasını onayladı. Yaşının büyük olması nedeniyle Celal Bayar'ın cezası müebbet hapse çevrildi.

Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan 16 Eylül, Adnan Menderes 17 Eylül 1961'de idam edilmişlerdir.

6 Ocak 1961'de MBK (Millî Birlik Komitesi) ve Temsilciler Meclisi'nden oluşan Kurucu Meclis kuruldu. Daha sonra Enver Ziya Karal ve Turhan Feyzioğlu başkanlığında Kurucu Meclis'e bağlı 20 kişilik bir anayasa komitesi kurularak yeni anayasa için çalışmalara başlandı. 20 kişilik Komisyon'da Emin Paksüt, Muammer Aksoy, Turan Güneş, Tarık Zafer Tunaya, Coşkun Kırca, Amil Artus, Doğan Avcıoğlu, Münici Kapani, Mümin Küley, Ragıp Sarıca, Bahri Savcı, Celal Sait Siren, Mümtaz Soysal, Cafer Tüzel, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Abdülhak Kemal Yörük, Sadık Aldoğan, Nurettin Ardıçoğlu ve Hazım Dağlı vardı. Komisyon tarafından hazırlanan Anayasa, 9 Temmuz 1961'de halkın oyuna sunulmuş ve oylamaya katılanların %60.4'ü tarafından kabul edilmiş, 1982 Anayasası'na kadar da yürürlükte kalmıştır.

1961 Anayasası ile;

- Güçler ayrılığı sağlanmıştır. (Yasama-Yürütme-Yargı)
- Yasama gücü: Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi olmak üzere iki meclistir.
- Yürütmenin dışında bağımsız yargı organları kurulmuştur.
- Yasamadan çıkan yasaların anayasaya uygunluğunu kontrol eden Anayasa Mahkemesi kurulmuştur.
- Yürütmenin, yönetimin tüm eylemleri, kararları anayasal bir kuruluş olan Danıştay denetimine verilmiştir. Yani TBMM egemenlik hakkını kullanan tek organ olmaktan çıkıp Anayasa'da sözü edilen yetkili organlardan biri olmuştur.
- Kişinin temel hak ve özgürlükleri Anayasa ile güvenceye alınmıştır.
- 1961 Anayasası ile tam bir parlamenter sisteme geçilmiştir. Demoratik, sosyal ve hukuk devleti anlayışı gelmiştir.

Demokratik devlet anlayışı: Çoğulcu Demokrasi ilkesi benimsenmiştir. Yani çoğunluğun yönetim haklarının sınırı azınlığın temel haklarıdır. Bununla birlikte TRT ve üniversiteler özerkleşmiş, siyasi partiler vazgeçilmez olmuştur.

Sosyal-demokratik devlet anlayışı (Sosyal Demokrasi): Ekonomik ve sosyal haklar tanınmıştır. İşçilere grev hakkı tanınmış, işçi ve memura sendika kurma ve toplu sözleşme hakkı verilmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur.

Hukuk devleti anlayışı: Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Yasama yorumu kaldırılmıştır. Hakimlik teminatı getirilmiştir. Kuvvetler ayrılığı vardır ve yargı bağımsızlaşmıştır. Danıştay'ın görev alanını daraltan Askeri Yüksek İdare Mahkemesi kurulmuştur.

Onuncu Yıl Nutku

Türk Milleti!

Kurtuluş Savaşına başladığımızın on beşinci yılındayız. Bugün Cumhuriyetimizin onuncu yılını doldurduğu en büyük bayramdır. Kutlu olsun!

Bu anda, büyük Türk milletinin bir ferdi olarak, bu kutlu güne kavuşmanın en derin sevinci ve heyecanı içindeyim.

Yurttaşlarım!

Az zamanda çok ve büyük işler yaptık. Bu işlerin en büyüğü, temeli, Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyetidir. Bundaki muvaffakiyeti, Türk Milletinin ve onun değerli ordusunun bir ve beraber olarak, azimkârane yürümesine borçluyuz. Fakat yaptıklarımızı asla kâfi göremeyiz. Çünkü, daha çok ve daha büyük işler yapmak mecburiyetinde ve azmindeyiz. Yurdu-muzu, dünyanın en mâmûr ve en medenî memleketleri seviyesine çıkaracağız. Milletimizi, en geniş refâh vasıta ve kaynaklarına sahip kılacağız. Millî kültürümüzü, muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız.

Bunun için, bizce zaman ölçüsü, geçmiş asırların gevşetici zihniyetine göre değil, asrımızın sür'at ve hareket mefhumuna göre düşünülmelidir. Geçen zamana nispetle daha çok çalışacağız, daha az zamanda daha büyük işler başaracağız. Bunda da muvaffak olacağımıza şüphem yoktur.

Çünkü, Türk milletinin karakteri yüksektir; Türk milleti çalışkandır; Türk milleti zekidir. Çünkü, Türk milleti milli birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir. Ve çünkü, Türk milletinin, yürümekte olduğu terâkki ve medeniyet yolunda, elinde başında tuttuğu meş'ale, müspet ilimdir.

Şunu da ehemmiyetle tebârüz ettirmeliyim ki, yüksek bir insan cemiyeti olan Türk milletinin tarihi bir vasfı da, güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir. Bunun içindir ki, milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fitrî zekâsını, ilme bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini ve milli birlik duygusunu, mütemadiyen ve her türlü vasıta ve tedbirlerle besleyerek inkişâf ettirmek

millî ülkümüzdür. Türk milletine çok yakışan bu ülkü, onu, bütün beşeriyette, hakiki huzurun temini yolunda, kendine düşen medenî vazifeyi yapmakta muvaffak kılacaktır.

Büyük Türk milleti!

On beş yıldan beri, giriştiğimiz işlerde muvaffakiyet vadeden çok sözlerimi işittin. Bahtiyârım ki, sözlerimin hiç birinde milletimin hakkımdaki itimadını sarsacak bir isabetsizliğe uğramadım. Bugün, aynı inan ve kat'iyetle söylüyorum ki, millî ülküye, tam bir bütünlükle yürümekte olan Türk milletinin büyük millet olduğunu, bütün medenî âlem az zamanda bir kere daha tanıyacaktır. Asla şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulmuş büyük medenî vasfı ve büyük medenî kâbiliyeti, bundan sonraki inkişâfı ile âtinin yüksek medeniyet ufkundan yeni bir güneş gibi doğacaktır.

Türk milleti!

Ebediyete akıp giden her on senede, bu büyük millet bayramını daha büyük şereflerle, saadetlerle, huzur ve refah içinde kutlamayı gönülden dilerim.

Ne mutlu Türküm diyene!

Ankara, 29 Ekim 1933